

2014 | 3

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ TARTALOMBÓL

- *C. TÓTH NORBERT*
ZSIGMOND MAGYAR ÉS II. ULÁSZLÓ
LENGYEL KIRÁLY SZEMÉLYES
TALÁLKOZÓI A LUBLÓI BÉKE UTÁN
- *HEGYI GÉZA*
A KUSALYI JAKCSOK BIRTOKOSZTÁLYA
1425 KÖRÜL
- *W. KOVÁCS ANDRÁS*
AZ ERDÉLYI VÁRMEGYÉK ISPÁNJAI
A KÖZÉPKORBAN
- *ITTZÉS GÁBOR*
A WITTENBERGI EGYETEM
A 16. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN
- *MIKÓ GÁBOR*
ISMERETLEN ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉK
A JAGELLÓ-KORBÓL
- *KONRÁD MIKLÓS*
EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A ZSIDÓK
- JEMNITZ JÁNOS (1930–2014)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVI. ÉVFOLYAM, 2014. 3. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDÖDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektronikus postája: tortenelmiszemle@btm.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

C. Tóth Norbert: Zsigmond magyar és II. Ulászló lengyel király személyes találkozói a lublói béke után (1412–1424)	339
Fedele Tamás–Prajda Katalin: „Olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mértéktartóan élt”. Adalékok Filippo Scolari és családja vallásosságához	357
Hegy Géza: A kusalyi Jakcsok birtokosztálya 1425 körül	383
W. Kovács András: Az erdélyi vármegyék ispánjai a középkorban	407
Ittész Gábor: A wittenbergi egyetem a 16. század első évtizedeiben	423

MŰHELY

Mikó Gábor: Ismeretlen országgyűlési emlék a Jagelló-korból. Adatok az 1507 és 1514 közötti országgyűlések történetéhez, valamint Werbőczy <i>Hármaskönyvének</i> elkészültéhez	455
Völgyesi Orsolya: Eötvös József és a titkosrendőrség az 1839–1840-es országgyűlésen	481
Konrád Miklós: Eötvös József és a zsidók	495
Fejérvy András: Róma és Bécs között. Rudnay Sándor esztergomi érsek stratégiája az 1822. évi magyar nemzeti zsinat sikere érdekében	511

ÉLETMŰ

Tagányi Károly (1858–1924) műveinek jegyzéke (<i>Összeállította: Bognár Szabina</i>)	523
--	-----

MEGEMLÉKEZÉS

Jemnitz János (1930–2014) (<i>Hajdu Tibor</i>)	537
--	-----

C. TÓTH NORBERT

Zsigmond magyar és II. Ulászló lengyel király személyes találkozásai a lublói béke után (1412–1424)*

A középkori Magyar Királyság történetében ritkán fordult elő, hogy idegen uralkodó hosszabb ideig békés szándékkal időzzön az ország területén és látogasson meg különböző helyeket. Történetesen éppen lengyel uralkodókat említhetünk ellenpéldaként: III. Boleszláv király 1113-ban járt Magyarországon és kereste fel többek között Szent Egyed monostorát Somogyváron,¹ III. Kázmér lengyel király pedig Luxemburgi János cseh király és fia, Károly (a későbbi császár) társaságában I. Károly magyar király vendégszeretetéet élvezte 1335 novemberében mintegy három héten keresztül a Visegrádon zajló kongresszus, az úgynevezett visegrádi királytalálkozó alkalmával.² Tanulmányomban szintén egy lengyel király, II. Ulászló magyarországi, illetve a Zsigmond magyar király lengyelországi látogatásairól szóló adatokat kíséreltem meg feltárni. Jóllehet Zsigmond utazásai és találkozásai ma már többé-kevésbé ismertnek tekinthetők,³ az északi szomszéd felé tett látogatásairól, illetve a lengyel uralkodó magyarországi tartózkodásairól főképpen politikatörténeti szempontból ugyanez korántsem mondható el.

A lublói béke (1412) és előzményei

Nagy Lajos király halála, 1382. szeptember 11. után a halicsi várak egy részét a litván hadak Cudar Péter oroszországi vajda árulása révén elfoglalták, ám azokat ekkor még a magyar csapatok visszavették. A tartomány végül II. Ulászló lengyel király (1386–1434) seregeinek 1387. tavaszi támadása folytán vészett el és szűnt meg fellelő a magyar fennhatóság.⁴ Halics és Podólia (Lodoméria) elfoglalásának követ-

* A tanulmány elkészítését az OTKA K 100749 sz. pályázata támogatta. – A tanulmánnyal kapcsolatos észrevételekért Lakatos Bálintnak tartozom köszönettel.

1 *Fügedi Erik*: Somogyvár francia monostora. In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Szerk. Magyar Kálmán. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár, 1992. 57.

2 *Rácz György*: Visegrád 1335. International Visegrad Fund–State Archives of Hungary–Pázmány Péter Catholic University, h. n., 2009. 47.

3 *Gerald Schwedler*: Herrschertreffen des Spätmittelalters. Formen – Rituale – Wirkungen. Thorbecke, Ostfildern, 2008.

4 *Süttő Szilárd*: Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával. I–II. Belvedere Meridionale, Szeged, 2003. (Belvedere-monográfiák 2.) I. 37–40.; *Lovcsányi Gyula*: Adalékok a magyar–lengyel érintkezések

kezményeként még abban az évben a moldvai vajda, míg a havasalföldi rá két évre a lengyel királyt ismerte el hűbéruának.⁵ Jóllehet az utóbbi fejedelmet az erdélyi vajda, majd a Zsigmond király (1387–1437) által vezetett 1395. évi hadjáratok eredményeképpen sikerült visszaterelni a magyar főség alá,⁶ ez Moldva, illetve Halics és Podólia tekintetében nem járt sikerrel. Nem segítette a kapcsolatok normalizálását az sem, hogy mindezzel egy időben, Mária királyné halála után, 1395 nyarán Ulászló seregei törtek be az ország északi részére, így nyomatékosítva felesége, Hedvig lengyel királynő vélt trónigényét.⁷ Az akció sikertelensége után a helyzet rendezésére az uralkodók többször is kísérletet tettek. Így 1397. július 14-én Iglón találkoztak,⁸ és amellet, hogy 16 évre békét kötöttek, Zsigmond király Halicsról, Ulászló király és Vitold litván fejedelem pedig Podóliáról mondott le, sőt a felek megállapodtak abban is, hogy ha Moldvát Magyarország visszakapja, akkor cserébe Zsigmond átadja Podóliát. Egyúttal kölcsönös segítségnyújtásban egyeztek meg a török támadása esetén.⁹ Másfél év múlva, 1399. február közepén Krakkóban találkozott Zsigmond Ulászlóval és Hedviggel,¹⁰ de a tárgyalások témáját meglehetősen homály fedi. Újabb találkozásukra jó tíz évvel később, 1410. április 6. és 18. között került sor Késmárkon,¹¹ ezúttal azonban Ulászló király nem jelent meg személyesen, hanem unokaöccse, Vitold litván fejedelem képviselte; ő maga Szandecen várta a tárgyalások végeredményét.¹² A tanácskozások eredeti célja az volt, hogy a felek megújítsák a közöttük 14 évvel korábban kötött békét, a háttérben azonban Lengyelországnak a Német Lovag-

történetéhez a mohácsi vész előtt. IV. Századok 20. (1886) 594.; *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA TTI, Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 35. – Továbbá ld. még *Zenon Hubert Nowak*: Kaiser Siegmund und die polnische Monarchie (1387–1437). Zeitschrift für historische Forschung 15. (1988) 423–436.

5 *Pósán László*: Zsigmond és a Német Lovagrend. Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998) 634.

6 *Jakó Zsigmond*: Három erdélyi vajda Zsigmond király korában. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok). Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. MTA TTI, Bp., 1984. 203.

7 Az események részletes feldolgozását ld. *C. Tóth Norbert*: Az 1395-ös lengyel betörés (A lengyel–magyar kapcsolatok egy epizódja). In: „Honoris causa.” Tanulmányok Engel Pál emlékére. MTA TTI–PPKE BTK, Piliscsaba–Bp., 2008. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Mediaevalia* 3.) 447–485.

8 *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. Összeáll. Engel Pál–C. Tóth Norbert. MTA TKI, Bp., 2005. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.) 73.; *Antoni Gąsiorowski*: Itinerarium Króla Władysława Jagiełły 1386–1434. Państwowe Wydawn. Naukowe, Warszawa, 1972. 40.; *Schwedler, G.*: i. m. (3. jz.) 336., 455.

9 Zsigmondkori Oklevéltár. I–XII. (1387–1425). Összeáll. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor–Lakatos Bálint. Akadémiai–MOL, Bp., 1951–2013. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49. és 52.; = ZsO) I. 4872. sz. – *Pósán L.*: i. m. (5. jz.) 637.

10 *Gąsiorowski, A.*: i. m. (8. jz.) 40. – Zsigmond tartózkodási helyeiben beszédes hiány mutatkozik 1399. február 2-i budai és február 23-i lőcsei keltezései között, vö. *Itineraria* i. m. (8. jz.) 76. – Gerald Schwedler a találkozót bizonytalanul 1398 novemberére helyezte. (*Schwedler, G.*: i. m. [3. jz.] 456.)

11 *Itineraria* i. m. (8. jz.) 91. – A találkozót Gerald Schwedler nem ismeri. (Vö. *Schwedler, G.*: i. m. [3. jz.] 458.)

12 *Gąsiorowski, A.*: i. m. (8. jz.) 54.; *Giedrė Mickūnaitė*: Making a Great Ruler. Grand Duke Vytautas of Lithuania. CEU, Bp.–New York, 2006. 66.

renddel folytatott vitája állt. A viszályban Zsigmond – már csak származása és neveltetése miatt, valamint tekintettel német birodalmi politikája jövőbeni céljaira – kezdetben a kereszteseket támogatta, így ez szükségképpen megrontotta az addigi békés viszonyt Ulászló királlyal.¹³ A késmárki tárgyalásokon Zsigmond megpróbált közvetíteni a felek között, de törekvése nem járt sikerrel, noha bevetette egy később is előhúzott javaslatát: felajánlotta Vítoldnak a királyi koronát, amennyiben szakít Ulászló politikájával.¹⁴ A háború még az év nyarán kitört, s Zsigmond – miután májusban Garai Miklós nádort és Stibor erdélyi vajdát elküldte fegyverszüneti kérésével a lengyel királyhoz¹⁵ – mint a Német-római Birodalom helytartója 1410. június 21-én formálisan is hadat üzent Ulászlónak arra az esetre, ha megtámadná a Német Lovagrendet.¹⁶

Mint az tudott, a lengyel–litván egyesült seregek Tannenbergnél (Grünwaldnál) 1410. július 15-én tönkrementek a Német Lovagrend seregét, majd félévnyi további hadakozás után, 1411. február 1-jén megkötötték a toruńi békét. Mindez döntő fordulatot hozott a magyar és lengyel királyság viszonyában is. Zsigmond király reálpolitikusként rögtön belátta, hogy a német-római császári cím – 1411. július 21-én német királlyá választották¹⁷ – megszerzésére irányuló tervei elérése érdekében és a korábbi magyar királyok orientációjának megfelelően váltania kell, azaz politikai látókörében a két ország helyet cserélt: ezek után a Német Lovagrenddel szemben képviselt álláspontját a lengyel királysággal fenntartott kapcsolata határozta meg.¹⁸ Természetesen a kapcsolatok helyre- és átállítása nem ment minden zökkenő nélkül. Egyrészt még 1410. szeptember–október folyamán a Stibor vezette magyar csapatok Lengyelország déli részét egészen Szandecig pusztították, másrészt erre válaszul a lengyelek is fegyverkezésbe kezdtek, és szintén betörték Magyarországra.¹⁹ A felek végül megbízottaik révén Iglón, 1411. március 31-én fegyverszünetben állapodtak meg, illetve november 11-re, a vitás kérdések megoldására találkozót tűztek ki.²⁰ A

13 *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Gondolat, Bp., 1984. 83.

14 *Lovcsányi Gy.*: i. m. (4. jz.) 601–602.; *Bottló Béla*: Długosz János Historia Polonicaja mint magyar történeti forrás 1385–1418. Sárkány, Bp., 1932. 13–14.; *Pósán L.*: i. m. (5. jz.) 649. – A tanácskozásokra ld. még: Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Ford., s. a. r., bev. Skorka Renáta. História–MTA TTI, Bp., 2008. (História Könyvtár. Elbeszélő források 1.; = *Windecke*) 27–28.

15 *Lovcsányi Gy.*: i. m. (4. jz.) 602.; ZsO II. 7717. sz.

16 ZsO II. 7709. sz.

17 Az események hátterére legújabban ld. *Kondor Márta*: Fejedelmi frigyek, választási ígéretek: Luxemburgi Zsigmond első koronái. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Kronosz, Pécs, 2012. 286–294.

18 *Mályusz E.*: i. m. (13. jz.) 83.; *Bottló B.*: i. m. (14. jz.) 15.; *Lovcsányi Gy.*: i. m. (4. jz.) 602.; *Pósán L.*: i. m. (5. jz.) 640–642. – A lovagrend és a lengyel–litván unió közötti háborúk könyvtámi irodalmából a Pósán László tanulmányában idézettek túl ld. még azóta *Hermann Schreiber*: Preussen und Baltikum unter den Kreuzrittern. Die Geschichte des Deutschen Ordens. Katz, Gernsbach, 2003. és *Mickūnaitė, G.*: i. m. (12. jz.).

19 *C. Tóth N.*: i. m. (7. jz.) 461–466.; *Stanisław A. Sroka*: Wojska węgierskie u granic Polski w 1410 roku. Studia Historyczne 53. (2010) 335–345.

20 ZsO III. 289. sz.; *Stanisław A. Sroka*: Średniowieczny Bardiów. I jego kontakty z Małopolską. Wydawn. Tow. Naukowego Societas Vistulana, Kraków, 2010. 43–44.

lengyel területen, a határ mellett, a Dunajec folyó bal partján fekvő Sramowce (Schramowicze) faluban ekkortól zajló tárgyalásokon a két királyt képviselő országnagyok úgy állapodtak meg, hogy 1412. augusztus 15-ig meghosszabítják a fegyverszünetet, továbbá február 14-én Zsigmond király Késmárkon vagy Lublón, Ulászló király pedig Szandecen fog megjelenni, hogy utána személyesen találkozzanak és békét kössenek. Az országnagyok ugyanakkor részletesen szabályozták azt a lehetőséget is, ha nem jönne létre királyaik találkozása.²¹

Az előző évi megállapodások értelmében – amelyek létrejöttében a fentebb írtakon túl nyilvánvalóan az is szerepet játszott, hogy Zsigmond háborúba bonyolódott Velencével²² – a két királyság vezetői már 1412. február elején megkezdték a tárgyalásokat. Időközben január 4-én Budán Zsigmond lényegében elutasította a Német Lovagrend kérését a Lengyelország elleni háborúba való belépésre.²³ Február 18-án két magyar püspök és hét báró menlevelet adott azon lengyel főpapoknak és báróknak, akik a Szepes megyei Ófaluba jönnek a tárgyalásokra.²⁴ Időközben a két király is megindult a tárgyalások helyszínére: Zsigmond február 19-én hagyta el Budát, 22-én már Késmárkon, 28-ától pedig Lőcsén találjuk.²⁵ Ulászló lengyel király január 29-én még Krakóban időzött, hogy aztán február 14-e és március 10-e között Szandecen²⁶ várja meg az előkészítő tárgyalások eredményét. A két fél által megbízott főpapoknak és báróknak sikertült megegyezniük.²⁷ Ennek eredményeképpen a királyi találkozó helyszínétől a határ közelében, a magyar oldalon fekvő Lublót jelölték ki. Zsigmond király március 9-én már ott volt. Mind ő, mind a magyar országnagyok menlevélben biztosítottak Ulászlónak és kíséretének szabad utat Magyarországra.²⁸ A lengyel király végül március 12-én érkezett meg Lublóra.²⁹ Március 15-én már mindkét fél megerősítette,³⁰ másnap pedig esküvel kötelezte magát az „örök” béke megtartására.³¹ (A két király feleségei külön is találkoztak: Cillei Anna március 9-én Késmárkon kereste fel unokatestvérét, Cillei Borbálát.)³² A lublói béke pontjai szinte teljesen megegyeznek az annak idején Iglón megkötött béke pontjaival: 1.) kölcsönös segítségnyújtás egymás ellenségeivel szemben; 2.) Halics és Podólia Ulászló király kezén marad és az ez ügyben kötött béke az egyik uralkodó halála után további öt évig marad érvényben, amikor is majd egy lengyel–magyar vegyes bizottságnak kell döntenie hovatartozásukról; 3.) Moldva továbbra is lengyel hűbér marad, de

21 ZsO III. 1235. sz. (1411. nov. 19.).

22 Málýusz E.: i. m. (13. jz.) 91–93.

23 Uo. 84.

24 ZsO III. 1767. sz.

25 Itineraria i. m. (8. jz.) 94.

26 Gąsiorowski, A.: i. m. (8. jz.) 59.

27 Bottló B.: i. m. (14. jz.) 17.

28 ZsO III. 1838–1839. sz.

29 Gąsiorowski, A.: i. m. (8. jz.) 59.

30 ZsO III. 1854–1855. sz.

31 ZsO III. 1860., 1862. sz.; Schwedler, G.: i. m. (3. jz.) 287., 458.

32 Bottló B.: i. m. (14. jz.) 17. – A rokonságukra ld. Engel Pál: Magyar Középkori Adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Arcanum, Bp., 2001. „Cillei” (a dédapjuk volt közös).

a török támadása esetén köteles mindegyik uralkodó kölcsönösen segíteni a másik országának; ha a moldvai vajda nem engedelmeskedne Ulászló királynak, akkor országát a békeszerződésben leírt határok mellett felosztják egymás között. Végül 4.) a határsértések kivizsgálására 50–50 magyar és lengyel előkelőt neveznek ki.³³ A békeszerződést a Litvániában tartózkodó Vitold április 15-én Trakai városában erősítette meg, majd két nap múlva örök barátságot fogadott a szerződőkkel.³⁴

Az „örök” béke megkötése után immáron a kassai tanácskozások (március 19–április 9.)³⁵ keretében Ulászló Zsigmondot kérte fel a Német Lovagrenddel folytatott vitájában döntőbírónak,³⁶ míg Ulászló unokahúga férje, Ernő osztrák herceg és Zsigmond király között hozott létre fegyvernyugvást. Mindkét esetben pünkösdtől jelölték ki a döntések időpontját.³⁷ Zsigmond király Lengyelországra nézve kedvező ítélete csak augusztus 24-én született meg Budán.³⁸ Zsigmond a béke és az Ernő osztrák herceggel kötött fegyverszünet kihirdetését március 28-án rendelte el.³⁹ A kassai tanácskozások közepette Zsigmond meghívta Ulászlót Magyarországra, amit a lengyel király el is fogadott, várandós felesége azonban visszatért Lengyelországba.⁴⁰ Ulászló király közel három és fél hónapot töltött Magyarországon. A továbbiakban a lengyel király magyarországi látogatásának nem politikatörténeti⁴¹ vetületeit, hanem annak eseményeit fogjuk figyelemmel kísélni. Ebbéli szándékunkat elősegíti az a szerencsés véletlen, hogy a lengyel király utazására két – köztük egy kortárs – elbeszélő leírás is rendelkezésünkre áll. Noha mind Eberhard Windecke, mind Jan Dhugosz munkáját kritikával kell forgatnunk,⁴² ám a jelen esetben legtöbb adatuk felhasználhatónak látszik, illetve okleveles forrásokkal is alátámasztható.

33 Köblös József–Süttő Szilárd–Szende Katalin: Magyar békeszerződések 1000–1526. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pépa, 2000. 165–172.; Mályusz E.: i. m. (13. jz.) 85.; Lovcsányi Gy.: i. m. (4. jz.) 603.; Pósn L.: i. m. (5. jz.) 643.

34 ZsO III. 1979., 1990. sz.

35 Itineraria i. m. (8. jz.) 94. – Ulászló Lublóról Kisszebenben és Eperjesen át érkezett meg a városba, ld. *Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae, Liber Decimus et Undecimus* 1406–1412. Polska Akad. Umiejętności, Varsaviae, 1997. (= *Dlugossius X.*) 193.

36 ZsO III. 1897., 1902. sz., vö. még uo. 1914. sz. – A döntőbíráskodásra és az utána következő eseményekre ld. Pósn L.: i. m. (5. jz.) 644–648.

37 ZsO III. 1912.; Mályusz E.: i. m. (13. jz.) 76.; Huber Alfonz: Ausztria története. II. MTA, Bp., 1901. 350–351.; Alois Niederstätter: Das Jahrhundert der Mitte. An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Wien, Ueberreuter, 1996. (Österreichische Geschichte) 142–143. – Ernő herceg és Cimburka mazóviai hercegnő házasságára ld. még Alois Niederstätter: Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im Spätmittelalter. Ueberreuter, Wien, 2004. 195.

38 ZsO III. 2563. sz.

39 ZsO III. 1913. sz.

40 *Dlugossius X.* 194., helyes időpontjára ld. Bottló B.: i. m. (14. jz.) 18. – A későbbi lengyel (1434–1444), majd magyar (1440–1444) király, Ulászló 1424. október 31-én született.

41 Így nem ejtünk szót a szepességi városok zálogosításáról, ill. az Ernő osztrák herceggel és Velen-cével zajló háborúkról, valamint az ezzel összefüggő ügyekről.

42 Lovcsányi (Lovcsányi Gy.: i. m. [4. jz.]) kritika nélkül átvette Dhugosz állításait, vö. Bottló B.: i. m. (14. jz.) – Eberhard Windecke művére ld. Skorka Renáta: Egy középkori emlékirat kutatási lehetőségei. In: Diszciplínák határain innen és túl. Fiatal Kutatók Fóruma 2. – 2006. MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2007. 447–462. és *Uő*: A krónikás és a negyvenezer lilomos arany-pénz. Történelmi Szemle 49. (2007) 443–450.

II. Ulászló király magyarországi körutazása (1412. április–július)

Ulászló és Zsigmond királyok április 9-én még Kassán tartózkodtak, de másnap már Vizsolyon jártak, innen Tokajon keresztül érkeztek Váradra (április 14–19.).⁴³ Itt minden bizonnyal meglátogatták Szent László király és Zsigmond szeretett⁴⁴ első feleségének (s tegyük hozzá: Ulászló király sógornőjének), Máriának a sírját a székesegyházban.⁴⁵ A két király Váradról Debrecenen (április 20.)⁴⁶ át Böszörmény faluba ment (április 25.),⁴⁷ és azon túl a hortobágyi pusztaságon táborozott le. E – későbbi adataink alapján – Bagota nevű⁴⁸ hely kiválóan alkalmas volt a vadászatra. Itt három napon át vadak sokaságát ejtették el.⁴⁹ Szerencsénkre e vadászatot – igaz, 1416-os dátum alatt – Eberhard Windecke is megörökítette emlékiratában. E szerint „Zsigmond a tiszteletükre ott rendezett vadászatot, ahol tíz mérföldes közelségben erdőt vagy fát nem lehetett látni. Ezt a területet kerítette körbe az ott lévőkkel, az odarendelt parasztokkal és vadászokkal, kutyák segítségével. A fejedelmek becslése szerint úgy kétezer vadat – azaz nemes vadat – keríthettek be úgy, hogy közülük egy se menekülhessen. Mikor őfelsége parancsot adott, az állatoknak szabad utat engedtek, ekkor törrel és karddal mindenki, akinek engedélyt adott, annyi vadat ejthetett el, amennyit csak tudott. Így hatszáztizenkettőt sikerült is leteríteni, mindenekelőtt szarvast, szarvastehenet, őzet, vaddisznót, farkasokat, rókákat és nyulakat.”⁵⁰

E pompás esemény kipihenésére az uralkodók Muhi falun⁵¹ keresztül Diósgyőrbe mentek (április 29–május 6.),⁵² ahol kényelmes várpalota várta a fáradt utazókat.⁵³ Innen az elkövetkező egyházi ünnepek (Urunk mennybemenetele és az előtte való hét) idejére a közeli püspöki székhelyre, Egerbe utaztak. A püspökség élén ekkor éppen Stibor erdélyi vajda azonos nevű rokona, a szintén lengyel szár-

43 Itineraria i. m. (8. jz.) 94. – Tokaj érintéséről csak Długosz munkájából (*Długossius* X. 202.) tudunk: szerinte március 28-án voltak ott, aztán 30-án Debrecenben és 31-étől április 20-ig Váradon. – Hasonlóképpen rosszak a dátumok Gąsiorowskinál (*Gąsiorowski*, A.: i. m. [8. jz.] 59.) is.

44 A királyi frigy újraértelmezésére ld. C. Tóth Norbert: Királynőből királyné. Mária és Zsigmond viszonya a források tükrében. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 132. (2011) 59–71.

45 A városra mint a zarándoklatok céljára ld. legutóbb *Fedeles Tamás*: „Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai”. Várad kegyhelye a késő középkorban. In: „Köztes-Európa” vonzásában i. m. (17. jz.) 163–182.

46 Zsigmond király innen már jelezte Sopron városának, hogy Ulászlóval nemsokára Budára érkezik, ezért vendégül látásához ők is járuljanak hozzá 300 forinttal. (ZsO III. 1999. sz.)

47 Itineraria i. m. (8. jz.) 94.

48 A vadászóhely nevét Zsigmond király 1426. április 22-i okleveléből ismerjük: „Datum in campo Bezermen, in loco venationis Bagotha vocato” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL-OL], Diplomatikai Levéltár 92 692.).

49 *Długossius* X. 202.

50 *Windecke* 78. (Skorka Renáta fordítása.)

51 *Długossius* X. 202.

52 Itineraria i. m. (8. jz.) 94.

53 Vö. *Czeglédi Ilona*: A diósgyőri vár. Corvina, Bp., 1971.

mazású András fia Stibor állt (1411–1420).⁵⁴ A közel egy hetes (május 6–12.)⁵⁵ ottani időzésük után immáron valóban elindultak Budára, ahová május 16-a táján érkeztek meg. Éppen időben, hiszen pünkösdtől nagyszabású ünnepségek vették kezdetüket. A követjelentések szerint rengeteg főrangú személy jött össze, így például Vitold litván, Ziemovit és Boleszló mazóviai, Korybut Zsigmond novgorodi fejedelmek, Lazarevics István rác despota, Tvrtko boszniai király, Hranić Sandalj bosnyák vajda, Hervoja spalatói herceg és természetesen Ulászló lengyel, valamint Zsigmond magyar király, a vendéglátó. Rajtuk kívül voltak még albánok, görögök, törökök, tatárok, összesen 13 herceg, 21 gróf, 26 báró (a magyarokon kívül), 1500 lovag és 3000 apród. Az ünnepségek mellett diplomáciai tárgyalások és természetesen lovagi játékok zajlottak reggeltől estig,⁵⁶ de jutott idő vadászatra is, ezúttal a királyi, azaz mai nevén a Csepel-szigeten.⁵⁷

Június vége felé a két király útja rövid időre szétvált. Míg Zsigmond Budán maradt,⁵⁸ Ulászló – ahogy egy levél mondja – Esztergom és Buda között szórakozott.⁵⁹ A lengyel király néhány magyar országnagy kíséretében először az ősi koronázóvárost, Székesfehérvárt kereste fel (június 23.), majd innen Tatára ment a kényelmes királyi várpalotába⁶⁰ (június 24.). Másnap tovább folytatta útját Esztergom felé, de szándékával ellentétben a Duna partján, Neszmélyen kellett három napig vesztegelnie. Történt ugyanis, hogy Ulászló megérkezése után – a mértéktelenül fogyasztott, tehéntejből helyben készült, frissen erjesztett sajtól – gyomorrontást kapott. Ezt orvosolni kívánván a Duna habjaiban két órán keresztül fürdőzött. Mindezeknek aztán egyetlen eredménye lett, mégpedig három napon át tartó magas láz.⁶¹ Végül csak a negyedik napon (június 28.) tudott továbbmenni Marótra, az esztergomi érsekek vadászházába, ahová Zsigmond két orvost küldött vendége

54 Engel P.: Archontológia i. m. (4. jz.) I. 68. A püspökre ld. még Stanislaw A. Sroka: Polen auf Bischofsstühlen in Ungarn zur Zeit Sigismunds von Luxemburg. In: Das Zeitalter König Sigismunds in Ungarn und im Deutschen Reich. Hrsg. Tilmann Schmidt-Peter Gunst. DE TI, Debrecen, 2000. 179. és Daniela Dvořáková: Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában. Századok 136. (2002) 392–393.

55 Itineraria i. m. (8. jz.) 94.; *Długossius* X. 202. – A királyi nagypécset, azaz Szászi János alkancellár május 11–12-én Nagyhatvanból (ZsO III. 2125. sz.; MNL-OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény 266 887.), míg május 13-án (ZsO III. 2131. sz.) már Budáról oklevelezett.

56 ZsO III. 2175. sz.; a névsor: uo. 2224. sz.; *Długossius* X. 202–205., vö. Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. Budapest Székesfőváros házinyomdája, Bp., 1937. 37–38.; *Mályusz E.*: i. m. (13. jz.) 85.

57 *Długossius* X. 202.

58 Itineraria i. m. (8. jz.) 94., de a budai keltezésék július 3-án (ZsO III. 2380. sz.) megszakadnak és csak július 7-étől (uo. 2393. sz.) mutatható újra ki a király a városban.

59 ZsO III. 2333. sz.

60 *Wenzel Gusztáv*: Tata fénykora 1412–1542. MTA, Bp., 1879. (Értekezések a történelmi tudományok köréből VIII/9.)

61 *Crapulosius caseis ex lacte bubalo recenter coagulatis se replens et indigesto cibo balnei, postremo vero undarum Danubii fomentis prope horis duabus se reficiens, febrim acutam tercianam contraxit.* – *Długossius* X. 206.

gyógyítására. Másnap, június 29-én Marótról Esztergomba vitték, ahol öt napon keresztül Kanizsai János érsek minden szükségessel ellátta.⁶²

Ulászló király váratlan gyomorrontása és így neszmélyi időzése „kapóra jött” Zsigmond királynak, aki a lengyel követekkel, illetve a Német Lovagrend követével folytatott – mondjuk így – nem nyilvános tárgyalásokat. Történetesen fennmaradt Zsigmond király leveleskönyvében egy, bizonyos országnagyokhoz írt levele, amely a következőket tartalmazza: a király közölte a számunkra ismeretlen címzettekkel, miszerint sok egyéb mellett arról írt Ulászlónak, hogy a Vértes és Tata vidéke felettébb alkalmas a pihenésre és más egyebekre, ezért arra kérte őt, hogy töltsön ott el pár napot. Buzdítsák tehát ők is Ulászlót erre. Egyébiránt meghagyta Fehérvár városának, az ottani prépostnak, valamint Besenyő István tatai ispánnak,⁶³ hogy korábbi parancsa szerint gondoskodjanak a királyról és kíséretéről, annál is inkább, mivel nem szeretné, ha Esztergomba vagy Marótra menne, az érseket ugyanis nem tudja nélkülözni tárgyalásain.⁶⁴

Esztergomból július 3-án elhajóztak Visegrádra, ahová másnap Zsigmond király is megérkezett. Itt Ulászló megtekinthette a lengyel koronázási ékszereket, amelyeket annak idején még Nagy Lajos király anyja, Erzsébet királyné hozott magával Lengyelországból.⁶⁵ A két király Visegrádról átkelven a Dunán (Nagy)marosra ért, ahonnan a közeli királyi udvarházba, királyi vadászóhelyre, Hévkútra mentek, ahol pár napot töltöttek.⁶⁶ Mivel a lengyel király ismét meg-

62 *Długossius* X. 206.

63 Berencsi Besenyő vagy Sáfár István királyi sáfár (1403–1409), komáromi és tatai ispán (1409–1412) és győri ispán (1411–1412), ld. *Engel P.*: Archontológia i. m. (4. jz.) II. 32. – Egyéb adatok hiányában megfontolandó, hogy Besenyő István 1412-ben ismét királyi sáfár volt.

64 ZsO III. 2338. sz. – Zsigmondnak további tervei is voltak arra, hogyan tartsa Ulászlót néhány napig Budától távol (ld. ZsO III. 2340. sz.), de erre, mint láttuk, Ulászló betegsége miatt nem volt szükség.

65 *Długossius* X. 206. – vö. még *Iván László*: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, Visegrád, 2004. 39.

66 *Długossius* X. 206. – Zsigmond oklevelezésében, mint már említettem, július 3-tól 7-ig szünet van, így visegrádi és marosi kirándulásai minden gond nélkül beilleszthetők. – *Długos*nál a vadászóhely neve *Varprim* (X. 206.), illetve *Vaprim* (X. 207.), amelyet a szövegkiadói Johann Aschbach alapján (*Johann Aschbach*: Geschichte Kaiser Sigismunds. I. Hamburg, 1838. 328.) a Pilisben fekvő Vadkerttel azonosítottak. – A hely Hévkúttal (a mai Nagymaros melletti Törökmező–Hévíz/Tyeplice régészeti lelőhellyel) történő azonosítását több dolog is alátámasztja. Az egyik a királyok tartózkodási helyei, a mondott hely ugyanis Nagymaros és Ulászló király következő ismert tartózkodási helye, (Mária)nosztra között fekszik, ráadásul Zsigmond is többször tartózkodott ott (*Itineraria* i. m. [8. jz.] 139.). Az azonosítást a következő régészeti megfigyelések is támogatják: Hévkút első feltárója, Dávid Zoltán feltételezése szerint középkori fürdő lehetett itt (hat forrás fakad a falak mentén), amely „a toronyaljai kolostorhoz tartozott, vagy esetleg a visegrádi királyi udvar virágzása idején létesült”. Noha ezt a régészeti topográfia vonatkozó kötetében (Magyarország régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. [XIII/2.] Írta Demjén István–Kövári Klára–Kvassay Judit–Miklós Zsuzsa–Tettamanti Sarolta–Torma István. Akadémiai, Bp., 1993. 229–230.) elvetették, utóbb Laszlovszky József (*Laszlovszky József*: A Zsigmond kori királyi palota és a visegrádi ferences kolostor. Rezidencia és egyházi alapítások. In: A visegrádi királyi palota. Szerk. Buzás Gergely–Orosz Krisztina. Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, Bp., 2010. 220–221.) meggyőző érvekkel támasztotta alá azt, illetve rendszerbe illesztette,

betegedett, Zsigmond visszatért Budára (július 7–15.).⁶⁷ Ulászló felgyógyultával, amihez nagy valószínűséggel az is hozzájárult, hogy Zsigmond visszaadta neki a koronázási ékszereket,⁶⁸ a magyar király újra Hévkútra ment. Zsigmond július 16-án már éppenséggel a szomszédos⁶⁹ Torony helységben – ahol pálos kolostor is állt – keltezett, hogy aztán július 21-én együtt keressék fel a nosztrai pálos kolostort.⁷⁰ Itt érzékeny búcsút vehettek egymástól, és Zsigmond visszatért Budára, míg Ulászló Trencsén felé vette útját,⁷¹ és július 27-én már a várostól északra, a Vág túlsópartján fekvő Szkalkán járt,⁷² hogy aztán Brünn városán keresztül térjen vissza Krakkóba.

A szepességi királytalálkozó (1423. március 19–április 9.) és előzményei

Az 1412. évi lublói békének és Ulászló lengyel király magyarországi tartózkodásának, valamint a lengyelek javára a lovagrenddel szemben meghozott döntőbírói ítéletnek köszönhetően a lengyel–magyar viszony egészen a huszita felkelés ki-robbanásáig felhőtlennek volt mondható.⁷³ A két király 1423. évi, majdnem egy hónapos találkozója nem hirtelen ötlettől vezetve jött létre. 1419-ben háromszor is találkoztak: a tárgyalások témája mindannyiszor a husziták elleni fellépés összehangolása, illetve a Német Lovagrend aktivizálódásának megbeszélése lehetett.

„királyi ház”-ként jellemezve azt. Mindehhez hozzátehetünk még egy, nyelvi jellegű érvet: a Długosznál szereplő „Vaprim/Varprim” alak könnyen lehet, hogy a német Warmbrun(n) („meleg kút”) szónak az eltorzult alakja. (A szó németből történő magyarázásáért Skorka Renátát illeti köszönet.)

67 ZsO III. 2393., 2432. sz. (ez utóbbi „*commissio propria domini regis*”).

68 *Długossius* X. 207.; Michał Rożek szerint (*Michał Rożek: Polske koronacje i korony. Krajowa Agencja, Kraków, 1987. 78.*) Zsigmond Andrzej z Rożnów követnek adta át a koronázási ékszereket.

69 *Laszlovszky J.*: i. m. (66. jz.) 221. (térkép).

70 *Długossius* X. 206–207., ahol ugyan az szerepel, hogy Nosztrát „*feria quinta in die Beate Marie Magdalene*” keresték fel, de az ünnep nem csütörtökre, hanem péntekre esett, amiből ugyan az következne, hogy nyilván a napot és nem az ünnepet rontotta el a szerző, ám Zsigmond itineráriuma e helyen inkább azt támogatja, hogy a „*vigilia*” szó maradhatott ki a szövegből. Zsigmond oklevelezése ugyanis július 22-től folyamatos Budán, míg előtte szünetel (*Itineraria* i. m. [8. jz.] 94.).

71 *Długossius* X. 207.

72 ZsO III. 2478. sz. A kiadásban: Szalka. – Iván László Ipolyszalkával azonosította (*Iván L.*: i. m. [65. jz.] 42.), de Ulászló Długosz által közölt útirányából és abból, hogy Ulászló augusztus elején már Krakkóban volt (*Gąsiorowski*: i. m. [8. jz.] 59.), valószínűbb a Vág folyó melletti keltezés ebben az időpontban.

73 Ulászló király „*cseh ügyekben*” folytatott politikájára ld. legújabban *Paweł Kras*: Church Reform and the Hussite Revolution in the Diplomacy of Wladislaw II Jagiello. In: *Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser. The Culture of the Jagellonian and Related Courts.* Hrsg. Urszula Borkowska–Markus Hörsch. Thorbecke, Ostfildern, [2010.] 231–234.

A tanácskozások sorát Zsigmond a testvérével, Vencel cseh királlyal indította február 14–20. között Szokolcán, hogy aztán február 21–24. között Pozsonyban folytassa Ulászló királlyal.⁷⁴ A felek második rövid találkozására májusban Kassán került sor.⁷⁵ (Ekkor történt, hogy Zsigmond király feleségét, Borbála királynét – állítólagos házasságtörése miatt – Váradra száműzte.)⁷⁶ Ulászló király a lengyelországi Sanokból (május 3.) indulva Sztropkón és Eperjesen keresztül május 11-én érkezett meg a tárgyalások helyszínére. Zsigmond azonban ekkor még Nagyhatvanban tartózkodott, és a lengyel történetíró információinak megfelelően csak május 17-én jelent meg a városban.⁷⁷ A megbeszélések kiemelt témája a Német Lovagrend és Lengyelország között kitörni készülő vihar lecsendesítése volt, aminek megfelelően Zsigmond mint békeközvetítő lépett fel a felek között.⁷⁸ Ismét sikerült elérnie, hogy mindkét fél elismerje döntőbíráskodását, és vállalta, hogy ítéletét szeptember 29-ig meghozza.⁷⁹ Május 26-án II. Ulászló Eperjesen és Sztropkón át hazaindult, s június 15-én már Lwówban volt.⁸⁰ 1419-ben azonban harmadszor is szükségessé vált személyesen egyeztetniük. Vencel volt német (1378–1400) és cseh király 1419. augusztus 16-án Prágában elhalálozott,⁸¹ ami teljesen új helyzetet eredményezett. Zsigmond ezért Lublőba tanácskozásra hívta Ulászló királyt,⁸² ám a felek végül nem Magyarországon, hanem a lengyelországi Szandecben találkoztak szeptember 8-a körül.⁸³ Mindezzel összefüggésben a döntőbíráskodást is elhalasztották 1420. január 6-ra Boroszlóba.⁸⁴ A szandeci tárgyalásokon sok cseh főúr is megjelent: érthetően, hiszen a tárgyalások a cseh trón betöltése és a husziták elleni fellépés ügyében folytak.⁸⁵ (Végeredményben Zsigmondnak sikerült ugyan katonai erővel elérnie, hogy 1420. július 28-án Prágában cseh királlyá koronázzák, de az országot a husziták támadásai miatt megtartani nem tudta.)⁸⁶ Zsigmond nem sokáig időzött Lengyelországban: az év őszére már korábban törökellenes hadjáratot tervezett, illetve hirdetett. Ezért aztán Szandecből Hétháron (szeptember 14.),

74 Itineraria i. m. (8. jz.) 103. Antoni Gąsiorowski (vö. *Gąsiorowski, A.*: i. m. [8. jz.] 70.) és Gerald Schwedler (vö. *Schwedler, G.*: i. m. [3. jz.] 461.) nem tud a találkozóról.

75 Itineraria i. m. (8. jz.) 103.; *Gąsiorowski, A.*: i. m. (8. jz.) 70.; *Schwedler, G.*: i. m. (3. jz.) 461.

76 C. Tóth N.: Királynőből királyné i. m. (44. jz.) 63–64.; *Windecke* 111–112.; *František Palacký: A huszitizmus története.* Vál., jegyz., utószó Benedek Gábor. Európa, Bp., 1984. 209.

77 *Joannis Długossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Liber Undecimus 1413–1430.* Textum recensuit Danuta Turkowska, moderatore Georgio Wyrozumski. Commentarium confecit Stanislaus A. Sroka. PWN, Varsaviae, 2000. (= *Długossius XI.*) 97.

78 ZsO VII. 458. sz.

79 ZsO VII. 468., 504–505., 546. sz.

80 *Długossius XI.* 98–99. Máj. 24.: Kassa. (ZsO VII. 504.).

81 *Palacký, Fr.*: i. m. (76. jz.) 186.

82 ZsO VII. 927. sz.

83 Itineraria i. m. (8. jz.) 104.; *Windecke* 112.; *Długossius XI.* 104.; *Lovcsányi Gy.*: i. m. (4. jz.) 605.; *Schwedler, G.*: i. m. (3. jz.) 462.

84 ZsO VII. 918., 961. sz.

85 *Długossius XI.* 104.; *Pósán L.*: i. m. (5. jz.) 649.

86 *Tóth-Szabó Pál: A cseh-husziták mozgalmak és uralom története Magyarországon.* Hornyánszky, Bp., 1917. 60–64.; *Palacký, Fr.*: i. m. (76. jz.) 269.

Kassán (szeptember 14–20.) és Váradon (szeptember 24–október 1.) át Temesvárra (október 5.) ment az Al-Duna mentén zajló hadjárat lefolytatására.⁸⁷

Jóllehet a magyar és lengyel király 1423-ig személyesen nem találkozott egymással, a hivatalos kapcsolatok intenzívek maradtak. A boroszlói döntőbírói ítélet ugyan nem nyerte el a lengyelek és litvánok tetszését, de kénytelenek voltak abba belenyugodni.⁸⁸ A fő problémát nem is ez jelentette, hanem a huszita seregek egyre sűrűbb és veszélyesebb támadásai. Zsigmond ugyanis hiába szervezett több hadjáratot is Csehország megtisztítására, mindegyik csúfos vereséggel zárult.⁸⁹ Ráadásul a kelyhesek felajánlották a cseh koronát Ulászló lengyel királynak (1420. április), majd az ő – a lengyel egyház nyomására hozott – nemleges válasza után Vitold litván fejedelemnek is. Mindennek ellensúlyozására Zsigmond az özvegy cseh királyné, Zsófia kezét ajánlotta fel a szintén megözvegyült Ulászló királynak, amelynek elfogadását Szilázia odaigérésével próbálta kívánatosabbá tenni, sikertelenül. Jóllehet Vitold sem fogadta el a husziták felkérését, ám a litván fejedelem, a csehek szerencséjére, unokaöccsét, Korybut Zsigmondot, akitől nem állt távol, hogy önként jelentkezzen a koronáért, elküldte maga helyett.⁹⁰ Seregeivel 1422 februárjában be is vonult Morvaországba. Ugyanekkor Ulászló feleségül vette egy lengyel főnemes leányát, Zsófiát. (Erről még alább szó lesz.) Az év júliusában, nem függetlenül attól, hogy Zsigmond rossz néven vette Korybut Zsigmond kalandját, és háborúval fenyegette Lengyelországot,⁹¹ a Német Lovagrend is felújította az ellenségeskedést, ám Melno helységnél vereséget szenvedett, és szeptember 27-én békére kényszerült.⁹² Végül az V. Márton pápa által 1422. november 19-én kiadott bulla hatására, amely kiközösítéssel fenyegette meg a husziták támogatóit és segítőit, Ulászló király és Vitold fejedelem hatalmi szóval hazarendelte Korybut Zsigmondot Csehországból.⁹³

Az előbb leírtak fényében természetesnek mondható, hogy Zsigmond és Ulászló viszonya megromlott. A pápai bulla és a magyar király katonai készülődése együttesen arra készítette a lengyel uralkodót, hogy felvegye a személyes egyeztetés fonálát. A diplomáciai rendezés Zsigmondtól sem állt távol, így kapva kapott az alkalmon, hiszen amúgy sem volt szándékában, hogy háborút robbantson ki újabb frontot nyitva. Az első lépést a lengyel országnagyok tették meg: 1422. május 11-én levelet küldtek a magyar országnagyoknak, amelyben arról írtak, hogy

87 Norbert C. Tóth: (Ne)obsadzenie ostrihomského arcibiskupského stolca v rokoch 1418–1423. *Studia Historica Tynaviensia* 13. (2011) 76.; *Palacký, Fr.*: i. m. (76. jz.) 189. – Erről a szandeci tárgyalásokon is volt szó (*Długossius* XI. 104.).

88 A döntésre és hátterére ld. *Pósán L.*: i. m. (5. jz.) 649–651.

89 *Tóth-Szabó P.*: i. m. (86. jz.) 66–69.; *Huber A.*: i. m. (37. jz.) II. 399–402.

90 *Tóth-Szabó P.*: i. m. (86. jz.) 75–76.; *Palacký, Fr.*: i. m. (76. jz.) 439–440.; *Kras, P.*: i. m. (73. jz.) 232.; *Mickūnaitė, G.*: i. m. (12. jz.) 48–49.

91 ZsO IX. 914. sz.

92 *Pósán L.*: i. m. (5. jz.) 650.; *Mickūnaitė, G.*: i. m. (12. jz.) 49–50.; *Jaroslav Nikodem*: Od Brna do Iglawy. Husyckie misje dyplomatyczne z lat 1419–1436. *Kwartalnik Historyczny* 121. (2014) 112–115.

93 *Tóth-Szabó P.*: i. m. (86. jz.) 78.; *Pósán L.*: i. m. (5. jz.) 651.; *Huber A.*: i. m. (37. jz.) II. 403–404.; *Windecke* 93.

eljutott a híre hozzájuk a Zsigmond utasítására folyó háborús előkészületeknek, ezért emlékeztetik őket a két király között Lublón kötött szövetségre és örök békére, amelyet szeretnének továbbra is fenntartani. Nem hiszik – mint írták –, hogy a magyarok meg akarnák szegni azt. Továbbá közölték velük, hogy Korybut Zsigmond herceg nem Ulászló biztatására és tanácsára ment Csehországba, királyuk ugyanis a béke megőrzését tartja fontosnak. Ezért kéri a magyar országnagyokat, hogy biztassák királyukat a béke és a szövetség megtartására, miként ők is azt teszik Ulászlóval.⁹⁴

A magyar országnagyok úgy válaszoltak, hogy ők semmilyen támadást nem készítettek elő Lengyelország ellen, hanem éppenséggel a szövetség és a béke megőrzésén munkálkodnak. Levelükben kitértek Korybut Zsigmond herceg ügyére: ha Zsigmond herceg nem Ulászló engedélyével ment Csehországba, akkor a lengyel királynak kötelessége lázadónak tekinteni és ekként bánni vele. Biztosították ugyanakkor a lengyel előkelőket, hogy ők maguk is országaik boldogulásán, illetve a két király közti béke fenntartásán fáradoznak, ám ennek az a feltétele, hogy Ulászló király hadseregével együtt hívja vissza Csehországból Korybut Zsigmond herceget, és együttesen lépjenek fel a keresztény hit ellenségeivel szemben.⁹⁵

A kapcsolat felvétele után élénk diplomáciai egyeztetés kezdődött,⁹⁶ végül a két királyság országnagyjainak találkozóját Késmárkra, november végére tűzheték ki.⁹⁷ (Október végén még nem volt ismert az időpont és a helyszín.)⁹⁸ Magyar részről Perényi Péter országbíró, Berzevici Henrik királyi tárnokmester és Késmárki György szepesi prépost, volt titkos alkancellár biztosan részt vett az egyeztetésen,⁹⁹ míg a negyedik tárgyaló feltételezhetően Albeni János zágrábi püspök, királyi és királynéi főkancellár vagy Szászi János budai prépost, alkancellár lehetett.¹⁰⁰ A lengyel tárgyalófelekről, sajnos, semmilyen adattal nem rendelke-

94 ZsO IX. 529. sz. (DF 252 473., http://mol.arcanum.hu/dldf/55_kép), a kiadások felsorolásával.

95 ZsO IX. 581. sz. (DF 252 473., http://mol.arcanum.hu/dldf/57_59_61_képek), a kiadások felsorolásával.

96 Augustus folyamán Zsigmond király Szécsi Péter korbáviai püspököt (1419–1428) küldte Lengyelországba Ulászlóval, ill. a Német Lovagrenddel tárgyalni (*Długossius* XI. 172.). A püspök megbízatása szerint el kellett érnie a lengyel királynál Korybut Zsigmond hazahívását (uo. 174–177.).

97 *Palacký, Fr.*: i. m. (76. jz.) 439. (e szerint András-napra, november 30-ra voltak a tárgyalások kitűzve).

98 1422. okt. 29. (ZsO IX. 1073–1074. sz.).

99 1422. okt. 28., Késmárk. A Zsigmond nevében kelt oklevélben (a király ekkor Pozsonyban volt: *Itineraria* i. m. [8. jz.] 112.) elhalasztják egy ügy december 4-re kitűzött végrehajtását, mivel a felsoroltak „de nostre maiestatis commissione unacum aliis regni nostri baronibus in tractatibus per nostros et regis Polonie barones fiendis” vesznek részt (ZsO IX. 1204. sz.).

100 A problémát az okozza, hogy nem tudjuk, ekkor melyikük kezében volt a királyi nagypecsét. (A korábbi időszakban a Szászi János által játszott szerepre ld. C. Tóth Norbert: Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. Századok 135. [2001] 419–420.) – A nagypecsét itineráriuma a következőképpen rekonstruálható: aug. 5.: Buda (ZsO IX. 861. sz.); szept. 11.: Racsa, Valkó m. (uo. 967–968. sz.); szept. 15.: Bodrog, Bodrog m. (uo. 978–979. sz.); okt. 18.: Pekar, Körös m. (uo. 1045. sz.); okt. 28.: Komár, Zala m. (uo. 1067. sz.); nov. 28., dec. 1., dec. 13.: Késmárk (uo. 1204., 1213., 1243. sz.). Albeni Jánosé: aug. 24.: Zágráb (uo. 890. sz.); szept. 7.: Csázma, Körös

zünk. A tanácskozások – a résztvevők tartózkodási helyei alapján ítélve – legfeljebb december közepéig tartottak, mivel a nagypecsét és kezelője december 13-án még Késmárkon volt, de 1423. január 2-án már Pozsonyban adtak ki oklevelet a pecsét megerősítésével.¹⁰¹ Perényi Péter országbíró pedig 1422. december 17-én már az Abaúj megyei Szepesi mezővárosban tartózkodott.¹⁰² A tárgyalásokon, a későbbi oklevelek tanúsága szerint, úgy határozhattak, hogy a két király a nagybőjt idején fog a „szokásos” helyen, azaz a Szepességben találkozni.¹⁰³

Mivel a korábbi – nyilván a decemberi – tárgyalásokon a két ország főpapjai és bárói úgy határoztak, hogy 1423. február 18-án a határ lengyel oldalán fekvő Sramowce faluban, illetve Ófaluban fogják a tárgyalásokat folytatni, Zsigmond 1423. március 14-én a további tárgyalások miatt az ott tartózkodó Ulászló lengyel királyt és országnagyjait meghívta Késmárkra, ezért menlevelet adott nekik a Magyarországra történő utazásukat biztosítandó.¹⁰⁴ Amint az ilyenkor szokás volt, a magyar országnagyok is kiadtak saját nevükben menlevelet (március 19.); a levél keltezési helye alapján ők már Ófaluban vártak a lengyelekre.¹⁰⁵ II. Ulászló lengyel király két püspökkel és tanácsosaival szintén Ófaluban – március 21-én¹⁰⁶ – találkozott a magyar uralkodóval, ahol – Długosz szerint – lovaikról leszállva megölelték egymást, majd a főpapok és a bárók jelenlétében megvitatták a köztük lévő nézeteltéréseket, végül megállapodtak azok orvoslásában. Ezek után mindkét király és kísérete Késmárkra ment, ahol megerősítették a lublói békeszerződést.¹⁰⁷ A lengyel történetíró értesítéseit okleveles forrásaink is alátámasztják, amelyek alapján hasonló képet festhetünk az eseményekről: Zsigmond március 8–15. között Késmárkon, majd március 19–26. között Leibicben és Ófaluban, végül március 29–31. között pedig Késmárkon tartózkodott.¹⁰⁸ A béke megerősítésére a magyar király részéről március 29-én, míg a lengyel király és Vitold litván fejedelem részéről március 30-án került sor.¹⁰⁹ A késmárki tárgyalásokon a három uralkodón kívül jelen volt még Frigyes brandenburgi herceg, Lazarevics István rác despota, illetve Lajos sziléziai, briegi és lignitzi herceg.¹¹⁰ A béke megújítása mellett a résztvevők elhatározták, hogy három hónapon belül Ulászló király serege Boroszló

m. (uo. 961. sz.); nov. 8.: Csázma (uo. 1094. sz.). – Könnyen elképzelhető, hogy a székhelyén tartózkodó főkancellárt az alkancellár összel felkereste, majd a budai káptalan birtokán, Komár falun keresztül ment a Szepességbe.

101 ZsO IX. 1243. sz. és X. 8. sz.

102 ZsO IX. 1252. sz.

103 1423. február 24., Brest. (ZsO X. 202. sz.). Erről tájékoztatják a Német Lovagrendet.

104 ZsO X. 281. sz.; *Schwedler*, G.: i. m. (3. jz.) 464.

105 ZsO X. 295. sz.

106 Vö. Zsigmond király 1423. április 9-i levelével. (ZsO X. 366. sz.) és *Palacký*, Fr.: i. m. (76. jz.) 441.

107 *Długossius* XI. 188–189.

108 *Itineraria* i. m. (8. jz.) 113.; *Gąsiorowski*, A.: i. m. (8. jz.) 77.

109 ZsO X. 329., 340. sz. – A kihirdetésére április 9-én, Lőcsén került sor (uo. 366. sz.).

110 *Windecke* 122. – Lajos herceg részvétele a tanácskozásokon (vö. ZsO X. 331. sz.) már csak azért is fontos volt, mivel országa közvetlenül is érintett volt a husziták elleni harcban. (*Emil Schieche*: Politische Geschichte von 1327–1526. In: *Geschichte Schlesiens*. I. Von der Urzeit bis zum

városánál csatlakozik Zsigmond csapataihoz, hogy együtt védjék meg országaikat a husziták támadásaitól.¹¹¹ A politikai kérdések mellett a tárgyalófeleknek jutott idejük a két „szomszédvár”, Kassa és Krakkó kereskedői között kirobbant nézeteltérések orvoslására is.¹¹²

A béke megújítása után az összes jelenlévő átvonult Lublóra, ahol a húsvéti (április 4.) ünnepeket töltötték. Ott-tartózkodásuk idején a Német Lovagrend követei is megérkeztek a városba. Lublóról az ünnep másnapján Iglóra (április 5–7.), majd onnan Lőcsére (április 8–9.) mentek, végül Sáros városán (április 11.) keresztül Bártfára, ahonnan Ulászló király és kísérete hazatért.¹¹³

Zsófia lengyel királyné koronázása (Krakkó, 1424. március 5.)

II. Ulászló lengyel király 1420 júliusában harmadik feleségét is elvesztette. Mivel az uralkodónak még mindig nem volt fia, ezért – miután Zsigmond királynak az özvegy Zsófia cseh királyné nevében tett, fentebb már említett ajánlatát elutasította – új feleség után nézett. Választása egy lengyel főnemes szintén Zsófia nevű leányára esett, akivel 1422. február 25-én Nowogródekben kötött házasságot.¹¹⁴ Zsófia koronázására és a házasság elhálására azonban – a feleség kiskorúsága miatt¹¹⁵ – nem ekkor, hanem szinte napra pontosan két év múlva került sor. Ulászló király, Vörösoroszországból visszatérően, 1423. november közepén Niepołomicében a főpapokkal és bárókkal történt megbeszélése után úgy határozott, hogy a következő év „Esto mihi” vasárnapján legyen a koronázás. Az ünnepi alkalomra Garbowi Niger Zawis¹¹⁶ útján meghívta Zsigmond királyt is, de meghívást kapott X. Erik dán (valamint svéd és norvég) király (1412–1439), továbbá sokan mások.¹¹⁷ Windecke leírása szerint Zsigmond király először nem akart elmenni a koronázásra, ezért az időközben Budára érkező unokaöccsét, Eriket küldte Krakkóba, hogy mérje fel a helyzetet. A dán király, miután személyesen tájékozódott, visszatért a Szepességbe, ahonnan értesítette

Jahre 1526. Hrsg. Ludwig Petry–Josef Joachim Meuzel–Winfried Irgang. 6., unveränderte Aufl. Thorbecke, Stuttgart, 2000. 190–203.)

111 ZsO X. 342., 366. sz.; *Pósán L.*: i. m. (5. jz.) 651.; *Lovcsányi Gy.*: i. m. (4. jz.) 607.; *Huber A.*: i. m. (37. jz.) II. 406.

112 1423. április 12–15., Bártfa, ld. ZsO X. 394. sz. és *Hajnik Imre*: Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házakbeli királyok alatt. Századok 2. (1868) 149.

113 *Długossius XI.* 189. (amely szerint április 9-én történt Bártfán az elválás – vö. *Itineraria* i. m. [8. jz.] 113–114.; *Gąsiorowski, A.*: i. m. [8. jz.] 77.).

114 *Pósán L.*: I. m. (5. jz.) 650.; *Windecke* 135. – Az ara Długosz (*Długossius XI.* 157–158.) szerint András kijevei fejedelem Szonka nevű leánya, aki, mivel görög rítusú keresztény volt, római katolikussá történő keresztelésekor kapta a Zsófia nevet. Kritikáját ld. *Gąsiorowski, A.*: i. m. (8. jz.) 74.

115 *Długossius XI.* 158.

116 Személyére ld. *Dvořáková, D.*: i. m. (54. jz.) 412–414.

117 *Długossius XI.* 193.

Zsigmondot, hogy bátran mehet Krakkóba. A királyi pár, Zsigmond és Borbála a kedvező hírek hatására felkerekedett, és 1424. február 25-e után Budáról a Szepesség felé vették útjukat.¹¹⁸

Március 1-jén Késmárkon voltak,¹¹⁹ de nem táboroztak le, hanem tovább folytatták útjukat. A lengyel krónikás szerint még aznap Ófaluban találkoztak az ott rájuk várakozó Erik királlyal, aki ismételten megnyugtatta a magyar királyt: minden baj nélkül mehet Lengyelországba. Ezen aztán Zsigmond olyannyira felbátorodott, hogy menlevél nélkül indult Krakkóba. A következő napot, március 2-át Zsigmond, Borbála és Erik Nowy Targban töltötték, ott maradtak prandiumra és éjjelre is. Pénteken, március 3-án innen Myslenice felé mentek, ahol a város előtti mezőn fogadta őket Ulászló király, s az estét a mondott helységben töltötték. Szombaton a három király együtt indult el, Krakkó elővárosában, Wieliczában megreggeliztek, majd bevonultak a fővárosba.¹²⁰ Krakkóban megérkezésük tiszteletére szerte Lengyelországból és a világ minden tájáról számtalan főpap, fejedelem és báró jelent meg fényes kíséretével; mindnyájuk közül kitűnt Branda bíboros, V. Márton pápa követe és Korybut Zsigmond, aki ötszáz lovas élén jelent meg. Zsigmondot és Borbálát a lengyel királyné egy dombon felállított sátorba invitálta, majd Borbálát saját feldíszített kocsiába ültette és a krakkói fellegrvárba vitte, ráadásul egy külön, a királyi pár számára kifestetett szobát is rendelkezésükre bocsátott.¹²¹

Vasárnap, március 5-én, a korábban már kijelölt időpontban, a krakkói Szent Szaniszló-székesegyházban, a szent sírja közelében Albert gnieźnoi érsek – Branda bíboros, János lwówi érsek, Zbigniew krakkói, András poznańi és János lubicai püspökök, valamint Giuliano Cesarini pápai ügyhallgató, továbbá a számtalan király, fejedelem és báró jelenlétében – megkoronázta Zsófiát. (A koronázáson megjelent Lajos bajor herceg is, pedig őt – Długosz szerint – senki sem hívta meg.) Az ünnepi aktust követő koronázási lakomán Zsigmond ült az asztalfőn, míg jobbról Ulászló lengyel, balról Erik dán király foglalt helyet, Ulászló mellett pedig Branda bíboros kapott széket. (A királyné ülérendjéről nincsen információk.) A koronázást követő héten, hétfőtől péntekig, nappal lovagi játékok zajlottak, míg az éjjelek énekléssel teltek. Péntek este Garbowi Niger Zawis rendezett pompás ünnepséget a jelenlévők részére.¹²²

118 *Windecke* 135., 137.; *Itineraria* i. m. (8. jz.) 115.; *Schwedler*, G.: i. m. (3. jz.) 465.

119 *Itineraria* i. m. (8. jz.) 115. (Zsigmond útját február vége és március vége között csak az általa kiadott oklevelek alapján nem lehet rekonstruálni, szerencsénkre Długosz munkájában meglehetősen részletesen ismertette a király útját).

120 *Długossius* XI. 195.

121 Uo. 196.

122 *Długossius* XI. 196–197.; *Tóth-Szabó P.*: i. m. (86. jz.) 79.; *Pósán L.*: i. m. (5. jz.) 652.; *Lovcsányi Gy.*: i. m. (4. jz.) 607. – Március 20-án Ragusa Zsigmond királyhoz írt levelében közölte az uralkodóval, hogy örömmel értesültek Erik dán király látogatásáról („visitationemque fratris vestri, domini Erii Dacie regis [...] gratam utique et acceptam”) és Zsófia királyné koronázásáról („percolendum coronacionis festum serenissime domine regine Polonie per serenitatem vestram cum ducibus ceterisque principibus celebraturum”), ill. más egyéb újságokról, amelyeket a király hozzájuk küldött levelében írt, ld. *Gelcich József–Thallóczy Lajos*: Ragusa és Magyarország összeköttetései oklevéltára. MTA Történelmi Bizottsága, Bp., 1887. (= Raguzai oklt.) 296.

A koronázási vigasságok közepette természetesen jutott idő komoly tárgyalásokra is: Zsigmond és Ulászló megerősítették barátságukat és korábbi egyezségeiket, illetve a jelenlévők megállapodtak abban, hogy a nyáron együttes erővel fogják legyőzni a huszitákat.¹²³ A vendégereg mintegy két héten keresztül tartózkodott Krakkóban. A búcsú pillanata március 19-én érkezett el, ekkor a két uralkodó megajándékozta egymást különböző aranyból, ezüstből készült tárgyakkal, illetve prémmel díszített ruhákkal, majd Ulászló Szandecig (március 23.) elkíserte Zsigmondot, Borbálát és Erik dán királyt. Ott a királyok útjai – kézfogás és csók kíséretében – elváltak. A lengyel király visszament Krakkóba,¹²⁴ Zsigmond és társai Lublón (március 24.) és Késmárkon (március 25.) keresztül tértek vissza Magyarországra,¹²⁵ ahonnan Erik király a Szentföldre folytatta útját.¹²⁶ Ulászló lengyel király és Zsófia királyné házasságából az első gyermek, aki az Ulászló nevet kapta, 1424. október 31-én született meg. Az elsőszülöttjének keresztelőjére az apa Zsigmond királyt hívta meg a gyermek keresztapjának.¹²⁷ A magyar király egyéb elfoglaltságaira hivatkozva végül tanácsosát, Molnári Kelemen győri püspököt¹²⁸ és Erik dán királyt küldte maga helyett.¹²⁹ A herceg, apja halála után, 1434-ben III. Ulászló néven lengyel király lett, és – a véletlenek sorozatának köszönhetően – 1440-ben elfoglalta a magyar trónt is. (A házaspár másik gyermekének, Kázmérnak Habsburg I. Albert magyar király és Zsigmond leánya, Erzsébet hasonnevű leánya, Erzsébet lett a felesége. Gyermekük II. Ulászló néven 1490–1516 között űlt a magyar királyi székben.)¹³⁰

Összegezve a fentebb leírtakat a következőket mondhatjuk el a két uralkodó, illetve országaik kapcsolatáról: trónralépésük idején Halics és Lodomeria hovatarozása, illetve a moldvai és havasalföldi fejedelmek hűbérurasága körüli problémák határozták meg a viszonyokat. A királyok és országnagyaik találkozásai révén ezt a kérdést 1397. július 14-én Iglón rendezték, és 16 évre békét kötöttek a *status quo* fenntartásával. A következő évtizedben kapcsolataikat már a Német Lovagrendhez fűződő viszonyuk határozta meg, aminek következtében ismét háborús konfliktusig (1410–1411) mérgesedett el a helyzet. Miután az egyesült lengyel–litván hadak Tannenbergnél (Grünwaldnál) legyőzték a Lovagrendet és Toruńban békét kötöttek, Zsigmond király politikája is megváltozott, és immáron a kapcsolatok rendezésére törekedett. Ennek nyomán a felek Lublón 1412. március

123 Palacký, Fr.: i. m. (76. jz.) 460.; Długossius XI. 197–199.

124 Długossius XI. 199.; Gąsiorowski, A.: i. m. (8. jz.) 78.

125 Itineraria i. m. (8. jz.) 117.; ZsO XI. 1560. sz. (Lubló).

126 Raguzai oklt. 297., 300.

127 ZsO XI. 1383. sz.

128 ZsO XII. 117. sz. (1425. február 6.).

129 Regesta imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437). Verzeichnet von Wilhelm Altmann. I–II. Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck, 1896–1900. II. 6139., 6147. és 6167. sz.

130 Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában (1387–1437). Szerk. Takács Imre, a szerk. munkatársai Jékely Zsombor–Papp Szilárd–Poszler Györgyi. Philipp von Zabern, Mainz, 2007. 48–49. (genealógiai táblák) és Pálosfalvi Tamás: Zsigmond öröksége. Uo. 472–474.

15-én megkötötték az „örök” békét, sőt Zsigmond Magyarországra hívta a lengyel királyt. A következő találkozóira 1419-ben került sor, amikor a tárgyalások főleg a Német Lovagrend ismételt követelései, illetve Vencel cseh király (1378–1419) halála következtében Csehországban kialakult helyzet, valamint a huszita veszély elhárítása körül folytak. Néhány év múlva a husziták ellen folyó háború miatt az uralkodók ismét a személyes találkozás mellett döntöttek, amire ezúttal is a Szepességben került sor, ahol 1423. március 19. és április 9. között zajlottak a tanácskozások; a felek ismét megerősítették a lublói békeszerződést. A jól sikerült találkozásnak köszönhetően a magyar uralkodópár részt vett Ulászló negyedik feleségének, Zsófiának a koronázásán is. Mindezek ellenére a lengyel–magyar kapcsolatokban sötét fellegek gyülekeztek: Korybut Zsigmond 1424. június 29-én immáron másodszor érkezett meg Prágába 1500 főnyi lovasával. Noha Ulászló lengyel király azonnal megtette az ellenlépéseket, lefoglaltatta a herceg birtokait, illetve 5000 fős haderőt küldött Olmütz alá, de serege az általános bizalmatlanság miatt dolgavégezetlenül tért haza.¹³¹ Elmondható tehát az 1412–1424 közötti lengyel–magyar kapcsolatokról, hogy a két uralkodó és országaik viszonyát alapvetően két, mai szóval külpolitikainak mondható körülmény befolyásolta: a Német Lovagrend revansvágya és a cseh husziták sikerei.

NORBERT C. TÓTH

THE PERSONAL MEETINGS BETWEEN KINGS SIGISMUND OF HUNGARY AND WLADISLAW II OF POLAND AFTER THE PEACE OF LUBLIN (1412–1424)

The relationship between Sigismund of Luxemburg, king of Hungary (1387–1437), of the Romans (1410–1433) and of Bohemia (1420–1437), and Wladislaw II Jagiello, king of Poland (1386–1434), was at the time of their accession to the throne influenced by the problems caused by the disputed status of Galicia and Lodomeria and by the equally disputed overlordship over the princes of Moldavia and Wallachia.

These problems were settled on 14 July 1397 at Igló (Spišská Nová Ves, Slovakia), where during a meeting of the two rulers and their chief men a peace was ordered for sixteen years on the basis of the status quo. Thereafter, in the early 15th century, the relationship between the two kings was already shaped by their respective attitudes towards the Teutonic Order. The consequent tension increased until an armed conflict broke out (1410–1411). After the united forces of Poland and Lithuania had defeated the Order at Tannenberg and made peace at Toruń, however, Sigismund changed the course of his policy and aimed at establishing a more balanced relationship with his northern neighbour. As a result, the two parties contracted an „eternal peace” at Lubló (Stará Ľubovňa, Slovakia) on 15 March 1412, and consequently Sigismund invited the king of Poland for a tour in Hungary. Having accepted the invitation, Wladislaw spent some three and a half months in Hungary, where he visited some of the more renowned towns (Várad, Diósgyőr, Eger, Buda, Székesfehérvár, Tata,

¹³¹ *Palacký, Fr.*: i. m. (76. jz.) 461.; *Tóth-Szabó P.*: i. m. (86. jz.) 81.; *Kras, P.*: i. m. (73. jz.) 232–233.; *Nikodem, J.*: i. m. (92. jz.) 116.

Esztergom, Visegrád, Trencsén), and took part in diverse events such as hunting and church festivities for instance. The next time the two rulers met was in 1419, and then on as many as three occasions. On the agenda of the negotiations were the new demands made by the Order, as well as the situation in Bohemia which had obtained in the wake of the demise of king Wenceslas (1378–1419), and the measures needed to thwart the Hussite menace. Some years later, because precisely of the headway that the Hussite armies had made, the two rulers decided once again on a personal meeting. The venue opted for was this time the Szepesség. Talks went on from 19 March to 9 April 1423, and the parties once again confirmed the peace treaty of Lubló. After the success of the meeting, Wladislaw invited the Hungarian royal couple for the coronation of his fourth wife, Sophie. Sigismund and queen Barbara attended the festivities held on 5 March at Kraków in the company of king Erich of Denmark, and enjoyed the hospitality of the Poles for two more weeks. Since in October of the same year an heir to the Polish throne was born in the person of prince Wladislaw (ruled: 1434–1444, also king of Hungary from 1440), the father asked Sigismund to act as godfather, but the Hungarian king, referring to his manifold occupations, entrusted his representation to the bishop of Győr and king Erich of Denmark.

To sum up, the relationship between Hungary and Poland in the period between 1412 and 1424 was basically influenced by two circumstances that would nowadays be called „foreign political”: the efforts of the Teutonic Order to take revenge for the humiliation in 1410, and the military successes of the Czech hussites.

„Olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mértéktartóan élt”

Adalékok Filippo Scolari és családja vallásosságához*

„Ezen kívül nagylelkű és szívesen adakozó ember volt, alamizsnát készséggel és könnyen adott a szegény templomoknak, az árváknak, a menhelyeknek és a kórházaknak. És azt is biztosan állítják, hogy mintegy száznolcvan kápolnát építtetett, némelyiket lakatlan helyeken, mezőkön és erdőkben, amely vidékekre akkor jutott el, amikor rövidebb utakon vonult a törökök ellen; másokat városokban, megint másokat falvakban, vagyis, hogy lakott helyeken. Mindezeket teljesen és tökéletesre felépíttette, mégpedig nem közadóból, hanem saját pénzéből: a kápolnák mindegyikének pedig legalább misekelyhet kehelytányérral, misekönyvet és selyemruhát adományozott. És a legjobb és legszebb helyeken emelt kápolnák némelyikét ingó és ingatlan javakkal bőségesen ellátta.”¹ A Magyarországon Ozorai Pipóként ismert itáliai üzletember, diplomata és hadvezér kortárs biográfusa fontosnak tartotta kiemelni Zsigmond király egyik támaszának egyházat pártoló tevékenységét, mely egyrészt a királyságban elért státuszából, másrészt pedig bizonyosan személyes devóciójából fakadt. A korszakban általánosnak tekinthető igény volt, hogy ki-ki a rendelkezésére álló eszközökkel segítse az egyházat. A társadalom felső rétegéhez tartozó előkelőkkel szemben pedig magától értetődő elvárásnak számított, hogy kolostorokat, templomokat, ispotályokat, kápolnákat és oltárokat alapítsanak, dotáljanak. Természetesen a patrónusi szerep nem pusztán egyoldalú adakozást jelentett, hiszen a donátorok kegyes adományaikért viszonzásul lelki javakban részesültek, ugyanis a támogatott intézmények klerikusai imákat mondtak, szentmiséket mutattak be értük és családtagjaikért. A korabeli magyarországi és firenzei gyakorlat között ebben nem volt jelentősebb különbség. A középkori ember vallásossága elsősorban a dokumentált üdvösségszerző cselekedetei felől ragadható meg, következésképpen

* Fedeles Tamás kutatásai a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlottak. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A szerzők hálával tartoznak Feld Istvánnak kritikai észrevételeiért. A címben szereplő idézet forrása: Filippo Scolari, ragadványnevén Spano úrnak, firenzei polgárnak az élete. Írta és összeszerkesztette Jacopo, Poggio úr fia, latinról firenzeire fordította Bastiano Fortini. Ford. Vigh István. In: Ozorai Pipó emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987. 21.

1 Filippo Scolari úr élete. (Névtelen, 15. századi firenzei szerzőtől.) Ford. Vigh István. In: Ozorai Pipó emlékezete i. m. (* jz.) 10.

az egyházi intézményekhez fűződő kapcsolatrendszer feltérképezése révén kerülhetünk leginkább közel személyes devóciójához.²

A firenzei eredetű Scolari család egyes tagjai a 14. század utolsó évtizedében telepedtek meg Magyarországon. Jelenlegi ismereteink szerint a familiából három személy töltött hosszabb időt a Magyar Királyságban, és került szoros kapcsolatba az udvari arisztokráciával: a hazai szakirodalomban Ozorai Pipóként ismert Pippo (Filippo) di Stefano Scolari (1368/1369–1426), ifjabb fivére, Matteo (1370/1371–1426) és unokatestvérük, a váradi püspök: Andrea di Filippo Scolari (†1426).³ Pipó testvérével kezdte magyarországi pályafutását, és kereskedőinasból a királyi udvar egyik legtekintélyesebb bárójává emelkedett Luxemburgi Zsigmond oldalán. Házassága révén is a magyar arisztokráciához kötötte magát, s ifjúkorától kezdve – kiküldetéseitől eltekintve – itt élte életét. Matteo ezzel szemben, távolsági kereskedő lévén, rendszeresen megfordult ugyan a Magyar Királyságban, székhelyét azonban mindvégig Firenzében tartotta, s házassági kötelékei is a firenzei kereskedelmi elithez láncolták. Saját üzleti sikereinek, a budai udvarban szerzett kapcsolatainak és bátyja hírnevének köszönhetően a korabeli Firenze egyik megbecsült polgára lett. Egyházi pályát befutó unokatestvérük, Andrea szintén Pipónak köszönhetően került az országba, ahol először a zágrábi (1407), majd a váradi (1409) püspökséget nyerte el. Míg Andreát és Matteót Váradon, addig Pipót Lipán érte a halál ugyanazon évben, 1426-ban. Kötődéseiket híven példázzák a Magyar Királyság, valamint a Firenzei Köztársaság területén tett kegyes adományaik is. Pipó elsősorban a magyar egyházi intézményeket támogatta, Andrea pedig mindkét területen számottevő kegyes adományokat tett. Matteóval kapcsolatban ugyanakkor csupán firenzei alapítványokat ismerünk.

A témára vonatkozó írott források jelentős részét Andrea és Matteo Scolari végrendeletei jelentik, amelyeket a Firenzei Állami Levéltárban őriznek, ugyanakkor Pipó adományairól a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Vatikáni Titkos Levéltár irategyütteseiben is fellelhetők kútfők. A Scolariak vallásosságára vonatkozó további adatokat a régészeti kutatások, valamint a művészettörténeti megfigyelések szolgáltatnak, melyek eredményeit szintén igyekeztünk beépíteni munkánkba.

2 A középkori főúri vallásosságra ld. *Szovák Kornél*: Meritorum apud Dominum fructus cumulatorum (Megjegyzések a 14. század főúri vallásosságához). In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulójára. Szerk. Tusor Péter. ELTE BTK, Bp., 1998. 78–87.; *Fedeles Tamás*: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája. Századok 145. (2011) 377–418.

3 A Scolari család történetére vonatkozóan ld. *Prajda Katalin*: Levelező üzletek. Firenzeiek a Zsigmond-korban. Századok 144. (2010) 301–334.; *Uő*: The Florentine Scolari Family. Journal of Early Modern History 14. (2010) 513–533. A családfát ld. *Uő*: Unions of Interest. In: Marriage in Premodern Europe. Italy and Beyond. Ed. Jacqueline Murray. CRRS, Toronto, 2012. 147–166.; *Uő*: Andrea Scolari váradi püspök (1409–1426) és firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben. In: Táguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból. Szerk. Kovács Zsolt–Orbán János. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2013. 21–32.; *Uő*: Ororai Pipó: Cittadino fiorentino – baro Regni Hungariae. Egy ismert életút kihagyott részletei. Aetas 2014. 1. sz. 74–83.

Tanulmányunkban tehát a Scolari egyházi intézményekhez fűződő kapcsolatrendszerét vesszük górcső alá, mely révén – reményeink szerint – e középkori familia személyes devóciájának egyes részleteibe is bepillantást nyerhetünk.

Kolostorok

A Scolari család két szerzetesi közösséggel ápolta közelebbi kapcsolatot: Magyarországon és Firenzében az obszerváns ferenceseket, valamint utóbbi helyen a karmaduliakat is támogatták. Arra vonatkozóan azonban sajnos nincsenek adataink, hogy a család pontosan mikor, milyen körülmények folytán került összeköttetésbe az említett rendekkel. A Kárpát-medencében is nagy népszerűségnek örvendő ferencesekkel Pipó magyarországi hivatalviselése során kerülhetett érintkezésbe. Az 1404 ősztől egészen haláláig temesi ispánként tevékenykedő báró⁴ az ország délkeleti részének első számú honorbirtokosa volt, akinek a joghatósága alatt álló területen több jelentős ferences rendház is működött, mint például sókamaraispáni székhelyén, Lippán az Anjouk alapította impozáns kolostor, valamint az unokaöccse, Andrea váradi püspöki székhelyén működő szerzetesház.⁵ A 14–15. század fordulójától mindinkább előtérbe kerülő obszervánsokkal törökellenes hadjáratai során is szorosabb kontaktust létesíthetett,⁶ hiszen a központjukról cseri barátoknak is nevezett boszniai franciskánusok elsősorban az ország déli határvidékén folytattak missziókat, létesítettek kolostorokat. A ferencesek szigorúbb ága a korabeli magyar főurak között nagy népszerűségnek örvendett, jóllehet a kolostoralapítási kedv ekkor még jelentősen elmaradt a század második felében tapasztalható intenzitástól.⁷ A Losonciak Jenőn (1387–1395), a Marótiak Atyán (1405) és Gyulán (1420), a Kórogyiak pedig Perecskén (1415) létesítettek obszerváns kolostort,⁸ mely sorba szervesen illeszkedik Pipó kezdeményezése.

Az alapítási folyamat első lépéseként a Szentszék jóváhagyására volt szükség. 1418. május 27-én nyújtotta be a temesi ispán képviselői útján folyamodványát,

4 Engel Pál: Ozorai Pipo. In: *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Csukovits Enikő. Osiris, Bp., 2003. 257–258.

5 Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Főszerk. F. Romhányi Beatrix, szerk. Laszlovszky József–Szakács Béla Zsolt. CD-ROM. Arcanum, Bp., 2008.

6 Számos hadjáratot vezetett az oszmánok ellen. A Bosznia területén elfoglalt Bobovac erősséget jelentős katonai bázissá fejlesztette. *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Gondolat, Bp., 1984. 34. A kapcsolatba kerülés e lehetőségét valószínűsítette: Kiss Gergely–Sarbak Gábor: Szerzetesi intézmények. In: *A pécsi egyházmegye története. I. A középkor évszázadai (1009–1543).* Szerk. Fedeles Tamás–Sarbak Gábor–Sümei József. Fény Kft., Pécs, 2009. 376.

7 Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. MTA, Bp., 1922–1924. I. 329–332.; F. Romhányi Beatrix: Ferencesek a késő középkori Magyarországon. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. I.* Szerk. Öze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. PPKE BTK–METEM, Piliscsaba–Bp., 2005. (Művelődés-történeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák I/1.) 116–122.

8 Karácsonyi J.: i. m. (7. jz.) II. 9–10., 70–71., 85–86., 136.; Kolostorok i. m. (5. jz.).

melyben a pápa hozzájárulását kérte, hogy az ozorai Szent Margit-plébánia határain belül (*infra limites parochialis ecclesie Sancte Magarete de Osera*) az obszerváns ferences testvérek számára kolostort létesíthessen.⁹ A következő napon V. Márton pápa mandátumot intézett a területileg illetékes pécsi püspökhöz, melyben felhatalmazta, hogy amennyiben a szerzetesház alapításának minden feltétele teljesül, úgy engedélyezze a főúr számára a kolostor felépítését.¹⁰ Három év elteltével a kolostor egy része már elkészült, amint arról egy újabb *supplicatióból* értesültünk. 1421 decemberében ugyanis azért nyújtott be kérvényt Ozora földesura, hogy a pápai engedéllyel épülő, és részben már elkészült rendházat (*dictam domum construendam et in parte iam constructam*) helyezze a boszniai ferences *vicaria* joghatósága alá. Erre azért volt szükség, mivel az ország közepe táján (*quasi in medio Ungarie*) fekvő település mind a boszniai, mind pedig más obszerváns körzetektől távol helyezkedett el (*dictus locus longe ab eis [...] et sub alio vicario ipsius ordinis consistat*).¹¹ Két esztendő elteltével már teljesen felépült a rendház, melyet a ferences testvérek használatba is vettek. Az alapítást engedélyező pápai bullára készített feljegyzés szerint Szalkai Balázs boszniai vikárius 1423. december 11-én mutatta be az okiratot Albeni Henrik pécsi püspöknek, aki a székeskáptalan tagjaival egyetértve hozzájárult a kolostor működéséhez.¹² Perecskét követően tehát Ozorán épült fel a következő obszerváns ferences rendház a Dunántúlon, amely ekkor a rend szigorúbb ágának legészakabbra fekvő hídfőállása lett.¹³ Jelenlétét mutatja, hogy a 15. század második felében a Dél-Dunántúl rendi központjává lett.¹⁴ A területen folytatott régészeti feltárások révén váltak ismertté az egy-

9 Archivio Segreto Vaticano, Registri delle Suppliche (= ASV RS) vol. 112. fol. 248v, regesztája: Lukácsics Pál: XV. századi pápák oklevelei. I–II. MTA, Bp., 1931–1938. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 1–2.) I. nr. 95.; Zsigmond-kori oklevéltár. I–XIII. Összeáll. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor–Lakatos Bálint. Akadémiai–MOL, Bp., 1951–2013. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49.; = ZsO) V. 1960. (Abban az esetben tüntetjük fel a levéltári jelzetet, ha az eredeti forrást használtuk elsődlegesen.)

10 Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. Collegit et digessit P. Eusebius Fermentzin. Acad. Scient. et Art. Slavorum Meridionalium, Zagrabie, 1892. (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium 23.) 104–105., regesztája: ZsO V. nr. 1961.

11 „Supplicat igitur S. V. equaliter dominus comes, quare dictus locus sue novam domum pro ipsum ut promittitur constructam vicario dicte domus de Bosna immediate decernere et declarare nulla altere vicario dicti ordinis et distantia loci huiusmodi et aliis contrariis quibuscunque et tum clausulis oportem.” ASV RS vol. 158. fol. 174v–175r, regesztája: Lukácsics P.: i. m. (9. jz.) I. nr. 434.; ZsO VIII. nr. 1244.

12 „Ego fr[ater] Blasius de Zalka vicarius Bozne anno MCCCCXXIII undecimo die mensis Decembris presentavi istam bullam domino Henrico episcopo Quinqueecclesiensis in specie, et ipse concessit viva voce locum de Ozzura ad usum nostrum iuxta voluntatem et mandatum Apostolice Sedis, ubi presentes fuerunt fere omnes domini de capitulo ante valvas templi.” Acta Bosnae i. m. (10. jz.) 105.

13 Zsigmond király néhány évvel később, 1421-ben alapított Visegrádon obszerváns rendházat. Kolostorok i. m. (5. jz.).

14 Karácsonyi J.: i. m. (7. jz.) II. 131–132.; K. Németh András: A középkori Tolna megye templomai. IDResearch Kft.–Publikon, Pécs, 2011. 119.

kori Szűz Mária tiszteletére szentelt, mintegy 35-40 méter hosszú, háromhajós templom és az 55-60 méter hosszú kolostorépület maradványai.¹⁵

A család és a ferencesek szoros kapcsolatát mutatja továbbá, hogy Matteo a Firenze közelében található, obszervánsok tulajdonában lévő ingatlanban (*prope montis Sancti Miniatis de prope Florentinis*) kívánt temetkezni.¹⁶ A mai San Miniato al Monte olivetánus bencés monostor szomszédságában fekvő birtokot néhány évvel Matteo végrendeletének elkészülte előtt, 1418-ban ajándékozta egy másik tehetős firenzei polgár a rendnek. Az első templom építését csak 1419 után kezdték meg, amely munkálatok egészen 1435-ig folytak.¹⁷ Matteo testamentumában már az obszervánsok monostorát és egyházát említi, akiknek ekkor talán még csak egy kápolnája állhatott. A 15. század folyamán – többek között a Calimala-céh pártfogásának és egy másik gazdag firenzei kereskedő adományának köszönhetően – épült fel itt a mai San Salvatore al Monte templom. További adatok nem állnak rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy Matteo itt sírhelyet készíttetett volna, illetőleg a ferencesek bármely adományt kaptak volna tőle. Ugyanakkor a végrendelet egyértelműen a Scolariak azon törekvéseire utal, miszerint igyekeztek hozzájárulni Toscanában is a ferences rend szigorúbb ágának megtelepedéséhez. A familia obszervánsokra irányuló megkülönböztetett figyelve talán Sienai Szent Bernardin szentbeszédeinek is köszönhető, hiszen a kiváló szónok prédikációi Észak- és Közép-Itáliában nagy hatást gyakoroltak a vallási életre. Ezenfelül azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a renden belüli autonómiájukat a konstanzi zsinaton ismerték el, amelyen néhány hónapig maga Ozorai Pipó is részt vett.¹⁸

Amíg a kisebb testvérekkel létesített kapcsolat kezdeteire csak indirekt adatokból következtethetünk, addig a család firenzei kamalduli szerzetesekkel való szoros összeköttetése forrásokkal is dokumentálható. A rend központja Firenzében a Santa Maria degli Angeli templomhoz kapcsolódó monostor volt, melyet a kor-szakban nemcsak a leghíresebb firenzei kódexdíszító és könyvmásoló műhelyként tartottak számon, hanem a 15. század elejétől itt tartották összejelöveleiket a város legjelentősebb humanistái is. Ennek megfelelően a rendház későbbi apátja, Ambrogio di Bencivenni Traversari (1386–1439), aki már kora ifjúságától kezdve a szerzetesház falai között élt, a kor egyik legmeghatározóbb humanistája lett. A három Scolari és a kamalduliak kapcsolatát jól példázza Matteo 1424. január 24-én kelt végrendelete és annak 1425. március 24-én kelt kiegészítése is, melyek a mo-

15 *Nagy Emese*: Az ozorai ferences kolostor. In: Ozorai Pipó emlékezete i. m. (* jz.) 97–106.

16 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL-OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 289 055.; Archivio di Stato di Firenze (= ASF), Corporazioni Religiose Soppresse dal Governo Francese (= Corp. Rel. Sopp.) 78.326. 267r.

17 *Linda Pallecchia Najemy*: The First Observant Church of San Salvatore al Monte in Florence. *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 22. (1979) 273–296.

18 A zsinat krónikása, Ulrich von Richental „Pipo graf zu Thomesledis von Mara hinder den Sibenbürgen” alakban sorolta fel a városban tartózkodó magyar előkelők között, ld. *Chronik des Konstanzer Konzils 1414–1418 von Ulrich Richental*. Einl. und hrsg. Thomas Martin Buck. Thorbecke, Ostfildern, 2010. (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen 41.) 182.

nostorban készültek.¹⁹ A testamentumok hitelesítésénél tanúként jelen volt a neves miniátor, Simone Stefani (†1437), valamint az említett Ambrogio Traversari is.²⁰ Bizonyosan a személyes kapcsolatoknak köszönhető, hogy a családi kápolna alapításakor is e monostorra esett a választás.

Andrea Scolari pontosan két évvel később, 1426. január 14-én – a halála előtti napokban – készítette el végrendeletét a váradi püspöki palotában.²¹ Matteo korábbi végakarátának megerősítése pedig egy nappal korábban, szintén az említett helyen kelt.²² Testamentumaikban mind Matteo, mind pedig Andrea egy-egy kalmaduli rendház alapításának szándékát fogalmazták meg, melyek helyszínéként a firenzei vidéken található családi birtokaikat, Tizzanót és Vicchiomaggiót jelölték meg. Szándékuk szerint 10–10 szerzetes befogadására alkalmas épületeket kívántak emelni, melyekbe a Santa Maria degli Angeli anyamonostorból érkeztek volna rendtagok.²³ A két filia építési költségeire mindketten tetemes összeget, 12–12 ezer firenzei aranyforintot hagytak.²⁴ Andrea végrendeletében olvashatjuk, hogy a szűkös helyiségekre (*dormitorium*, *refectorium*), valamint szerzetesi ruházatra és egyéb felszerelésekre rendelte az említett summát, s további 36 firenzei aranyforintot hagyományozott egy gót betűs biblia készítésére a monostor számára.²⁵ Matteo 1424 januárjában kelt végrendeletében Szent Julius (vagy Giulio) és Szent Antal tiszteletére kívánt monostort emelni Tizzanóban, a birtoka központjaként szolgáló „palagio” szomszédságában.²⁶ A végrendeletek *executor*aként mindketten Pipót nevezték meg, aki rokonai halálát követően a Szentszékhez fordult, hogy a testamentumok végrehajtására egy év haladékot kérjen.²⁷ Eközben kiderült, hogy a végrendeletekből maradt összeg nem fedezi két önálló monostor építését, ezért még ugyanazon évben Ozorai és a firenzei Calimala-céh konzuljai a pápától kérvényezték a testamentumokban hátrahagyott összegek egyesítését, és abból egyetlen családi kápolna felállítását.²⁸ A pápai jóváhagyást követően elhatározták, hogy a

19 ASF Notarile Antecosimiano 5814. 28r–34v. Matteo első, 1412-ben készült végrendelete a többivel ellentétben a firenzei Santa Maria Novella kolostorban készült, tanúként nyolc ottani szerzetes szerepel. Uo. 219r–220v.

20 Az említett szerzetesekre vonatkozóan ld. *Mirella Levi D’Ancona*: *Miniatura e miniatori a Firenze dal XIV al XVI secolo. Documenti per la storia della miniature*. Olschki, Firenze, 1962. 239.; *Gregorio Penco*: *Storia del monachesimo in Italia: dalle origini alla fine del Medioevo*. Jaca, Milano, 1983. 502.

21 A végrendeletet két nappal később, január 16-án Perényi István fia Tamás közjegyző, egri klerikus is hitelesítette. ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 287v–291v.

22 ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 284v–285r.

23 ASF Notarile Antecosimiano 5814. 28v. Matteo 1424-es végrendeletében: ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 272r, az 1426-os végrendeletében: uo. 283v. Andrea végrendeletének passzusa a monostor alapításáról: uo. 289r.

24 ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 256r.

25 ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 290r.

26 ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 272r.

27 *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 903–904.

28 Egy idekapcsolódó irat szintén a végrendeletekben megnevezett két monostor alapítására szánt összegek egyesítését említi (ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 266.). Egy vélhetőleg 1427-re datálható elszámolásban már utalnak a pápai bullára, melyben V. Márton jóváhagyta, hogy a Calimala-

Santa Maria degli Angeli monostor apátja, Ambrogio Traversari által felajánlott telken építik fel a családi oratóriumot, melyet 1431-ben, tehát öt esztendővel Andrea, Matteo és Pipó halálát követően említenek először a kútfők. Az oratóriumot végül a korabeli Firenze ismert építésze, Filippo di ser Brunellesco tervezte, akinek egyik barátja, Manetto di Jacopo Amannatini Magyarországon dolgozott Pipó építészeként.²⁹ A neves mester, Brunelleschi tervezte Oratorio degli Scolari agli Angeli a firenzei székesegyház kupolájának oktagonális alaprajzát követte volna, ám végül jelentősen módosítani kellett az eredeti elképzelést, ugyanis a Firenze és Lucca között kitört háborúra tekintettel a Signoria lefoglalta a letétbe helyezett összeget. A jelentősen leegyszerűsített terv alapján 1434-ben kezdték meg a munkálatokat, ám mivel a summa így sem bizonyult elegendőnek, az épület az újkorig befejezetlen maradt.³⁰ A tervezett kápolnát a család memoriális kultushelyének szánták, ahol a szerzeteseknek meg kellett emlékezniük az alapítók, Andrea és Matteo Scolari halála napjáról, imákkal és szentmisével biztosítva a donátorok üdvösségét. Az épületen mind a Scolari család, mind pedig a Calimala-céh – amelynek valószínűleg Matteo Scolari távolsági kereskedőként tagja lehetett – címerei megjelentek volna. Matteo végrendeletének megfelelően a kápolnát Szent Julius és Szent Antal tiszteletére kívánták szentelni. Pipó halála után a munkálatokhoz szükséges anyagiakat, a Calimala-céh elöljárói mellett, egyik Firenzében élő unokaöccse, Filippo di Rinieri Scolari felügyelte.³¹ Mindezek pedig egyértelműen arra engednek következtetni, hogy a szakirodalom korábbi feltevésével szemben az oratóriumot a Scolarik családi kápolnának szánták, és az építkezés részleteiben, így valószínűleg a tervező mester, Brunelleschi kiválasztásában is aktívan közreműködtek.

A família emlékezetének fenntartása annak ellenére sikeresnek mondható, hogy – amint láttuk – az említett kápolna végül nem készült el teljesen. Marco di Bartolomeo Rustici firenzei ötvös az 1440-es években a Szentföldre tett utazását örökítette meg, a ma is a városban őrzött autográf Rustici-kódexben. Ebben – egyebek mellett – saját kezű rajzokkal illusztrált, részletes leírást készített a firenzei templomokról, köztük a Scolari-oratóriumról is. Tudósítása szerint a gazdagon felszerelt imahelyet Andrea Scolari váradi püspök, Ozorai Pipó, a híres törökverő hadvezér rokona alapította.³²

céh konzuljai egyesítsék a két végrendeletet, és a nekik tetsző helyre építtessék meg a szerzetesházat. ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 259r.

29 *Prajda Katalin*: Manetto di Jacopo Amannatini, Ozorai Pipó építésze és a firenzei asztalosasság. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Domokos György–Kovács Gyöngyi–Mordovin Maxim–Terei György. Bp., 2011. 201–206.

30 *Howard Saalman*: Filippo Brunelleschi. The Buildings. Zwemmer, London, 1993. 380–410.; *Florentio Banfi*: Filippo Scolari temesi főispán s az Oratorio degli Scolari Firenzében. Erdélyi Múzeum 37. (1932) 229–233.

31 *Prajda K.*: Andrea Scolari i. m. (3. jz.) 28. nr. 42–43.

32 Marco Rustici és a Scolari család kapcsolatára vonatkozóan ld. *Prajda Katalin*: A Scolari család és néhány jelentős firenzei textil- és ötvösműhely kapcsolata a Zsigmond-korban. Obeliscus 2014. 1. sz. 45–46. A kódex szövegének átírata: *Kathleen Olive*: Creation, Imitation, Fabrication: Renaissance Self-Fashioning in the Codex Rustici. Diplomatic Edition of the Codex Rustici (ff.

Templomok, kápolnák, ispotályok

A szerzetesi közösségek mellett, természetesen, azok az egyházi intézmények is fontosak voltak egy-egy főúri család életében, amelyekben világi papok szolgáltak. Még ha túlzónak is tartjuk Pipó ismeretlen életrajzírójának fentebb idézett tudósításában a temesi ispánnak tulajdonított 180 kápolnaalapítást, az kétségtelen, hogy a birtokai területén működő templomokat, kápolnákat kegyúri kötelességéből fakadóan támogatnia kellett. A meglévő épületek állagának megóvása mellett új intézmények létesítésére, majd pedig folyamatos fejlesztésére is sor kerülhetett, amelynek háttérében a földesúr és családja személyes devócióból fakadó vágya, valamint az uradalmak területén élő hívek lelki gondozásának zavartalan biztosítását célzó igénye egyaránt állhatott. Sőt e két szempont esetenként egy meglehetősen profán motívummal, jelesül a birtokos gazdasági törekvéseivel is kiegészülhetett, amint az alábbiakban látni fogjuk.

Pipó hitvese, Ozorai Borbála kezével együtt szerezte meg Ozorát (1399), magyarországi névadó birtokát és tartozékait. A folyamatosan gyarapított uradalom központjában rangjához illő várat emelt,³³ a település lakóinak privilégiumokat biztosított,³⁴ ezzel párhuzamosan pedig az egyházi intézmények fejlesztésére is nagy gondot fordított. Az uradalom elnyerését követően hamarosan sor került a névadó falu templomának felújítására.³⁵ Pipó ezen intézkedése mögött egyértelműen a Tolna megyei település birtokközponttá történő kiépítésének szándéka húzódott meg. A következő két és fél évtizedben számos hasonló jellegű fejlesztés következett. 1400-ban IX. Bonifác pápa hétévnyi és hét *quadragesima* búcsút engedélyezett azon jámbor hívek számára, akik a Szent Margit vértanú tiszteletére emelt templomot meghatározott ünnepnapokon felkeresték, és az épület megóvásához hozzájárultak.³⁶ Egy közel két évtizeddel későbbi (1418) folyamodványban azt olvashatjuk, hogy az itáliai származású báró saját javaiból alapította, építtette és folyamatosan támogatta (*de bonis suis fundavit, construxit ac sufficienter dotavit*) a plébániatemplomot.³⁷ Az alapítás ez esetben minden valószínűség szerint az egyház plébániai rangra emelésére vonatkozhat, amely egyértelműen tükrözi Pipó birtokfejlesztő törekvéseit. Az említett kérvényből megtudjuk továbbá azt is, hogy a templomban szolgáló klerikusok ellátását biztosítandó, a pécsi egyházmegyéhez

1r–161v). Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, Department of Italian Studies, The University of Sydney. Sydney, 2004. 74. Az eredeti, amelynek fotómásolata a helyszínen kutatható: Archivio del Seminario Arcivescovile Maggiore Fiorentino, Codice Rustici fol. 19r.

33 *Feld István–Koppány Tibor*: Az ozorai vár. In: Ozorai Pipó emlékezete i. m. (* jz.) 89–95.

34 1426-ban országos vásár tartására kapott a település királyi engedélyt, szerdán pedig hetipiacot tartottak. ld. *K. Németh András*: Sokadalmak és hetipiacok a későközépkori Tolna megyében. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 30. (2008) 282., 284–285.

35 A templom a 14. századi pápai tizedjegyzékekben szerepel, ld. *K. Németh András–Szeberényi Gábor–Fedele Tamás*: Az egyházmegye templomos helyeinek adattára. In: A pécsi egyházmegye i. m. (6. jz.) CXLII. nr. 87.

36 Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia – Vatikáni magyar okirattár. I/1–II/3. Bp., 1881–1909. (reprint: Bp., 2000.) I/4. 238–239.

37 ASV RS vol. 112. fol. 101v–102r.

tartozó három falu, Ozora, Bozzás és Döbrente dézsmáját az ozorai plébánia javadalmához kívánta kapcsolni.³⁸ Henrik pécsi püspök hozzájárult kéréséhez (1424), s a felsorolt falvak évente 20 forintra becsült kis- és nagytizedeinek átengedése fejében a püspökség a bárótól egy 1600 forint értékű budai házat kapott, melynek évi hozamát 30 forintra taksálták.³⁹ A gondoskodást tükrözi, hogy a településen mészárszék létesítésére (*cameras pro macello edificarent*) rendelkezésre bocsátott telek fejében a mészárosoknak előírta, hogy minden esztendőben egy-egy mázsa faggyút (*centenarii de sepio wlgo masafaggyw*) adjanak az ozorai plébániának.⁴⁰ A parókia központi szerepét mi sem mutatja jobban, mint hogy ezt választotta eredetileg temetkezőhelyétül (*in ea suam sepulturam elegerit*). A főúr számára fontos intézményt társadalmi státuszához méltóan kívánta felszerelni, éppen ezért folyamatosan javíttatta, jövedelmeit gyarapította, könyvekkel, kelyhekkel és egyéb felszerelésekkel gazdagította (*suis sumptibus et expensis reparaverit et in redditibus non modicum melioraverit ac libris, calicibus, paramentis et aliis rebus ecclesiasticis sustinerit*),⁴¹ valamint több alkalommal búcsúengedélyt kért számára, amint erre a következő fejezetben részletesen kitérünk. A templom klerikusainak is igyekezett megfelelő egzisztenciát biztosítani. Az egyik plébános, Kőröshegyi Balázs az Ozorán és a fehérvári Szent Miklós-káptalanban élvezett javadalmán túl egy váradi kanonoki stallumért nyújtotta be folyamodványát (1420).⁴² Nem tudjuk, hogy ténylegesen elnyerte-e a kért javadalmat,⁴³ ám felettébb valószínűnek tarthatjuk, minthogy a váradi püspöki székben Pipó unokaöccse ült.

A ferences kolostoron és a plébániatemplomon kívül Ozorán két további kápolnát is alapított a temesi ispán. Az 1416-ban kapott építési engedély birtokában, valószínűleg az említett Manetto Amannatini részvételével látott hozzá birtokközpontjában egy impozáns rezidencia építéséhez.⁴⁴ A középkori várak, kastélyok és a firenzei városi paloták fontos részét alkották a birtokosok vallásos igényét szolgáló, ugyanakkor reprezentatív kápolnák,⁴⁵ s ez természetesen a Tolna megyei vár-

38 ASV RS vol. 112. fol. 101v–102r, regesztája: *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 75.; ZsO V. nr. 1856.

39 ZsO XI. nr. 1200. 1425 januárjában kérte a csere pápai megerősítését: ASV RS vol. 182. fol. 118v–119r, regesztája: *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 774.; ZsO XII. 9.

40 Özvegye 1428-ban erősítette meg Illés ozorai plébános kérésére a privilégiumot. MNL-OL Diplomatikai Levéltár (= DL) 88 800.

41 ASV RS vol. 182. fol. 45v–46r. Az eredeti szövegben tévesen Mária szerepel védőszentként, vélhetőleg a ferences templom patrónusával cserélték fel a pápai kancellárián. Regesztája: *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 754.; ZsO XI. nr. 1421.

42 *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 277.; A veszprémi püspökség római oklevéltára – Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp., 1896–1907. III. nr. 19.; ZsO VII. nr. 1634.

43 A váradi kanonokok között neve nem szerepel, vö. *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története. I–IV. Nagyvárad–Debrecen, 1883–1935. II.

44 Feld István véleménye szerint az épületen nem mutatható ki egyértelműen a firenzei mester működése. *Feld I.–Koppány T.*: i. m. (33. jz.) 90.; *Prajda Katalin*: Manetto di Jacopo Ammannatini i. m. (29. jz.) 201–206.

45 A várkápolnákra további szakirodalommal ld. *Fedeles T.*: i. m. (2. jz.) 378–379., 392–393.

kastély esetében sem volt másképp. Az írott kútfőkben első alkalommal 1438-ban feltűnő várkápolnát az építtető báró, valamint hitvese patrónusai, Szent Fülöp apostol és Szent Borbála tiszteletére szentelték.⁴⁶ A régészeti-művészettörténeti kutatások által a várkastély emeletén azonosított kápolna falait vallásos témájú freskók, köztük Szent László alakja borították.⁴⁷ Ezzel szemben a Szent Anna-kápolnát mindössze írott forrásokból ismerjük,⁴⁸ így csak feltételezhető, hogy épülete az egykori vár bejáratánál állhatott.⁴⁹

Uradalmi centrumán kívül a középkori Magyar Királyság egyik szakrális központjában, Fehérváron is létesített egy kápolnát Pipó. A Szűz Mária tiszteletére emelt bazilika a magyar uralkodók koronázási templomaként és legtöbbször temetkezéshelyeként nagy megbecsülésnek örvendett, Szent István és Szent Imre sírja révén pedig a Kárpát-medence legismertebb kegyhelyei közé tartozott.⁵⁰ Mindezek alapján nagy kiváltságnak számított, ha a királyi család tagjain és a templom klerikusain kívül mások is ide temetkezhettek. Az előkelők közül néhányan uralkodói engedéllyel a fehérvári bazilikát választhatták örök nyughelyükkül, ami tovább növelte társadalmi presztízstüket.⁵¹ Ozorai esetében nem maradt korunkra a király írásbeli hozzájárulása,⁵² így nem tudjuk, hogy pontosan mikor határozott úgy, miszerint a *medium regni* területén kíván sírhelyet létesíteni. 1418 májusában mindenestre már állt a fehérvári bazilika Szent László-kápolnája, melyet áhítatos lélekkel emelt, s melyet végső nyughelyéül szánt (*quam idem comes zelo devotionis construxit, et in qua suam elegit sepulturam*).⁵³ Egy hét esztendővel későbbi adománylevélből további részleteket is megtudhatunk e szakrális épületről. E szerint a templomnak a préposti kúriától nyugatra lévő sarkon álló romos tornyát felújította, ólomtetővel látta el, melyben kápolnát alapított Szent Fülöp és Jakab apostol, valamint Szent László király tiszteletére, s azt a maga és hitvese számára a prépost és a káptalan jóváhagyásával temetkezési helyül választotta.⁵⁴ E családi kápolna,

46 [...] capella in honore Sancti Philippi apostoli ac Barbare virginis in castro in eadem Ozora fundata – DL 88 142.

47 K. Németh A.: A középkori Tolna i. m. (14. jz.) 122.

48 Lukcsics P.: i. m. (9. jz.) I. nr. 284., 299.; ZsO VII. nr. 1698., 1824.

49 K. Németh A.: A középkori Tolna i. m. (14. jz.) 122.

50 Bálint Sándor–Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp., 1994. 53–56.; Engel Pál: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. Századok 121. (1987) 613–637.

51 A 14. században Druget Fülöp nádor, a 15. században Stiborici Stibor, Marcali Miklós, Rozgonyi István és családja, Buzlai László temetkezett a bazilikába. Mindazonáltal sokkal több előkelő nyugodhatott ott, mint ahányan a forrásokból, valamint a feltárt sírkőtöredékek révén ismertek, vö. Engel P.: Temetkezések i. m. (50. jz.).

52 Rozgonyi István 1427-ben kapta meg a királyi jóváhagyást, ld. DL 11 889., közli: Engel P.: Temetkezések i. m. (50. jz.) 628–629.: 98. jz.

53 ASV RS vol. 112. fol. 101v; regesztája: Lukcsics P.: i. m. (9. jz.) I. nr. 78.; ZsO V. nr. 1858.

54 [...] quandam mediam turrim in acie seu cornu dicte collegiate ecclesie Sancte Marie Virginis penes curiam prepositalem ab occidente existentem, vetustate nimia nedum in superioribus, sed et in fundamentalibus semiconsumtam, et utique iam tendentem in ruinam, etiam corpori et testudini totius ipsius ecclesie formidabiliter periculosam, sumptibus nostris propriis cum Dei auxilio restauratam, et in excelsum debite proportionalitatis erectam, et plumbeo tecto coopertam, ac

amelyet a 15. század első felére datálható színvonalas freskótöredékek díszítettek, reprezentációs szerepe kétségtelen, azonban az alapító hitbéli meggyőződését sem téveszthetjük szem elől a helyszín kiválasztásában. A korabeli keresztény felfogás szerint ugyanis a szentek relikviái hatékonyan segítették az elhunytak üdvözülését, ezért már a korai középkortól megfigyelhető a törekvés, hogy sírjaik közelében temetkezzenek. Pipó egykori márvány síremléke a török idők alatt az enyészeté lett ugyan, feliratának szövege egy korabeli firenzei forrás révén ismert.⁵⁵ Később özvegye, Ozorai Borbála is ide temetkezett.⁵⁶

A Firenzei Köztársaság területén két templom esetében tudunk a Scolariak patrónusi tevékenységéről. Matteo legfontosabb birtokán, Tizzanóban a Santo Stefano plébániát részesítette adományaiban, Andrea pedig legértékesebb birtokán, Vicchiomaggióban – a valószínűleg általa építtetett – Szűz Mária plébániatemplomot dotálta.⁵⁷ Ennek plébánosa, Andrea di Domenico számára szolgálataiért lakhatást ígért az épülő vicchiomaggiói monostorban, a plébános húgának pedig 100 firenzei aranyforintot hagyott hozományként.⁵⁸ Ezek bizonyosan kegyúri templomok voltak. Matteo halála után Tizzano csak rövid ideig maradt özvegye tulajdonában, míg Vicchiomaggio Andrea Scolari unokaöccseire szállt, akik a későbbiekben is támogatták a templomot.⁵⁹

Matteo természetesen – a helyi szokásoknak megfelelően – a firenzei székesegyház építésére is adakozni kívánt.⁶⁰

A középkori vallásosság fontos megnyilvánulási formái közé sorolható a karitatív tevékenységek gyakorlása is, ami a Scolari család tagjai esetében is kimutatható. Pipó kortársaihoz hasonlóan a szegények, elesettek számára egy ispotályt alapított.⁶¹ Az ápodlát temesi ispáni székhelyéhez közel, Lippán létesítette Árpád-

partem eiusdem inferiorem decenti et laudabili fabricatura in capellam fundatam et constructam, sub titulo et vocabulo nominum Sanctorum Philippi et Iacobi apostolorum, ac Beati regis Ladislai huius regni Hungarie felicissimi patroni, fecimus consecrari, in qua pro nobis, et magnifica conthorali nostra domina Barbara, filia scilicet condam nobilis Andree de Ozora, antefatis dominis preposito et canonicis id benivole nobis annuentibus, faventibus, ymo et consentientibus, conformi voto et voluntate specialem inspirante nobis et eidem Altissimo elegimus sepulturam. – *Wenzel Gusztáv*: Okmánytár Ozorai Pipó életéhez. Történelmi Tár 7. (1884) 731., regesztája: ZsO XII. nr. 866.

55 A di 27 di dicembre al tempo di questi Signori morì in Ungheria Filippo Scolari al quale da l'Imperatore Sigismondo gli fu fatto una cappella et sepolcro di marmo con questo pitaffio latino et posto nella Propositura di Abba Reale. Sepulcrum egregi viri et magnifici domini Philippi de Scolariibus de Florentia Comitum Themisuariensis et Ozorum qui obiit. A.D. 1426 die 27 decembris – *Pagolo di Matteo Petriboni–Matteo di Bordo Rinaldi*: Priorista (1407–1459). With two Appendices (1282–1406). Ed. Jacqueline A. Gutwirth. Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, Roma, 2001. (= Priorista) 193., nr. 193.

56 1440–1443 között hunyt el, ld. *Engel P.*: Temetkezések i. m. (50. jz.) 628.

57 ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 267v.

58 ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 288v.

59 *Prajda K.*: Andrea Scolari i. m. (3. jz.) 27–28.

60 ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 267v; ASF Notarile Antecosimiano 5814. 219r (1412).

61 A középkori magyar ispotályokra ld. *Somogyi Zoltán*: A középkori Magyarország szegényügye. Bp., 1941. (Palaestra Calasactiana 37.); *Kubinyi András*: Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és

házi Szent Erzsébet tiszteletére.⁶² A szegényház históriájáról meglehetősen szűkszavúan tudósítanak a korunkra maradt kútfők. Az kétségtelen, hogy 1421-ben már működött, ugyanis akkori igazgatója, Zsigmond folyamodványt nyújtott be a Szentszékhöz. Ebből megtudjuk, hogy egy bizonyos Pál, a kórház kliense ellopta a lippai várnagy ezüstneműit, amiért az ispotály elöljárójának jóváhagyása mellett a *castellanus* megvakíttatta, Ozorai Pipó pedig, mint illetékes ispán, felakasztatta.⁶³ Az ispotályalapítás tényéből kiindulva mindössze annak megállapítására szorítkozhatunk, hogy a báró mentalitásának szerves részét alkotta a karitás.⁶⁴

Toscanában a családtagok nem alapítottak hasonló intézményt, ugyanakkor más tehetősebb firenzei polgárok példáját követve mind Andrea, mind pedig Matteo támogatták a Santa Maria Nuova ispotályt. A püspök végrendeletében tíz, míg unokatestvére két ágy létesítésére rendelt jelentősebb összeget.⁶⁵ Korábbi végrendeletében Matteo a Scarperiában található ispotálynak is adakozott.⁶⁶

Szentek, búcsúk, kegyhelyek

Pipó különös tiszteletben tartotta védőszentjét, Szent Fülöp apostolt, akit – amint láttuk – mind az ozorai várkápolna, mind pedig a fehérvári családi kápolna társpatronusául választott. A lippai ispotály védőszentje a korabeli gyakorlathoz illeszkedően a szegények és betegek patrónája, Árpád-házi Szent Erzsébet lett.⁶⁷ A Mária-kultusz családon belüli népszerűségét pedig az ozorai ferences kolostor, valamint az Andrea által alapított vicchiomaggiói plébánia titulussai jelzik. Matteo Scolari viszont Remete Szent Antalt és Szent Juliust részesítette különös tiszteletben, s valószínűleg az ő végakarátának megfelelően lettek ők a Scolari-oratórium védőszentjei is.⁶⁸

Részletesebben kell szólnunk a Pipó és Andrea esetében kimutatható Szent László-tiszteletéről, ami ugyancsak a korabeli magyar tendenciát tükrözi. Az Anjouk legitimációs törekvéseihez kapcsolódóan, azt erősítve kiteljesedő László-kul-

ispotályok a késő középkori Magyarországon. In: *Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM, Bp., 1999. (METEM Könyvek 22.) 253–267.; *Judit Majorossy–Katalin Szende: Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary*. In: *Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. Martin Scheutz–Andrea Sommerlechner–Herwig Weigl–Alfred S. Weiß. Oldenbourg, Wien–München, 2008. 409–454.

62 *Somogyi Z.*: i. m. (61. jz.) 102.

63 *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 355.; ZsO VIII. nr. 267.

64 *Szentgyörgyvölgyi Gábor*: Egy kórházalapító hadvezér. Orvosi Hetilap 126. (1985) 2. sz. 93–95.

65 Andrea 300 firenzei aranyforintot hagyományozott (ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 288r). Matteo adományát ld. ASF Notarile Antecosimiano 5814. 28v.

66 1412-ben. ASF Notarile Antecosimiano 5814. 219v.

67 Az ismert patrocíniumú magyar ispotályok többségének ő volt a védnöke, vö. *Majorossy, J.–Szende, K.*: i. m. (61. jz.) 432.

68 ASF Notarile Antecosimiano 10463. doc. 180. A forrást ld. *Saalmann, H.*: i. m. (30. jz.) 381–396. Matteo végrendeletének 1426. évi megerősítését ld. ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. 284v.

tusz éppen a 15. század első évtizedeiben élte egyik virágkorát. Ebben központi szerepet játszott az uralkodó, Luxemburgi Zsigmond, aki jelentős támogatásban részesítette a szent király sírját őrző váradi székesegyházat, melyet saját nyughelyül választott.⁶⁹ Noha Szent László tisztelete az Anjouknak köszönhetően Itáliában sem volt ismeretlen,⁷⁰ Pipó és Andrea hozzá kapcsolódó devóciója bizonyosan a Kárpát-medencében alakult ki. Pipó esetében a regnáló király kultuszépítő törekvései, a lovagszent irányában megnyilvánuló személyes áhítata szolgálhatott mintaként, míg unokaöccse számára a váradi püspöki székhely elnyerése egyenesen feladattá tette az *athleta patriae* emlékének ápolását. Elképzelhető, hogy Andrea püspöknek – a család Firenze vezető ötvöseivel fenntartott szoros üzleti kapcsolatának köszönhetően – szerepe volt a győri székesegyházban látható Szent László-herma megrendelésében, amelynek készítését a művészettörténeti kutatás erre az időszakra teszi.⁷¹ Amint említettük, Pipó a fehérvári családi sírkápolna egyik védőszentjéül is Lászlót választotta, továbbá az ozorai várkápolna falain is feltűnt a lovagszent alakja, ami a korabeli trendeken és a reprezentációs funkción túl a személyes elkötelezettséget juttatta kifejezésre.

A szentkultusz ápolásának fontos elemei közé tartoztak az ájtatos lélekkel elvégzett zarándoklatok, valamint kegyhelyek támogatása révén a lelki javak, búcsúk biztosítása a peregrinusok számára. A magyarországi búcsújáró helyek közül mind Fehérvár, mind pedig Várad esetében – az erre vonatkozó konkrét források híján is – bizonyosnak tarthatjuk, hogy a három Scolari e helyeken több alkalommal búcsúkiváltságban részesülhetett. Fehérvár és a család kapcsolatát vizsgálva elsőként Pipó fentebb említett temetkezőkápolna-alapítására utalunk. A báró elhatározását megelőzően nyilvánvalóan több alkalommal elzarándokolt a Szűz Mária-bazilikába, az ország legismertebb kegyhelyére. Pipó és hitvese feltételezett peregrinációi nem voltak sem időigényesek, sem pedig költségesek, tekintve ozorai birtokközpontja és a koronázóváros egymáshoz közeli elhelyezkedését. A kegyhely és a familia legtekintélyesebb tagjának szoros kapcsolatát egy további körülmény is alátámaszthatja. 1410-től ugyanis a fehérvári bazilika prépostja egy Benedek nevű klerikus volt,⁷² akit vélhetőleg az azonos nevű korábbi veszprémi kispréposttal, Ozorai káplánjával azonosíthatunk.⁷³ A prépostságnak juttatott adományokon

69 A kultuszra, annak egyes elemeire, a váradi kegyhelyre további szakirodalommal ld. *Fedeles Tamás*: „Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai”. Várad kegyhelye a késő középkorban. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Kronosz, Pécs, 2012. 163–182.

70 *Kerny Terézia*: Szent László tisztelete és középkori ikonográfiája. In: *Hankovszky Béla–Kerny Terézia–Móser Zoltán*: Ave Rex Ladislaus. Paulus Hungarus–Kairosz, Bp., 2000. 34–35.; *Prokopp Mária*: Simone Martini Szent László képe Altomonte-ben. In: *Szent László és Somogyvár*. Szerk. Magyar Kálmán. Somogy M. Múz. Ig., Kaposvár, 1992. 137–144.

71 *Prajda Katalin*: A Scolari család i. m. (32. jz.)

72 Benedek, Mihály fia 1410 és 1438 között fehérvári prépost, majd győri püspök; Benedek a veszprémi Mindenszentek egyház prépostja. Vö. *C. Tóth Norbert*: A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437. MTA TKI, Bp., 2013. 42., 73.

73 1410. január 16-án egy közjegyzői oklevélben szerepel „dominus Benedictus prepositus ecclesie [Omnium Sanctorum] de castro Vesprimiense canonicusque dicte Vesprimiensis ecclesie, ac mag-

túl, az általa alapított kápolnát felkeresők számára egy ízben búcsúengedélyért is folyamodott. E szerint a kápolna patrónusának, Szent Lászlónak emléknapiján, valamint a pápai kancellária által kijelölt további ünnepeken idezarándokló hívek hétévnvi és ugyanennyi *quadragesima* búcsút nyerhettek.⁷⁴

Várad és a család szoros kötelékében a püspök, Andrea Scolari személye volt meghatározó, hiszen helyi ordináriusként a zarándokok sokaságát vonzó kegyhely fejlesztése, a bazilika épületének megóvása is feladatai közé tartozott. A püspöki központban a Magyarországon gyakran megforduló Matteo is szívesen tartózkodott, a halála előtti heteket is Szent László városában töltötte. Fivére hasonlóképpen több ízben meglátogatta a hivatali központjához, Temesvárhoz közel fekvő váradi székesegyházat. Pipó üdvösségszerző cselekedetei között említhetjük a bazilikát felkereső hívek érdekében benyújtott folyamodványokat, melyek hozzájárultak a kegyhely fejlesztéséhez.⁷⁵ A székesegyház Krisztus Teste-kápolnáját csütörtökönként, azaz *Corpus Christi* napján, illetőleg a szentszéki kancellária által meghatározott további ünnepeken felkeresők számára hétévi és ugyanennyi évnegyednyi indulgenciát kért és kapott.⁷⁶ Egy másik kérvényét a váradi püspök, valamint a székeskáptalan nevében terjesztette elő. Ebből megtudjuk, hogy a Szent László sírjához járó hazai és külföldről érkező zarándokok sokaságának gyóntatása a helyiek mellett további klerikusok szolgálatait igényelte. Mindebből kifolyólag további papok alkalmazására volt szükség, hogy a pünkösdi ünnepe előtti és az azt követő napokon a római penitenciáriusok gyakorlatának megfelelően feloldozásban részesítsék a szentgyónáshoz járó híveket, ami a búcsú elnyerésének alapfeltétele volt.⁷⁷

Az említetteken kívül a kisebb, lokális búcsújáró helyek támogatása, kiépítése sem került el természetesen a család, mindenekelőtt Pipó figyelmét. A középkor általános jelenségeként tarthatjuk számon, hogy a kegyhelyekben rejlő gazdasági lehetőségek a főurakat arra ösztönözték, hogy egy-egy birtokközpontjuk templo-

nifici viri domini Piponis de Ozora comitis Themesvariensis [!] capellanus specialis” (DL 25 174., az oklevél regesztája: ZsO I. nr. 7286.).

74 ASV RS vol. 112 fol. 101v, regesztája: *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 78.; ZsO V. nr. 1858.

75 A váradi zarándokhelyre legújabbán ld. *Fedeleles T.*: Ad visitandumque i. m. (69. jz.).

76 ASV RS vol. 112 fol. 101r, regesztája: *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 77.; ZsO V. nr. 1875.

77 Beatissime Pater, cum eadem ecclesiam Waradiensem certum festum Pentecostes intuit Sancti Ladislai regis patroni eiusdem ecclesie, in qua Deus ob merita eiusdem sancta multa diversa miracula mirabiliter operatur et pro assequendis indulgentiis eidem ecclesie a Sede Apostolice dudum concessit a regno Ungarie et aliis diversis partibus magna confluit populi multitudo, ut ergo Christi fideles ipsi pro huiusmodi gratiis dominis sine indulgentiis promerendis reddantur optiones. Supplicat S. V. devotus S. V. filius Pipó comes Themesiensis in personas devotorum oratorum virorum prepositi et capituli eiusdem ecclesie, quatinus eis ut ipsi omnis singulis per duos vel tres dies ante festum Pentecostes et etiam tempore indulgentiarum et post festum huiusmodi etiam per aliquos dies octo vel decem aut quot expediat discretos et ydoneos presbiteros seculares vel regulares, prout ipsis videbitur in dicta ecclesia Waradiensis deputare valeant, qui habeant similem peccatum quam habent mores penitentiarii in Urbe quique Christifidelium visitantium eandem ecclesiam, ut prefertur confessionibus audire per commissis debitam absolutionem impendant [...] – ASV RS vol. 158. fol. 188v–189r, rövid kivonata: *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 436.; ZsO VIII. nr. 1248.

mát búcsújáró helyé tegyék. Pápai, főpapi búcsúengedélyeket kértek a kiválasztott egyházakat meglátogató hívek számára, akik az üdvösségszerző ájtatos cselekmények mellett vásárolhattak a település sokadalmán, elkölthették pénzüket a helyi borkimérőben-fogadóban, ezáltal gazdasági hasznot hozva a település lakóinak, közvetve pedig földesurának.⁷⁸ A temesi ispán e törekvése Tolna megyei uradalma, különösen névadó birtokközpontja, Ozora esetében mutatható ki. Amint már láthattuk, 1400 novemberében az ozorai Szent Margit-templomot felkeresők számára eszközölt ki búcsúengedélyt. Később, 1418-ban, majd 1424-ben ismét búcsúkiváltságért folyamodott az immár plébániai rangra emelkedett templom számára.⁷⁹ Az általa alapított Szent Anna-kápolnának pedig 1420-ban kért két ízben is búcsúkiváltságot.⁸⁰ Közel két évtizeddel később özvegye, Borbála a pécsi püspöktől kért búcsúengedélyt az ozorai várkápolna számára.⁸¹ A földesúr hasonló szándékának lehetünk tanúi néhány kisebb Tolna megyei település esetében is, amint erre korábban Sümegi József felhívta a figyelmet. Ozora mellett ugyanis a Majsa, Váznok, Nagyszokoly és Sólyag templomait felkereső hívek számára is búcsúengedélyekért folyamodott.⁸²

A Firenzei Köztársaság területén mindössze az Imprunetában lévő kegytemplom köthető a Scolarihoz: ez évszázadokig a család ősi nemzetségének, a Buondelmontioknak a patronátusa alatt állt.⁸³ A templom a környék leghíresebb búcsújáró helye volt, népszerűségét csodatevő Szűz Mária-képének köszönhette. A kegyképet rendszeresen díszes körmenet kíséretében vitték Firenze városába. 1426 áprilisában például a katedrálisban szentmisét celebrált ez alkalomból Fiesole püspöke, és a híres karmelita szerzetes, Mariano da Siena prédikált az ünnepen.⁸⁴ A kegyképet számos alkalommal bocsátották közszemlére a város főterén áhítat céljából, s az eseményről rendszerint a legjelentősebb krónikák is megemlékeznek. Bár közvetlen írott források erről nem állnak rendelkezésre, helyi legendák szerint Ozorai Pipó két nagyobb méretű darabot adományozott a Szent Keresztből az imprunetai templomnak. Ezeket a relikviákat 1593-ban, a templom átépítésekor megtalálták befalazva, s számukra 1620-ban Mária Magdolna, I. Cosimo de' Medici

78 Példaként említhetjük Miklós boszniai királynak a Kapisztrán János nyughelyétől szolgáló újlaki templom kegyhellyé fejlesztését célzó fáradozásait. Erre ld. *Fedelez T.*: Egy középkori i. m. (2. jz.) 409–412.

79 ASV RS vol. 112. fol. 101v és vol. 182. fol. 45v–46r, regeszták: *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 79., 754.; ZsO V. nr. 1859., XI. nr. 1421.

80 1420. május 6.: ASV RS vol. 144. fol. 247v–248r, regesztája: *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 284.; ZsO VII. nr. 1698.; 1420. június 10.: ASV RS vol. 143. fol. 225r, regesztája: *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 299.; ZsO VII. nr. 1824.

81 DL 88 142.

82 *Sümegi József*: Búcsújárás, zarándoklat a középkori Tolna megyében. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 29. (2007) 271–273., valamint *Uő*: Búcsújárás és zarándoklat. In: A pécsi egyházmege i. m. (6. jz.) 526–528.

83 Impruneta történetére ld. *David Herlihy*: Santa Maria Impruneta. A Rural Commune in the Late Middle Age. In: *Florentine Studies*. Ed. Nicolai Rubinstein. Faber & Faber, London, 1968. 242–276.

84 Priorista 189.

nagyherceg felesége ereklyetartót készíttetett. A korábbi relikviáriumot – egy latin és görög feliratokkal ellátott, ezüsttel díszített keresztet – a nagyhercegné rajzban örökítette meg.⁸⁵

Érdekes, hogy sem Pipó, sem pedig Matteo, illetőleg Andrea esetében nem ismert a kereszténység jelentős kegyhelyeit, Rómát, a Szentföldet, valamint Santiago de Compostelát célzó utazás. Különösen a temesi ispán esetében meglepő e tény, ugyanis a magyar előkelők között egy-egy távoli kegyhely felkeresése általános gyakorlatnak számított a korszakban.⁸⁶ Az említett firenzei tartózkodása során lehetősége kínálkozhatott az *Urbs* felkeresésére, azonban erre vonatkozó információk hiányában mindez pusztán feltételezés. A Matteo Scolari és családja által lakott firenzei palota homlokzatán – amely a Borgo degli Albizzin található – ma is látható a családi jelvény, melyen a címerpajzs háttérét a Szent Jakab szimbólumaként ismert fésűs kagylók díszítik. Az embléma megjelenése az épületen felveti a kérdést: Matteo esetleg részt vett volna egy compostelai zárandoklaton vagy a stílus-elem feltűnése mindössze a korabeli divattal magyarázható?

„A kalocsai érsekség a mi urunk Spano mester óhajára
a pécsváradi apátnak adatott”⁸⁷

A fenti idézet Filippo Scolari egyik familiárisának, Giovanni Falcuccinak a váradi püspökhöz intézett leveléből származik (1424), amelyben a prelátust az eseményről informálta. E rövid tudósítás kétségtelenné teszi, hogy a temesi ispán aktív részese volt Luxemburgi Zsigmond egyházpolitikájának, ebből következőleg a *temporalia* és a *spiritualia* metszéspontjában álló kérdéskört is érintenünk kell, jóllehet ez csak áttételesen tartozik a vallásosság szoros értelemben vett fogalmához.

Luxemburgi Zsigmond magyar egyházpolitikájának homlokterében az egyházi javadalmak betöltésének kérdése állt. Miután IX. Bonifác pápa Nápolyi László trónigényét felkarolta, a Szentszék és a magyar uralkodó közötti korábbi békés kapcsolat megromlott.⁸⁸ Az 1404-ben kibocsátott *placetum regiumot* követően a király egyértelműen arra törekedett, hogy hozzá lojális személyek kerüljenek országa főpapi székeibe, amire egyedüli garanciát az jelentett, ha ő választotta ki a

85 *Rossella Tarchi*: Una lettera di Maria Maddalena d'Austria sulla reliquia della Santa Croce in S. Maria Impruneta. Rivista d'Arte 41. (1989) 159–163.

86 Erre ld. *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zárandokok. História–MTA TTI, Bp., 2003. (História Könyvtár. Monográfiák 20.) 151–154.

87 [...] l'arciveschovado di Coloccia è dato a messer l'abate di Piecvaradino di volere di nostro signore messer lo Spano [...] – ASF Corp. Rel. Sopp. 78.326. c. 277r, idézi: *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. MTA, Bp., 1895. 126.: 2. jz.

88 Erre összefoglalóan ld. *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székekkel. I. Szent István Társulat, Bp., 1901. 296–308.; *Erdő Péter*: A pápaság és a magyar királyság Zsigmond király idején (1387–1437). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. METEM, Bp., 1996. 84–86.

megfelelő személyeket.⁸⁹ A leendő prelátusok kijelölésében kipróbált hívei tanácsát is figyelembe vette, amint azt Ozorai példája is alátámasztja. Közismert, hogy Pipó Magyarországra érkezését követően hamarosan az uralkodó egyik megkerülhetetlen, urához élete végéig hűséges támasza lett. Kivételes pénztügyi tehetsége nagyszerű katonai képességekkel, kiváló szervezői készséggel, valamint mesteri diplomáciai érzéssel párosult, mely adottságok kellőképpen megalapozták az uralkodó iránta tanúsított bizalmát.

Pipó elsőként unokaöccsét, Andrea Scolarit ajánlotta a király figyelmébe, akinek hozzájárulásával Andrea a zágrábi egyházmegye élére került (1407–1409).⁹⁰ Rövid ideig tartó zágrábi működését követően a váradi püspöki széket nyerte el, melyet egészen haláláig betöltött.⁹¹ Váradi áthelyezésének szentszéki megerősítését Pipó eszközölte ki, az újonnan megválasztott XXIII. János pápához vezető diplomáciai útja alkalmával. Az 1410 júniusában útra kelt küldöttség vezetőjeként Pipónak ugyanis az volt a feladata, hogy a magyar uralkodó által igényelt kegyúri jog pápai megerősítését járja ki, melynek következtében a király által kijelölt, és írásban megnevezett főpapokat a pápa megerősítette volna.⁹² Zsigmond többek között azzal indokolta – követte által előterjesztett – kérését, hogy az ország főpapjai közül többen hűtlenné váltak, így a továbbiakban már nem bízhat bennük. A király kívánsága egészen pontosan az volt, hogy a szentatya a felsorolt személyeket mozgátsa el, „javadalmaikat pedig adományozza azoknak, akiket a király úr vagy megbízottja, a (temesi) főispán megnevez”.⁹³ Az udvarát Bolognában tartó egyházfő a királyi főkegyúri jogra vonatkozó előterjesztést elutasította ugyan,⁹⁴ azonban a Pipó által előterjesztett főpapok többségének kinevezését, illetőleg áthelyezését megerősítette. Így került a Rajna-vidéki Eberhard főkancellár Váradról Zágrádba, unokaöccse, Albeni János Veszprémből Pécsre, Andrea Scolari pedig Zágrárból Váradra, míg ifj. Stiborici Stibor az egri egyházmegye élére.⁹⁵ A felsoroltak külföldi eredete mellett feltűnő, hogy elsősorban a déli egyházmegyék élén történtek

89 Főpap-kinevezési politikájára legújabbban I. C. Tóth Norbert: A főpapi székek betöltésének gyakorlata Zsigmond király uralkodása alatt. *Gazdaság és Társadalom* 4. (2012) különszám 102–118.

90 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1437. I–II. *História*–MTA TTI, Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 80.

91 Uo. I. 76.; *Bunyitay V.*: i. m. (43. jz.) I. 232–244.

92 *Fraknói V.*: A magyar királyi i. m. (87. jz.) 105. skk.

93 Uo. 110. Legújabbban: *Török József*: A 15. század magyar egyháztörténete. Mikes, Bp., 2006. 49–51.

94 A konstanzi zsinaton végül sikerült keresztülvinnie Zsigmondnak a *jus supremi patronatus* bíborosi kollégium általi elismertetését (1417). Erre összefoglalóan ld. *Mályusz Elemér*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Akadémiai, Bp., 1958.

95 1410. szeptember 22-én és 23-án vállaltak mindannyian képviselőik útján kötelezettséget a kinevezésükért az Apostoli Kamarába befizetendő *servitiumok* teljesítéséről. Ld. *Cameralia Documenta Pontificia de Regni Sacrae Coronae Hungariae* (1297–1536). I–II. Feltárta, szerkesztette és közreadja †Lukács József–Tusor Péter–Fedele Tamás. Szerkesztőtárs Nemes Gábor. *Munkatársak Koltai András–Kalotai Noémi–Kiss Gergely–Matus Zsanett. Gondolat, Bp.–Róma, 2014.* (Collectanea Vaticana Hungariae 9–10.) I. nr. 135. (János), nr. 136. (Eberhard), nr. 137. (Andrea), nr. 140. (Stibor).

személyi változások. Ezt bizonyosan az Albeniek és Ozorai törekvéseivel magyarázhatjuk, melyek Zsigmond elképzeléseivel is találkoztak. A polgárháborút követően továbbra is voltak támogatói Nápolyi Lászlónak, különösen a déli országrész számított e szempontból kényes területnek. A király, a helyzet stabilizálását szem előtt tartva, megbízható híveit helyezte az ott lévő egyházmegyék élére, illetőleg, amint a kalocsai érseki szék esete példázza, üresedésben tartotta a javadalmakat, s azok jövedelmeit katonai célokra fordította.⁹⁶ Eberhard és unokaöccsei, az Albeniek több mint három évtizedig kormányozták a pécsi és a zágrábi egyházmegyéket,⁹⁷ míg a Scolari-rokonság több mint másfél évtizedig állt a váradi püspökség élén, s emellett a gazdag pécsváradi apátságot és a kalocsa-bácsi érsekséget is irányította. Az is figyelemre méltó, hogy az említett egyházmegyék Esztergomot követően a leggazdagabb magyar javadalmaknak számítottak.⁹⁸

Pipó itáliai követjárása során figyelt fel ifjú rokonára, Giovanni di messer Andrea Buondelmontira, aki a Pádúához közeli Praglia bencés monostorának szerzetese volt.⁹⁹ A király fentebb említett felhatalmazása birtokában atyafiát késlekedés nélkül pécsváradi bencés apáttá nevezte ki a pápával.¹⁰⁰ Giovanni tekintélyes támogatójával érkezett tehát az országba, ahol patrónusa segítségével fényes egyházi karriert futott be, sőt hamarosan távolsági kereskedelemmel foglalkozó fiverei is követték.¹⁰¹ Az apátság anyagi ügyeire azonban Ozorai is gondosan ügyelt, ugyanis 1413-ban János mellett kormányzóként tűnt fel.¹⁰² Giovanni 1424-ig állt a monostor élén, majd a kalocsai érseki székbe került.

A kalocsa-bácsi érseki méltóság Zsigmond regnálása alatt több alkalommal üresedésben volt, amint említettük.¹⁰³ E periódusokban az érseki menzához tartozó jövedelmek a királyi kincstárat gyarapították, a befolyt összegeket az uralkodói szándék szerint használhatták fel, többek között határvédelmi célokra. Ozorai e gazdag javadalomra is igyekezett kiterjeszteni befolyását, s először ő maga igazgatta az érseki javakat világi kormányzóként.¹⁰⁴ Hamarosan megtalálta a megfelelő

96 C. Tóth N.: A főpapi székek i. m. (89. jz.) 118. (2. táblázat).

97 Fedeles Tamás: Az Albeniek a Pécsi Egyházmegye élén. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 21. (2009) 117–130.

98 A középkori magyar egyházmegyék jövedelmeire ld. Fedeles Tamás: A püspökség és a székeskáptalan birtokai, gazdálkodása. In: A pécsi egyházmegye i. m. (6. jz.) 447–450. A Zsigmond-kor vonatkozásában: C. Tóth N.: A főpapi székek i. m. (89. jz.) 117. (1. táblázat).

99 Mályusz E.: Zsigmond király i. m. (6. jz.) 215.

100 1410. október 14-én kelt kötelezvénye a pápai illetékek megfizetéséről (Cameralia i. m. [95. jz.] nr. 141.). Giovanni Buondelmonti fogadalomlevelét ld.: ASF Diplomatico, Dono Rinuccini, Normali 12/10/1410.

101 Simon nevű fivére útján vállalta 1424 őszén Rómában a kalocsa-bácsi érseki méltóság után járó szervíciüm megfizetését (Cameralia i. m. [95. jz.] I. nr. 161.).

102 A pécsváradi konvent privilégiumában szerepel: „magnificus dominus Pipo de Ozora comes Themesiensis gubernatorque abbacie monasterie nostri predicti” (DL 10 053., regesztája: *Kőfalvi Tamás*: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. SZTE, Szeged, 2006. nr. 574.; ZsO IV. nr. 319.).

103 Erre ld. C. Tóth N.: A főpapi székek i. m. (89. jz.) 118. (2. táblázat).

104 Engel P.: Ozorai Pipo i. m. (4. jz.) 261.

személyt a *dioecesis* élére, ismét egy itáliai *nepos*, Carnino di Rinieri Scolari személyében,¹⁰⁵ aki ezt megelőzően váradi kanonokként Andrea Scolari püspök szűkebb udvartartásának tagja volt.¹⁰⁶ Carnino rövid ideig tartó főpapi tevékenysége (1420/1421–1423)¹⁰⁷ alatt valószínűleg továbbra is Pipó kezében volt a birtokigazgatás. A temesi ispán egészen haláláig megőrizte befolyását az egyházmegye területén, hiszen Carnino elhunytát követően a pécsváradi apát számára járta ki az érseki méltóságot, amint e fejezet címében idéztük. Giovanni Buondelmonti 1424-től egy kisebb megszakítással egészen 1447-ig állt az egyházmegye élén.¹⁰⁸

Az Andrea Scolari halála folytán üresedésbe került váradi püspökséget egy rövid ideig szintén – az akkor már köszvény gyötörte, idős – Ozorai kormányozta,¹⁰⁹ majd pedig egy honfitársa, Giovanni di Piero Melanesi nyerte el (1426) a temesi ispán közbenjárására. Egy firenzei kereskedő levelének tudósítása szerint a kinevezéséről szóló pápai bullát Tommaso nevű fivére, aki a Scolari családdal szoros üzleti kapcsolatban állt, hozta el Rómából.¹¹⁰ Giovanni azonban nem ültetett hosszú ideig a püspöki széken, mivel hamarosan elhunyt; a következő év tavaszán már halottnak mondta őt testvére.¹¹¹

Filippo és Andrea Scolari a kisebb egyházi javadalmak, főként a káptalani stallumok iránt is érdeklődést mutattak. A korabeli egyházban általánosnak tarthatjuk azt a gyakorlatot, hogy az újonnan kinevezett főpapok tanácsadói számára javadalmat biztosítottak székesegyházuk kanonoki testületében. E tendencia a távoli vidékekről, más országokból érkező prelátusok esetében hatványozottan érvényesült.¹¹² Andrea Scolari környezetében egy kisebb itáliai csoport léte mutatható ki,¹¹³ habár jelen ismereteink szerint a váradi székeskáptalanban közülük mindössze két személy jutott javadalomhoz. A firenzei eredetű kanonokok egyike a fentebb már említett családtag, a későbbi kalocsai érsek Carniano volt. Rajta kívül

105 *Érdúj helyi Menyhért*: Camianus kalocsai érsek. Századok 33. (1899) 44–50.; *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajzai (1000–1526). Görres-Gesellschaft, Köln, 1991. 267–272.

106 1420. február 24-én már az érsekség adminisztrátoraként szerepelt, ld. *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 241.

107 Szervíciium fizetésére vállalt kötelezvénye 1421. november 26-án kelt, majd az illeték első részletét a következő napon képviselője útján az apostoli kamarába befizette (*Cameralia* i. m. [95. jz.] I. nr. 154., 595., vö. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. [90. jz.] I. 65.).

108 *Érdúj helyi Menyhért*: A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta, 1899. 5–17.; *Udvardy J.*: i. m. (105. jz.) 273–282.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. (90. jz.) I. 66.

109 *Engel P.*: Ozorai Pipó i. m. (4. jz.) 261.

110 *Prajda K.*: Andrea Scolari i. m. (3. jz.) 29. A pápai kúriában is jó kapcsolatokkal rendelkezett, ugyanis egyik fivére, Niccolò di Piero Melanesi a Szentszék protonotáriusa volt. Ő, továbbá a püspök másik testvére, az említett Tommaso vállalták a prelátus nevében a *Camera Apostolica* számára fizetendő illeték teljesítését (*Cameralia* i. m. [95. jz.] I. nr. 167.).

111 *Bunyitay V.*: i. m. (43. jz.) I. 244–248.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. (90. jz.) I. 77.

112 A tendenciára ld. *Fedeles Tamás*: Személyi összefonódások Pécsen Mátyás és a Jagellók idején. In: Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. Fedeles Tamás. *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány–Pécsi Püspökség*, Bp.–Pécs, 2007. (Egyháztörténeti tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből 3.) 25–49.

113 Erre ld. *Prajda K.*: Andrea Scolari i. m. (3. jz.) 23.

még Currado di Piero Cardini neve ismert, aki hosszabb ideig tartozott a kanonoki közösséghez. A kánonjogi végzettségű firenzei klerikus 1411-től a váradi székeskáptalan lektora volt, majd pedig a préposti méltóságot töltötte be (1422–1440).¹¹⁴ Andrea püspök üzletársaként a magyar királyságban és Itáliában (Firenze, Róma, Velence) számos érdekeltséget szerzett, így szinte folyamatosan úton volt. Üzleti útjai során diplomáciai feladatokat is ellátott, számos alkalommal a pápai kúriában is feltűnt, ahol kiváló kapcsolatokat alakított ki. 1418-ban szentszéki követként és az apostoli kamara magyarországi jövedelmeinek beszedőjeként,¹¹⁵ két esztendővel később pedig pápai akolitusként tűnt fel.¹¹⁶

Ozori Pipó a szolgálatában álló klerikusokat igyekezett egyházi javadalomhoz, általában egy-egy kanonoki stallumhoz juttatni, ami nem volt szokatlan sem a korabeli Európában, sem pedig Magyarországon.¹¹⁷ Kiválóan szemlélteti ebbéli törekvéseit Albeni János pécsi püspökhöz intézett kérése (1412), melyben egyik familiárisa, Bocskai Miklós számára kanonokságot kért a pécsi székeskáptalanban (*familiari nostri dilecti de canonicatu et prebenda in ipsa ecclesia vestra*), s viszonzásul hasonlót ígért a püspök (egyik embere) számára a váradi székesegyházban.¹¹⁸ Az említett kanonoki testületben nem mutatható ki ugyan a temesi ispán familiárisa,¹¹⁹ azonban ez vélhetőleg a források hiányával magyarázható. A báró által felajánlott váradi kanonikátus pedig arra mutat rá, hogy unokaöccse székesegyházában is jelentős befolyással rendelkezett a javadalomadómozgások terén. Amint említettük, ozori plébánosa, Kőröshegyi Balázs egy váradi kanonoki javadalomért folyamodott. Források hiányában nem ismert, hogy ténylegesen elnyerte-e a prebendát, ám felettebb valószínűnek tarthatjuk. Minden bizonnyal Pipó ajánlotta püspök rokona figyelmébe Somodori *Ispital* Benedeket, aki a váradi káptalanban kanonoki stallumot kapott, majd pedig a csanádi székeskáptalan préposti méltóságát töltötte be (1424–1437).¹²⁰ Feltételezésünket arra alapozzuk, hogy a Somogy megyei Somodor település Ozora váruradalmához tartozott.¹²¹ Az *Ispital*

114 *Kristóf Ilona*: A váradi káptalan méltóságviselői 1440–1526 között. Turul 77. (2004) 13.

115 ZsO VI. nr. 2218.

116 Utazásai alkalmával a magyar egyháziak szervícium- és annatafizetésében is közreműködött 1420 és 1427 között (Cameralia i. m. [95. jz.] I. nr. 154., 171., 590., 594., 595., 609., II. nr. 1104–1106.).

117 A gyakorlatra ld. I canonici al servizio dello Stato in Europa secoli XIII–XVI – Les chanoines au service de l'Etat en Europe du XIIIe au XVIe siècle. Dir. Hélène Millet, collab. Elisabeth Mornet. Panini, Modena, 1992.; *Fedele Tamás*: Pécsi kanonokok uralkodói szolgálatban, a késő középkorban. In: *Medievalisztikai tanulmányok. A IV. Medievalisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai. Szerk. Marton Szabolcs–Teiszler Éva. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2005. 7–24.

118 DF 261 940., regesztája: ZsO III. nr. 1797., vö. ZsO VIII. nr. 187.

119 Vö. *Fedele Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.)

120 *Juhász Kálmán*: A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). Városi Könyvtár, Makó, 1941. 27–28. Az adatra G. Tóth Péter hívta fel figyelmünket, melyet e helyütt is köszönünk.

121 A Héderváry család oklevéltára. I–II. Közli Radvánszky Béla–Závodszy Levente. MTA, Bp., 1909–1922. I. nr. 160.

elnevezés pedig esetleg arra utalhat, hogy Benedek egy ispotály, esetleg a Pipó alapította lippai intézmény élén (is) állhatott, ám forrásokkal ez nem igazolható. Az említetteken túl a tekintélyes fehérvári kollegiális egyházzal is szoros kapcsolatban állt a temesi ispán, amint fentebb láthattuk. Befolyását kellően alátámasztja, hogy a koronázóbazilika egyházi közösségének élére káplánját, Benedeket juttatta. A prépost Ozorai révén a király tanácsadói közé is bekerült, amint egy uralkodói adománylevél narrációjából megtudjuk. Az 1417-ben kiállított donációs oklevél ugyanis arról tájékoztat, hogy az immár apostoli protonotáriusi, valamint királyi speciális tanácsos címet viselő prépost jelentős szolgálatokat tett Luxemburgi Zsigmondnak a nagy nyugati egyházszakadás felszámolásában, s különböző országokban – Lombardiában, Aragóniában, német és francia területeken – folytatott tárgyalásokat.¹²² Későbbi diplomáciai szolgálata alapján az is feltételezhető, hogy Pipó 1410. évi itáliai követségének ő is tagja lehetett.¹²³ Az Ozorai familiához fűződő szoros kapcsolatát mindvégig megőrizte, amit Pipó özvegye, Borbála is kifejezésre juttatott egy oklevelében.¹²⁴ Fehérváron a kisebb, Szent Miklós társaskáptalanban is érvényesítette befolyását, valószínűleg Benedek prépost közreműködésével. Az említett egyház kanonoki közösségének tagja volt ugyanis Balázs ozorai plébános is, amint azt fentebb említettük.

Ozorai Pipó tehát jelentős befolyással rendelkezett az egyházi javadalmak adományozása terén. Ez kevésbé meglepő, hiszen a király egyik közvetlen tanácsadójaként ismerte Zsigmond egyházpolitikai szándékait, azok megvalósításának, sőt esetleg kimunkálásának is részese lehetett. Mindebből következőleg a javadalmak betöltése terén is az uralkodó konszenzusával járt el, amit a bulcsi apátság esete szépen példáz. 1408-ban Ozorai a csanádi egyházmegye területén működő bencés apátság élén kormányzóként tűnt fel, s amint az oklevél szövege egyértelműen jelzi, e hivatalt királyi jóváhagyással (*auctoritate regia nobis attributa*) töltötte be.¹²⁵ Az Ozorai érdekszférájába tartozó egyházi intézmények esetében azt láthatjuk tehát, hogy a felettük megszerzett befolyás mindhárom fél, jelestül az egyház, az uralkodó és a Scolari familia érdekeit egyaránt szolgálta. A király e megoldás révén a Szentszék számára is elfogadható, lojális főpapokat kapott a legjelentősebbek közé tartozó egyházmegyék élén. A másik oldalról szemlélve ugyanazt a kérdést: a Scolari rokonság tagjai, rajtuk keresztül pedig familiárisaik juthattak így jól jövedelmező „állásokhoz”. Az érseki és püspöki jövedelmek egy részét határvédelmi célokra is felhasználhatták, ami – tekintve a déli határvárak Pipó által királyi parancsra megkezdett építésének tetemes költségeit¹²⁶ – az ország, következésképpen az uralkodó, az országlakosok és az egyház közös érdeke

122 DL 61 355.

123 Török J.: i. m. (93. jz.) 49.

124 Ozora mezőváros privilégiumának 1437. évi megerősítésében szerepel a következő: „per venerabilem dominum Benedictum prepositum ecclesie Beate Marie Virginis Albaregalis Sedis Apostolice prothonotarium compatrem nostrum carissimum” (DL 88 119.).

125 DL 73 887., regesztája: ZsO II. nr. 6017.

126 C. Tóth Norbert: Luxemburgi Zsigmond uralkodása 1387–1437. Kossuth, Bp., 2009. (Magyarország története 6.) 49., 61–62., 87.

volt. Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy mind a kisebb, mind pedig a nagyobb egyházi intézmények esetében a temesi ispán és rokonai jelentős fejlesztéseket hajtottak végre, ami a vallásos meggyőződésen alapuló egyház iránti elkötelezettségük megnyilvánulása.

„őszinte vallásos lelkületünk”¹²⁷

A familia egyházhoz fűződő kapcsolatainak fentebb érintett szegmensei között egyértelműen kitapintható a Scolariak vallásos meggyőződése, sok esetben a társadalmi elvárásokon túl a személyes motívum is kifejezést nyert az egyes intézkedések mögött. Ezek közé tartozik egyebek mellett az újonnan alapított intézmények védőszentjeinek kiválasztása, a karitatív intézmények támogatása, templomok, kápolnák, oltárok emelése, a temetkezési hely gondos kiválasztása. A személyes lelkület mégis leginkább az elvégzett imádságokban, a szentmisék áhítatos hallgatásában nyilvánulhatott meg, amiről azonban a korabeli kútfők egyáltalán nem, vagy csak közvetve tájékoztatnak. Ennek ellenére nem haszontalan e szempontból is vallatóra fogni a forrásokat.

A Pipó alapította ozorai várkápolna kapcsán fontos hangsúlyoznunk, hogy az épület a reprezentatív célokra túl, elsődlegesen az áhítat színteréül szolgált a főúr és családja számára. Az intézmény esetében a személyesség egyértelműen kifejezést nyert a két patrónus, Szent Fülöp és Szent Borbála, a vár ura és hitvese védőszentjeinek kiválasztásában. A szentmise-hallgatáson kívül e helyiség az egyéni imádkozás nyugodt körülményeit is biztosította a várkastély lakói számára.

Mínthogy Pipó a király szolgálatában több alkalommal diplomáciai küldetést teljesített, valamint sikeres hadvezérként számtalan hadjáraton vett részt, sok időt töltött utazással. Azért, hogy ezen időszakokban se kelljen nélkülöznie a misehallgatást és a szentáldozást, a kor általános gyakorlatához illeszkedően hordozható oltár (*altare portatile*) tartására kért engedélyt a pápától,¹²⁸ melynek birtokában a kíséretében lévő klerikusok bárhol misét celebrálhattak az ő és felesége számára.

Ugyancsak vallásos meggyőződés jeleként értékelhetjük, hogy az elkövetett vétkes alóli teljes feloldozásért nyújtott be a temesi ispán folyamodványt. V. Márton pápa engedélyezte Pipónak és hitvesének, hogy egyszer életükben, egy alkalommal pedig haláluk óráján teljes feloldozásban részesüljenek (1418).¹²⁹ Hasonló felhatalmazáshoz jutott később Andrea váradi püspök is (1420).¹³⁰ Pipó özvegye, Borbála pedig szabad gyóntatóválasztásra, majd pedig ismételten két alkalommal teljes feloldozásra nyert pápai engedélyt (1429).¹³¹

127 *noster sincere devotionis affectum* – *Wenzel G.*: i. m. (54. jz.) nr. 73.

128 *Lukcsics P.*: i. m. (9. jz.) I. nr. 83.

129 Uo. I. nr. 81.

130 Uo. I. nr. 285.

131 Uo. I. nr. 1308., 1326.

Általánosnak tekinthetjük azt a jelenséget, hogy a vallásos érzület még inkább felerősödik bizonyos életszakaszokban, valamint nagyobb traumák következtében. Noha csak következtetni tudunk rá, felettebb valószínű, hogy Pipó és Borbála vallásossága gyermekeik feltételezhető korai halála következtében még jobban megerősödött.¹³² A hitbéli elmélyüléshez Pipó esetében egyre súlyosbodó betegsége, valamint előrehaladott kora is bizonyára jelentősen hozzájárult. Élete vége felé a középkor emberének gondolatai mind gyakrabban remélt üdvössége, lelki nyugalmának megteremtése körül forogtak. A temetkezési hely kiválasztása mellett arról is gondoskodtak, hogy halálukat követően a kijelölt egyházak klerikusai imádságokkal, szentmisék bemutatásával mozdítsák elő az elhunytak üdvözülését. A posztmortális liturgikus szertartásokat biztosítandó, egyre többen hoztak létre misealapítványokat, melyek (egyik) virágkora a 15. századra tehető.¹³³ Amint láthattuk, Ozorai Pipó saját és neje temetkezési helyéül a fehérvári bazilikában egy kápolnát emelt. A romos torony felújításán, valamint a kápolna felszerelésén túl, további birtokadományokkal is támogatta a koronázótemplom kanonoki közösségét. Az ingatlanok átengedéséhez egy örökös misealapítvány is kapcsolódott, melynek részletei ismertek. E szerint a prépostnak és a káptalannak gondoskodnia kellett, hogy a kápolna oltáránál mindig két, legkevesebb egy font súlyú viaszgyertya égjen. Továbbá 12 karbéli papot kellett kiválasztaniuk, közülük négyen az Ozorai-temetkezőkápolnában naponta misét énekeltek, a maradék nyolc pap pedig asszisztált nekik. A miseszándékokat a következőképpen határozta meg Pipó: vasárnap a Szentháromság, hétfőn az elhunytak, kedden Szent Fülöp és Jakab apostol, szerdán Szent László király, csütörtökön Krisztus Teste, pénteken Krisztus Öt Sebe, szombaton pedig Szűz Mária tiszteletére kellett misét celebrálni. Ezenfelül pedig a kápolna patrónusainak (Szent Jakab és Fülöp, Szent László király) ünnepnapjain vecsernyét is énekelniük kellett.¹³⁴

A halála előtti esztendőben tett alapítványban, valamint annak 1426. évi kibővítésében¹³⁵ ugyan nem nyert kifejezést, hogy a szentmiséket a saját, valamint az elhunyt és még élő rokonai lelki üdvösségéért rendelte, ennek ellenére ezt bizonyosnak tarthatjuk. A földi pályája végéhez közeledő báró immár az e világi javak mulandóságát szem előtt tartva készült a keresztény hívő számára megnyugvást jelentő túlvilági életre.

132 Engel P.: Ozorai Pipó i. m. (4. jz.) 281.

133 Erre ld. *Fedeles Tamás*: „Medicina contra peccata mundana”. Késő középkori főúri misealapítványok. Századok 148. (2014) 443–469.

134 Wenzel G.: i. m. (54. jz.) nr. 73.

135 Újabb birtokot, valamint egy budai házat kapcsolt az alapítványhoz, ld. uo. nr. 74.

1. táblázat. A Scolari által alapított és támogatott egyházi intézmények

Sorszám	Település (megye)	Intézmény	Védőszent	Alapító (A), támogató (T)
1.	Fehérvár (Fejér)	családi kápolna a székes- egyházban	Szent Fülöp, Szent Jakab, Szent László	Pipó (A)
2.	Lippa (Arad)	ispotály	Szent Erzsébet	Andrea, Pipó (A)
3.	Ozora (Tolna)	kápolna	Szent Anna	Pipó (A)
4.	Ozora (Tolna)	várkápolna	Szent Borbála, Szent Fülöp	Pipó, Borbála (A)
5.	Ozora (Tolna)	plébániatemplom	Szent Margit vértanú	Pipó, Borbála (T)
6.	Ozora (Tolna)	ferences templom és kolostor	Szűz Mária	Pipó (A)
7.	Várad (Bihar)	temetkezési kápolna, székesegyház	?	Andrea (A)
8.	Sólyag (Tolna)	plébániatemplom	Szent György	Pipó (T)
9.	Váznok (Tolna)	plébániatemplom	Szent Miklós	Pipó (T)
10.	Majsa (Tolna)	plébániatemplom	Szent Péter	Pipó (T)
11.	Nagyszokoly (Tolna)	plébániatemplom	Szent András	Pipó (T)
12.	Várad (Bihar)	székesegyház	Szent László	Pipó, Andrea (T)
13.	Váradvelence (Bihar)	klarissza kolostor	Szent Anna	Andrea (A)
14.	Várad (Bihar)	ferences kolostor	Szent Ferenc	Andrea (T)
15.	Váradkápolna (Bihar)	pálos kolostor	Szűz Mária	Andrea (T)
16.	Váradszentkereszt (Bihar)	ispotály	Szent Erzsébet	Andrea (T)
17.	Váradvadkert (Bihar)	plébániatemplom	Szent Mihály	Andrea (T)
18.		Ágoston-rendi kolostor	Szent Miklós	Andrea (T)
19.	Firenze	ferences kápolna, Monte San Miniato	Szent Kozma, Szent Damján	Matteo (A)
20.	Firenze	Scolari-oratórium	Remete Szent Antal, Szent Julius	Andrea, Matteo (A)
21.	Firenze	Santa Maria degli Angeli monostor	Szűz Mária	Matteo (T)
22.	Firenze	Santa Maria Nuova ispotály	Szűz Mária	Andrea (T)
23.	Firenze	Santa Reparata templom (Santa Maria del Fiore)	Szűz Mária	Matteo (T)
24.	Firenze, Borgo Pinti	kolostor	Szent Benedek	Matteo (T)
25.	Scarperia	ispotály		Matteo (T)
26.	Tizzano	plébániatemplom	Szent István vértanú	Matteo (T)
27.	Tizzano	kamalduli monostor	Remete Szent Antal, Szent Julius	Matteo (T)
28.	Vicchiomaggio	plébániatemplom	Szűz Mária	Andrea (T)
29.	Vicchiomaggio	kamalduli monostor	Szűz Mária	Andrea (T)

2. táblázat. A Scolarik végrendeletei

Sz.	Végrendelkező	Dátum	Helyszín	Eredeti forrás	Másolatok	DF-jelzet	Kiegészítés/Hitelesítés
1.	Andrea	1426. január 14.	Várad, püspöki palota		ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. 287v-291r, kivonatos másolat; ASF Carte Stroziane II. 134. 117r-v	DF 289 064.	ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. 291v (1426. január 16), 292r-293r
2.	Matteo	1411. (1412) január 5.	Firenze, Santa Maria Novella kolostor	ASF Notarile 5814. 219r-220v			
3.	Matteo	1421. április 14.		ASF Notarile 5814. 78r-79v			
4.	Matteo	1423. (1424) január 24.	Firenze, Santa Maria degli Angeli monostor	ASF Notarile 5814. 28r-34v	ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. 281v-284r, 78. 326. 267r-276r	DF 289 055.	ASF Notarile 5814. 33r-34v 1424. (1425) március 24. ASF Notarile 5814. 32v 1423. (1424) január
5.	Matteo	1426. január 13.	Várad, püspöki palota		ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. 284v-285r	DF 289 061.	1424-es végrendelet megerősítése

TAMÁS FEDELES–KATALIN PRAJDA

„HE LIVED SO PIOUSLY, EXHIBITING MODERATION IN HIS MANNERS
AND HABITS”

THE RELIGIOSITY OF PIPPO SCOLARI AND HIS FAMILY

The paper aims to analyze the religiosity of the Scolari, a double-rooted family which developed social connections in the Kingdom of Hungary and in the Republic of Florence as well. By the first decade of the 15th century, three key members of the lineage: Pippo, called Lo Spano (1368/1369–1426), his brother, Matteo di Stefano (1370/1371–1426) and their cousin, Andrea di Filippo (†1426) had already obtained important secular and ecclesiastical offices in the Kingdom. Pippo, having been promoted to baronial rank by Sigismund of Luxemburg, became one of the most influential members of the royal court. Also Matteo participated in his success; they shared offices and ownership of estates in Hungary. At the same time, Andrea served the King as bishop of Várad (Oradea, Romania).

Written testimonials, housed by the Florentine, Hungarian and Vatican Archives, show three distinct patterns in the ways in which the three Scolari expressed their desire of supporting religious institutions as well as of exercising mercy. Among them, Matteo seem to have been consciously donating only to Florentine religious institutions, meanwhile Pippo supported rather those located in the Kingdom of Hungary. Andrea's case is best thought of as a combination of the two models. Pippo's attitude in religious practices shows conformity with similar tendencies of the ruling elite in Hungary, meanwhile Matteo's case exemplifies the role prestigious merchants played in the patronage of religious institutions in Florence.

As members of the ruling elite, they developed close ties, both in their home and in their host lands, to the most important religious orders, monasteries, convents and churches. We find among the institutions patronized by the Scolari: the predecessor of the San Salvatore al Monte Convent and Church, the Santa Maria degli Angeli Monastery, the Cathedral of Fehérvár (Székesfehérvár) and the Cathedral of Várad. They also founded monasteries and chapels at both places and contributed significantly to the growing popularity of the Observant friars.

Thanks to Pippo's influence, three Scolari relatives and two of their trusted men occupied church offices in the Kingdom of Hungary between the 1410s and the 1430s. These examples well illustrate that members of the family expressed their religiosity in conformity with local costumes both in Florence and in Hungary as manifestation of wealth and social status and as means of gaining further political influence and obtaining indulgence.

A kusalyi Jakcsok birtokosztálya 1425 körül*

A birtok (*possessio*) fogalma közismerten kitüntetett szerepet játszott a középkori nemesi társadalom életében és világfelfogásában. Érthető tehát, hogy az atyai örökség felosztása sorsdöntő eseménynek számított a családtagok számára. Ennek ellenére történeti irodalmunkban mindeddig csak Engel Pál foglalkozott, több száz egyedi vizsgálat után, az osztozkodás szabályszerűségeinek a feltárásával.¹

Engel szerint a vagyon megosztásának két formája létezett a középkori Magyarországon: a területosztály és a telekosztály. Mindkét esetben alapelvnek számított, hogy az eljárás során az apa minden törvényes fiúgyermek (illetve az általa alapított ágak) egyenlő mértékben részesedjenek az örökségből.² A telekosztály esetében a felek osztályrészt kaptak a család tulajdonában levő minden faluban és mezővárosban oly módon, hogy az egyes települések telkiállományát annyi felé osztották, ahány testvér (vagy ág) részt vett a műveletben. Maga a földbirtok azonban, vagyis az egyes falvak külterülete osztatlan maradt, hiszen a földhasználat akkori formái, a parlagoló, illetve nyomásos gazdálkodás miatt a telkek tartozékai (szántók, rétek) több darabban elszórva feküdtek a határban, és átrendezésük túl bonyolult lett volna.³ A területosztály során teljes falvak (olykor birtoktestek vagy éppenséggel különálló uradalmak) jutottak határaikkal együtt az osztozkodó felek egyikének vagy másikának a birtokába, legfeljebb a nagyobb értékű objektumok (pl. várak, mezővárosok vagy az átlagnál jóval népesebb falvak) esetében alkalmaztak telkenkénti osztályt az igazságosság érvényesítése végett.⁴ Ez esetben az egyes ágak elkülönülése, vagyonuk minél markánsabb elhatárolása volt a cél,⁵ ami új – középkori értelemben vett – családok születéséhez vezetett, míg a telekosztálynál, épp ellenkezőleg, az összetartó kötelékek erősítését tartották szem előtt.⁶

* A tanulmány elkészítését a Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyar Tudományos Kutatásért Programja és az OTKA K 78324 TRT sz. pályázata támogatta.

1 Engel Pál: Birtokosztály és családképződés. In: *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Vál., szerk., a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Osiris, Bp., 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 625–637.

2 Uo. 625–626.

3 Uo. 627–628., 631–633.

4 Uo. 626–627., 628–631.

5 Ez természetesen nem jelentette a rokonsági (elővételi, kölcsönös öröklési) jogról való lemondást, amit a másik ág kihalása után igyekeztek is érvényre juttatni, bár ez az osztály óta eltelt idő múlásával egyre nehezebbé vált.

6 Engel P.: Birtokosztály i. m. (1. jz.) 633–634., 636.

Engel rámutatott arra is, hogy a két eljárás nem egyidejűleg létezett, hanem a területosztály gyakorlatát a 14. század közepén váltotta fel a telekosztályé, mely korábban csak a kis- és középnemesség sorában dívott, ahol nem volt lehetőség egész falvak kiosztására. Az 1343–1360 között végbemenő váltást I. Lajos király adományreformjával hozta összefüggésbe, melynek értelmében az új adományként (*nova donatio*) nyert birtokok csak a kedvezményezettet és utódait illették meg, az atyafiság már nem támaszthatott azokra igényt, így a továbbiakban nem volt szükség a rokonok vagyonának radikális elválasztására a nem kívánt közösködés megelőzése végett.⁷

Tanulmányomban a kusalyi Jakcs család osztozkodását vizsgálom, az Engel által felvetett szempontok figyelembevételével. A család történetére azt követően irányult a figyelmem, hogy 2010–2013-ban részt vettem a hadadi Wesselényi család levéltárának⁸ feltárásában. Ennek középkori anyagát ugyanis nagyrészt a Jakcsok iratöröksége teszi ki, kiknek szilágysági birtokait a familia 1581-ben történt kihalását követően Wesselényi Ferenc főkamrás kapta adományul Báthori István lengyel királytól és erdélyi fejedelemtől 1584-ben.⁹

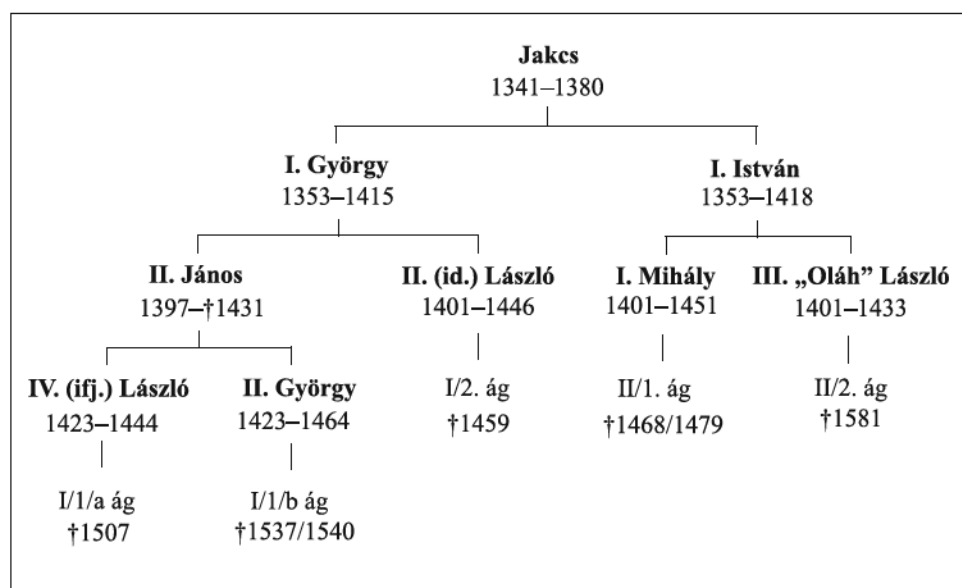
A Jakcs család meglehetősen későn, a 14. század közepén tűnik fel forrásainkban egyetlen szilágysági falu, Kusaly köznemesi státusú társbirtokosaként.¹⁰ A névadó ős, Jakcs magister azonban már ekkor a királyi udvar lovagja volt, és rövid ideig kisebb megyék (Turóc és Moson) élére is került, fiai pedig a bárók sorába emelkedtek: I. András kincstartó lett (1382–1389) testvéreivel, I. Istvánnal (1387) és I. Györggyel együtt (1383–1391), utóbbi később tárnokmesterré avanszált

⁷ Uo. 628–629., 634–636.

⁸ Egykori anyaga jelenleg az alábbi állagokban található: Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj (Kolozsvár; = DJAN Cluj), Fond familial Wesselényi din Dragu (= Wess. cs. drági lt.); DJAN Cluj, Fond familial Wesselényi din Hodod (= Wess. cs. hadadi lt.); DJAN Cluj, Fond familial Wesselényi din Jibou (= Wess. cs. zsigói lt. – ennek középkori részét, melyet tévesen szokás „görcsöni” levéltárnak is nevezni, jelenleg a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár kéziratára [Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Colecții speciale] őrzi); Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), P 702 Wesselényi cs. (a zsigói levéltár töredékei és más szilágysági családok iratanyaga; a gyűjtemény Mohács előtti része átemelve a Diplomatikai Levéltárba [= DL] 105 362., 105 379–105 382., 105 438–105 550., 105 635., 105 762.), vö. *Fejér Tamás*: A Wesselényi család iratöröksége és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára. In: A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. sz.). Szerk. Hegyi Géza–W. Kovács András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2012. (Erdélyi Tudományos Füzetek 277.) 295–315.

⁹ *Szász Anikó*: A hadadi Wesselényi család erdélyi birtokai a fejedelemség korában. In: A Szilágyság és a Wesselényi család i. m. (8. jz.) 270–272. – Az adománylevél eredetije: DJAN Cluj, Wess. cs. zsigói lt. 1. doboz nr. 126. (1584. márc. 6.).

¹⁰ Jakcs a részint cserével, részint adásvétellel szerzett Kusalyt unokatestvéreivel közösen bírta 1354. évi osztályukig; ezt követően a település háromnegyede maradt az ő birtokában (Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. – Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I–III. Regesztákban jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Akadémiai–MOL, Bp., 1997–2008. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.: Forráskiadványok 26., 40., 47.; = EO] III. 769. sz.). A család származására ld.: *Emődi Tamás*: A kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. Turul 69. (1996) 57–66.; *Hegyi Géza*: A Szilágyság birtokviszonyai a középkorban. In: A Szilágyság és a Wesselényi család i. m. (8. jz.) 69–70.: 141. jz.

1. ábra. A kusalyi Jakcs család elágazása

(1398–1401); emellett mindnyájan több megye (Máramaros, Bereg, Verőce, Szabolcs) ispánságát is viselték. Jakcs hét fia közül csak I. Györgynek és I. Istvánnak születtek fiúgyermekei: előbbtől az idősebb (I.), utóbbtól az ifjabb (II.) főág származott. Az 1403. évi lázadáskor játszott kétes szerepük miatt a következő nemzedéknek egy ideig mellőztetést kellett elszenvednie, de aztán I. György fia, II. János a székely ispáni (1427–1431), fivére, II. Dénes a váradi püspöki (1428–1432), testvérük, II. (id.) László az erdélyi vajdai (1440–1441) tisztségig emelkedett, míg I. István fia, I. Mihály unokatestvérei hivatali társa lett székely ispánként (1427–1438), illetve vajdaként (1440–1441).¹¹ E három világi nagyúr, továbbá I. István másik fia, a végig háttérben maradó III. „Oláh” László egy-egy alág megalapítója lett (lásd 1. ábra). Az ágak közül II. Lászlóé (I/2.) már 1459-ben, I. Mihályé (II/1.) az 1470-es években kihalt, II. János fia, IV. (ifj.) László utódainak (I/1/a) viszont csak 1507-ben, testvére, II. György leszármazottjainak (I/1/b) pedig 1537–1540 között szakadt magva, míg III. László ága (II/2.) a legtovább, 1581-ig tartotta fenn a család nevét.¹² Fiúörökösökben tehát sokáig nem volt hiány, ennek ellenére a

11 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) II. 112., vö. még *Uő*: Zsigmond bárói. In: *Uő*: Honor, vár, ispánság i. m. (1. jz.) 237.; Hegyi Géza: Radna és a Radnavölgy a középkorban (1241–1469/1475). Birtok- és településtörténet. Erdélyi Múzeum 68. (2006) 3–4. sz. 44–45.

12 A Jakcsok mindaddig legpontosabb családfáját Engel Pál állította össze (Engel Pál: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Arcanum, Bp., 2001. Jakcs[i], [kusalyi], 1–2. tábla), de tévedésektől ez sem mentes

Jakcsok harmadik, késő Zsigmond-kori nemzedékének nem sikerült továbbörökítenie az utódokra a bárói státust vagy legalább udvari kapcsolatait: a kerekén százéves sikertörténetnek az 1440-es évek derekán váratlanul vége szakadt, a hátralevő csaknem másfél évszázadra a család köznemesi sorba szüllyedt.

Amíg az udvari jelenlét biztosítva volt, az ebből adódó befolyást a család jelentős birtokállomány összegyűjtésében kamatoztatta. Ennek méreteiről Zsigmond király 1423. június 24-i két oklevele tájékoztat, melyek közül az egyik Jakcs II. Jánosnak a családi örökbirtokokba, a másik a zálogos javakba történő újbóli bevezetését rendelte el. Az első oklevélben¹³ felsorolt birtokok közül jó néhány még az alapító ős, Jakcs szerzeménye volt: Kusalyon kívül, melyről már szó esett, Mon fele (1350),¹⁴ valamint Varsolc adomány és vásárlás útján (1351, 1361–1362, 1378, 1387),¹⁵ Zálnok és Csalános zálogjogon (1355),¹⁶ az elpusztult meszesi apátság

(pl. összekeveri IV. László fia, IV. János, ill. II. György fia, V. János adatait és utódaikat), és csak Mohácsig tekinthető többé-kevésbé teljesnek. – Megemlítendő, hogy a családról egy 1500 körül készült, vázlatos, de többnyire pontos leszármazási tábla is fennmaradt a Meggyesiek, somlyói Bátoriak, Jakcsok és Drágfiak nőági rokonságát rögzítő genealógiai iratsomóban (DL 24 605.), melyet talán a meggyesi Móroccok örökségéért folyó per során állítottak össze (vö. *Neumann Tibor*: Verbóci István 1520. évi utazásai Szatmár megyében. A somlyói Bátoriak és a Móroc-örökség. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 41. [2006] 290–304.).

- 13 A mandátumnak és a váradi káptalan jelentésének szövegét – e káptalan 1413. november 2-i és 1532. május 17-i, továbbá a leleszi konvent 1495. szeptember 30-i, a kolozsmonostori konvent 1508. szeptember 20-i, II. Ulászló király 1499. évi, I. János király 1533. augusztus 26-i és I. Ferdinánd 1544. január 28-i oklevelével együtt – az erdélyi ítélmester írta át 1584-ben Gyulaffy István és ifj. László részére. Az átírás 1900 körül még a Gyulay–Kuun család marosnémeti levéltárában volt (cista C, fasc. XII.; a régi jelzetre és az átírt oklevelek tartalmára ld. *Petri Mór*: Szilágy vármegye monographiája. I–VI. [Zilah], 1901–1905. II. 367–370., 406., 410., 421–422., 424.), és feltehetően ezzel együtt 1905-ben az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának őrzetébe került, melyet 1950-ben államosítottak (*Kiss András*: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának története. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei. Szerk. Sipos Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009. 222., 226.); a DJAN Cluj hasonnevű fondjában viszont a szóban forgó keretoklevél ma már nem fellelhető (ezért hasonmása sem került be a MNL-OL Diplomati-kai Fényképgyűjteményébe [= DF]). Hiánya azért is pótolhatatlan, mert az átírt oklevelek közül csak az 1495. évi maradt ránk eredetiben (DF 254 893.), az 1508. évi pedig regisztrumbejegyzésként (DL 36 399. p. 250–251. nr. 1., vö. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei [1289–1556]. I–II. Kivonatokban közlésezi és a bev. tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.: Forráskiadványok 17.; = KmJkv] II. 3475. sz.).

- 14 Mon alatt itt a későbbi Nagymonújfalu értendő, melyet Kusalyi Jakabné Moni Ilona örökölt, míg Nagymon a többi Moni kezén maradt (*Petri M.*: i. m. [13. jz.] II. 439., vö. még 1348: EO III. 457. sz.; 1407: ZsO II/2. 5289. sz.; 1430: DL 28 779.). Az asszony férjére és rokonaira (köztük Jakcsra) testálta örökségét (EO III. 66., 144. sz.), ennek felét vásárolta meg 1350-ben Jakcs (EO III. 554., 560., 567. sz.). Utódai 1432-ben a Jakabfiak moni birtokrészét is megszerzik cserével (DL 97 137., 27 865.).

- 15 EO III. 587., 591. sz.; Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. X–XV. Sub red. Ștefan Pascu. Întocmit de Sabin Belu et al. Ed. Academiei, București, 1977–2006. (= DocRomHist C) XII. 54., 61., 75., 81–83., XIII. 782–783., XV. 479–480., 519.; Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. Összeáll. Mályusz Elemér et al. Akadémiai–MOL, Bp., 1951–2013. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.: Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.; = ZsO) I. 142. sz.

- 16 EO III. 792., 1043. sz.

javai (Nyírsid, Mojgrád, Vártelek, Karika, Monostorpataka és Beréd falvak, továbbá Kirva és Belsolymos puszták) pedig királyi adományként (1361) kerültek a kezére.¹⁷ A hadadi birtoktestet (Hadad, Nádasd, Bogdánd, Korond, Apáca; 1383)¹⁸ és az aranyosi váruradalmat (Aranyosalja, Széplak, Bősháza, Horvát, Vicsa, Völcsők, Újlak, Monó, Udvarhely és Debren magyar, illetve Szélszeg, Mutos, Oláh nádásd, Nagyszeg, Inó, Damjon, Solymos, Kucsó, Paptelek, Alfürményes, Zsibó, Turbóca, Róna, Goroszló, Náprád, Kelence román falvakat, továbbá Darótelek prédiomot; 1387)¹⁹ már fiai kapták adományul az uralkodótól. Ugyanők fektették le a család Bereg megyei birtoklásának alapjait Bene és Nagymuzsaly ismeretlen úton-módon történő megszerzésével,²⁰ továbbá hozzájuk köthető a Kusallyal határos Erked és Szer (1412–1416),²¹ a Kraszna és Bihar megye határvidékén fekvő érábrányi birtoktest (Déda, Cebe és Félegyháza egésze, Monostorosábrány fele, Genyéte és Kispacal részei; 1405, 1410),²² valamint a Dédácsi-örökség (Lecsmér és Bodmér, Dédács/Oláhlecsmér fele; 1410) bekebelezése is.²³ Azt viszont nem tudjuk, melyik nemzedék és mikor vetette meg a lábát az 1423. évi birtoklajstromban szereplő Báldon és Gesztes Kraszna megyei falvakban.²⁴ Lecsmér és tartozékai kivételével, melyek kizárólag az idősebb ág tagjait illették meg, minden jószág közös szerzemény volt.

17 DocRomHist C XII. 13–14.; DL 41 634. A tartozékok felsorolása: *Piti Ferenc*: A Vay család berkeszi levéltárának 1342–1382 közötti oklevelei. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 52. (2010) 262. sz. (475–476.); DF 254 809–254 810.; ZsO I. 1982. sz.

18 1383: DF 254 806–254 808. Apáca utóbb települt Hadad határába, az 1423. évi az első előfordulása.

19 1387: ZsO I. 31. sz.; 1388: DF 254 812. A tartozékok felsorolása: ZsO I. 599. sz., II/1. 4370. sz. Ezek közül Udvarhely, Szélszeg és Kucsó minden bizonnyal figyelmetlenség miatt maradt ki az 1423. évi (késői átírás kivonatából ismert!) listáról, Cigányvaja ellenben okkal hiányzik, mert ezt 1411-ben a Jakcsok az erdélyi püspöknek engedték át (ZsO III. 722., 839. sz., IV. 1422. sz.). Róna 1387-ben még nem létezett, 1400 körül telepíthették. Az 1423-ban említett Macedónia és Eperjesmező máshol nem fordul elő.

20 Bene még alighanem I. András és I. György beregi ispánsága idején (1382–1388) került a kezükre, mindenesetre 1392-ben már az övék (A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. Szerk. Nagy Gyula. Bp., 1887–1889. I. 515., 521.), noha iktatásáról csak 1394-ből hallunk (DL 29 209.). Nagymuzsaly felébe 1411-ben cserejogon vezetik be a Jakcsokat (ZsO III. 33. sz.).

21 Erked egy részét 1411-ben vették zálogba (ZsO III. 1136. sz.), az egészbe cserejogon vezetik be őket 1412-ben (ZsO III. 1520. sz.). Még 1416 előtt új adományt kapnak mindkét településre (DF 254 852. = DF 254 853.).

22 1405: DF 254 827.; 1410: 254 835. Az utolsó Ábrányi (István fia, György) már 1386-ban örökösévé fogadta Jakcs fiait (DF 254 811.).

23 ZsO II/2. 7298. sz. (magánadomány, vö. még uo. 7595. sz. is); DL 105 477.; ZsO III. 1592. sz. (iktatások). Az itt említett részirtokok (Mihályfalva, Girólt, Dizsér) többet már nem fordulnak elő a Jakcsok kezén, valószínűleg átengedték ezeket a Dédácsi család másik ágának, a Mihályfalviaknak Lecsmér és Bodmér feléért cserébe.

24 Csak 1428-ból adatolható egy báldoni részirtok megvásárlása (DF 254 855.). A Jakcs család birtokállományának kialakulására ld. még *Hegyi G.*: A Szilágyság birtokviszonyai i. m. (10. jz.) 69–71., 72–74., 76–78.

Ezzel szemben a zálogbirtokok gyűjtése főként I. György fiához, II. Jánoshoz köthető. Az 1423-ban iktatott²⁵ birtokokból Görcsönt, Ardót és Sülelmedet, illetve Csehet és a puszta Csompasztelkét a szomszédos bélteki Drágfiak még 1413-ban engedték át neki és testvéreinek 1000, illetve 1500 aranyforint névértékben bizonyos főbenjáró ítélet és bírság elengedése fejében.²⁶ Nem sokkal később ugyanők kötötték le nekik Bábca, Redefalva, Kolbászfalva, Bikáca, Somos, Tótfalu, Győrtelek, a három Várca, Illésfalva, Örményes és Borzlyuk birtokokat a Bükkalja déli részén, valamint Tóhát, Nyíres, Kozla, Aranymező és Csokmány falvakat a Szamos völgyében.²⁷ A Bereg megyei jószágait szépen kiegészítő Kismuzsalyt, valamint a borsovai, oroszi, hegyi és helmeci *portiók*at (utóbbi kettőt csak átmenetileg) már a két főág tagjai közösen vették zálogba 1414–1420 között.²⁸ Az 1423. évi mindkét birtoknévsorban előforduló Sarmasági-birtokok (Sarmaság, Kövesd, Tótkorond, Remete, Girókúta, Derzsida) megszerzésének módját és időpontját nem ismerjük, de nem is maradtak tartósan a család kezén.

A Jakcsok tehát egy vár (Hadad), félszáznál több örökbirtok és mintegy 30–35 zálogos jószág felett rendelkeztek az 1420-as évek derekán, amikor sor került a családi vagyon megosztására az idősebb és az ifjabb ág között. Többek között erre utal az, hogy míg 1423 előtt I. György négy és I. István két fia – amellet, hogy a kiváltság- és birtokadományait közösen eszközölték ki²⁹ – még kisebb jelentőségű ügyeiket (oklevelek átírása, határjárás, pereskedés, hatalmaskodások) is többnyire együtt intézték,³⁰ a későbbiekben ez már nem figyelhető meg. A jelzett idő-

25 ZsO X. 850. és 1039. sz.

26 Sülelmed, Ardó és Görcsön ismeretlen jogcímen már 1409-ben a Jakcsok kezén van (C. Tóth Norbert: A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei. II. 1400–1410. [Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár II. kötetéhez]. A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve 48. [2006] 412–413.: 242. jz.); az elzálogosításukról tudósító 1413. oklevél szövege egykor a 13. jegyzetben említett, 1584. évi, mára eltűnt oklevél tartalmazta (vö. *Petri M.*: i. m. [13. jz.] II. 406.). Cseh és Csompasztelke bizonyosan 1412 (vö. ZsO III. 1766. sz.) és 1416 (I. György halála, vö. DF 254 852. = DF 254 853.) között került a Jakcsokhoz; megszerzésüket, mely ugyanazon perbeli felmentéssel kapcsolatos, mint az előző három falué, bizvást tehetjük szintén 1413-ra. Ld. még: ZsO XI. 446. sz.

27 Kolbászfalva és Tótfalu 1410-ben még a Béltekié (ZsO II/2. 7690. sz.), Nyíres és Borzlyuk viszont 1418-ban (ZsO VI. 2003. sz.), Bábca, Bikáca és Felsővárca pedig 1420-ban már a Jakcsoké (ZsO VII. 1747. sz.). Az 1423. évi listán Kolbászfalva, Tótfalu, Örményes, Kozla, Aranymező és Csokmány nem szerepelt, de 1462-ben ezeket – a többiekkel együtt – úgy tartják számon, mint Balkfi Sandrin (†1418/20) által kusalyi Jakcs II. György őseinek elzálogosított jószágokat (DL 105 917.), jöllehet Csokmányt a Jakcs család tagjai éppenséggel a Borsovaiaktól vették meg 1416-ban (ZsO V. 2337. sz.).

28 1414: ZsO IV. 2076., 2429. sz. (vö. V. 717. sz., VI. 1135. sz.); 1417: ZsO VI. 1136., 1339. sz.; 1419: ZsO VII. 215., 1615. sz.; 1420: ZsO VIII. 607., 689. sz.; 1425: DF 254 852. = DF 254 853.

29 A birtokadományokat az elkülönülés után is általában közösen kapta a két főág: így történt ez 1429-ben Szentkeresztfalva, a két Sereden és Gombatelke, valamint Nádas és Cegőtelke falvak (DF 254 856.), ill. 1440-ben a radnai (DL 27 874.), 1450-ben pedig a létai uradalom esetében (DL 28 394.).

30 Vö. pl. ZsO II/1. 2269., 4370., 4798. sz., II/2. 5289., 5999., 6366., 7352., 7690. sz., III. 1766. sz., IV. 195. sz., V. 717. sz., VI. 1135., 1166. sz., VIII. 1128. sz., IX. 536., 1031. sz., XI. 723., 1144–1145. sz.

pont után feltűnnek forrásainkban az egyes alágak birtokrészei, melyekkel azok már viszonylag szabadon rendelkeznek,³¹ kiváltva olykor a többiek tiltakozását.³² Ekkortól találunk példát arra is, hogy a családtagok egymásnak zálogosítják el örökségük egy-egy részét.³³

Az osztály egy részletére ugyanakkor közvetlen forrással is rendelkezünk: ez a váradi káptalan által kibocsátott 1425. július 22-i oklevél, mely néhány újabban szerzett birtok – a közép-szolnoki Szer, Erked, Cseh birtokok, Csompasztelke prédi-um és a beregi Oroszi részbirtok – felosztásáról tájékoztat. Eszerint az utóbbi három jószágban a két ág fele-fele arányban részesült, míg Szer és Erked esetében az idősebb ágnak három, az ifjabbiknak pedig két rész jutott.³⁴ E furcsa arány (3:2) azzal magyarázható, hogy a két falu adományozásakor az uralkodó kifejezetten előírta, miszerint azokat I. György és I. István halála után fiaik egymás között osz- szák fel³⁵ (vagyis a szokástól eltérően nem az ágakat, hanem az egyéneket tekintve egyenrangú osztályos feleknek), márpedig utóbbinak csak kettő, míg előbbinek négy felnőtt férfisarja volt, akik közül azonban az egyházi pályára lépő II. Dénest már nem vették figyelembe, hiszen az ő esetében nem kellett törvényes utódokkal számolni. Mikor aztán I. György legkisebbik fia, a még gyermektelen II. Mihály nem sokkal később, 1427 előtt meghalt,³⁶ Erked és Szer felosztását is aktualizálták az új arány – 2:2 – szerint.³⁷

A többi birtokra vonatkozó osztálylevél viszont nem maradt fenn, így mielőtt értelmezni próbálnánk az osztozkodás folyamatát, előbb rekonstruálnunk kell azt a későbbi helyzet alapján.

E művelet elvégzéséhez elvileg a legalkalmasabb egy átfogó, az osztozkodás időpontjához minél közelebbi keltezésű összeírás lenne. Ez alapján első kézből juthatnánk egy nagy pillanatképhez a birtokok megosztásáról, mely ugyan tartal-

31 Ennek egyik első jele, hogy I. György fiai 1424-ben unokatestvéreik megemlézése nélkül kötnek kölcsönös örökösödési szerződést Meggyesi Jánossal és fiaival (ZsO XI. 1123. sz.). Ugyanebben az évben említik II. János oroszi birtokrészét (ZsO XI. 299. sz.), igaz, ez saját szerzeményű zálog- birtoka volt, ld. még: 1428: DL 30 034.; 1430: DF 254 860. stb.

32 1439: KmJkv I. 159. sz.; 1449: KmJkv I. 705. sz.; 1459: KmJkv I. 1378. sz. stb.

33 1449: DL 88 240.; 1451: DL 30 035.; 1452: DL 27 885.; 1460: KmJkv I. 1422. sz.; 1461: KmJkv I. 1516., 1523., 1533. sz.; 1462: DL 30 041.; 1470: DF 254 877.; 1479: A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi Tringli István. MOL–MTA TTI, Bp., 2008. (A Magyar Országos Levél- tár kiadványai II.: Forráskiadványok 44.; = Perényi) 586–587. sz.; 1496: DF 254 894.; 1508: DL 30 072.

34 DF 254 852. és 254 853. (az egyezségnek mindkét példánya fennmaradt). Az oklevél regesztája (ZsO XII. 854. sz.) tévesen állítja azt, hogy István fiai Cseh, Csompasztelke és Oroszi egészét kapták.

35 „[...] prescripte possessiones Zeer et Erkud appellate annotatis Georgio et Stephano, eorum utputa patribus, et consequenter ipsis Iohanni ac Ladislao et Dyonisio ipsius Georgii, necnon dictis My- chaeli et Ladislao prefati Stephani filii per regiam serenitatem donate eisdem Georgio et Steph- ano, patribus eorum, defunctis inter ipsos eorum filios iuxta vim premisse donationis regie dividi debuissent” – DF 254 852. = DF 254 853.

36 DF 239 468. A pozsonyi helyszín (vö. DL 24 605. is) arra enged következtetni, hogy Mihály ha- lála összefüggésben állt az 1425–1426. évi huszitaelenes harcokkal.

37 1492-ben az ifjabb ágat képviselő Jakcs I. Ferenc kezén a két birtok fele van (DF 254 885.).

mazná az osztály óta történt változások eredményeit is, de azokat legalább azonos minőségű és egyidejű mivoltukban.³⁸ E követelményeknek látszólag megfelel Közép-Szolnok megye adóösszeírása, melyet korábban 1427-re, majd 1475-re, később 1466–1474, legutóbb pedig 1480–1483 közé kelteztek.³⁹ Tüzetesebb vizsgálódás után mégis le kell tennünk arról, hogy ezt kiindulási pontnak tekintjük: nem annyira a bizonytalan keltezés miatt (ennek meghatározása immár nyugvópontra látszik jutni), nem is azért, mert tulajdonképpen csak az egyes birtokrészekről beszédett adóról számol be (ez ugyanis egyenes arányban van a jobbágyporták számával), hanem inkább a birtokosok személyének esetenkénti nehéz azonosítása,⁴⁰ továbbá az elidegenített részbirtokok eredeti tulajdonosának felderíthetlensége,⁴¹ főként pedig az összeírás következtetlensége miatt.⁴² De a sokkal pontosabb 16. századi dikajegyzékek felhasználásától (1543, 1549)⁴³ is el kell tekintenünk: kései voltak mellett főként azért, mivel ekkorra a Jakcsok oldalágai, mint láttuk, kihaltak, és a családi vagyon – illetve ami belőle maradt – ismét egyesült az ifjabb ág, közelebről a III. László alágát (II/2.) képviselő V. Mihály kezén.

Kénytelenek vagyunk tehát a szórt okleveles adatokból összerakosgatni az osztály nyomán előállt helyzetet. Ennek a módszernek nyilvánvalóan számos hátránya van. Számolnunk kell például azzal, hogy a források nagymértvű pusztulása miatt lényeges információk is elvesztek, tehát a ránk maradt adatok töredékesek és

38 Ez azért előnyös, mert általa elkérülhető az az „optikai csalódás”, mely a szórt okleveles adatok esetében jelentkezik (ld. alább). Ld. még Engel P.: Birtokosztály i. m. (1. jz.) 626., 632.

39 DL 35 800. Kiadásai (a keltezésekkel): *Thallóczy Lajos*: A kamara haszna (lucrum camarae) története, kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Weiszman, Bp., 1879. 180–185.; *Petri M.*: i. m. (13. jz.) I. 177–180.; *C. Tóth Norbert*: Lehetőségek és feladatok a középkori járássok kutatásában. Századok 141. (2007) 418–431.

40 Miként más *portiók* birtokosai, a Jakcsok is sokszor csak keresztnevükön jelennek meg az összeírásban, ráadásul náluk az egyidejűleg élt azonos nevű személyek (IV. és V. János) szétválasztása is problémát okoz. Bár ez a feladvány a család genealógiájának felderítésével végső soron megoldható (legalábbis olyan szinten, hogy ki melyik főághoz tartozott), a több Jakcs-birtokban (Völcsök, Újlak, Monó) is jelentős részt birtokló Krisztiánt továbbra sem sikerült azonosítani (vö. *Hegyi G.*: A Szilágyság birtokviszonyai i. m. [10. jz.] 49–50.: 28. jz.), így azt sem tudhattuk, melyik ágtól kerültek hozzá a jószágok.

41 Így nincs adatunk arról, miként és melyik főág osztályrészéből jutott hadadi és bogdándi jussához Bekcsi Péter. Az okleveles adatok összegyűjtése nélkül más birtokosok, főként a Drágfiak erőteljes jelenléte sem értelmezhető a hajdani Jakcs-birtokokban.

42 Az inkohérenca megnyilvánulásai: (1) elhunyt személyek (pl. Jakcs II. György [I/1/b ág], vagy az özvegyével váltakozva szereplő Jakcs II. István [II/1. ág]) is birtokosként szerepelnek; (2) a zálogos javak tulajdonosaiként néha a régi, máskor az új tulajdonost tüntetik fel (vö. *C. Tóth N.*: Járások kutatása i. m. [39. jz.] 418–419.). Ennek és a családon belüli (többnyire nehezen dokumentálható és ideiglenes) elzálogosításoknak köszönhető, hogy a Jakcsok két ága között megoszló falvakban nem észleljük az elvárt szimmetriát, vagyis az egyes ágak egyenlő súlyát (vö. *Engel P.*: Birtokosztály i. m. [1. jz.] 628., 631., 632.), még akkor sem, ha az idősebb ág birtokainak 1460-as évekbeli nagymértvű erózióját is számításba vesszük (*Hegyi G.*: A Szilágyság birtokviszonyai i. m. [10. jz.] 86–87.).

43 Vö. *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. MTA, Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 16.) 169–189. (Bereg), 401–428. (Közép-Szolnok), 429–442. (Kraszna).

esetlegések. Nem mellékes továbbá, hogy kirakósunk elemeit különböző – a megcélzott eseménytől olykor 50–100 évre eső – időmetszetek szilánkjai képezik, melyek az osztály óta bekövetkezett változásoknak más-más stádiumát tükrözik, vagyis nem feltétlenül harmonizálnak egymással, ezért egyetlen tablóba sűrítésük megkérdőjelezhető eredményre vezethet. Nehézséget okoz, hogy a különféle oklevél típusok, tartalmuk és jellegük függvényében, eltérő pontossággal örökítették meg a birtoklás tényeit, így nehéz elkülöníteni a jogigényt a tényleges birtoklástól.⁴⁴ Végül pedig a legfőbb problémát az jelenti, hogy forrásaink ritkán írják le szabatosan a jószág méreteit (pl. hogy fél- vagy egészbirtokról van-e szó) – legtöbbször egyszerűen csak az adott birtokban vagy birtokokban fekvő részekről (*portiones possessionarie*) tesznek említést.⁴⁵

A fenti nehézségek kiküszöbölésére az alábbi lépések látszottak célravezetőnek: (1) az okleveles források teljességre törekvő összegyűjtése – ezáltal biztosítható, hogy minél részletesebb idősoraink legyenek az egyes jószágok birtokviszonyairól; (2) részletes családfa összeállítása – hogy ágakhoz köthessük az egyes személyek részbirtokait; (3) a pontos adatok kiemelése és ágak szerinti csoportosítása – ez képezi a rekonstrukció gerincét. Végezetül (4) azok az adatok sem haszontalanok, amelyek nem közlik a birtokrész méretét: egyfelől kizárásos alapon segítenek tisztázni a helyzetet (ti. amelyik ág tagjai egyszer sem szerepelnek egy adott település birtokosai között, az jó eséllyel nem is birtokolt ott), másfelől pedig módot adnak eredményeink ellenőrzésére.

Jóllehet bizonyítékok vannak arra nézve, hogy a 15. század derekán a két főág 1425 körül elkülönített vagyona tovább aprózódott az alágak kezén,⁴⁶ e másodlagos osztályok feltérképezésére már nem vállalkozhatok. A rekonstrukció megbízhatósága ugyanis, mint említettem, alapvetően attól függ, sikerül-e elegendő számú adatot összegyűjteni a tabló minden részletének megrajzolásához. A két főág esetében a feltétel teljesül, mivel ezek – leágazásaikban – az osztály után még több mint száz évig léteztek egymás mellett, az alágak némelyike viszont (és vele együtt egy sajátos birtokmegoszlás) csak néhány évtizedig állott fenn,⁴⁷ és e rövid időszá-

44 Az azonnali és végleges változásokat (pl. birtokadományt, birtok adásvételét vagy – ami vele gyakorlatilag egyenértékű – nagy összegben történő elzálogosítását) rögzítő oklevelek e tekintetben megbízhatóbbak, mint azok, amelyek csak utóbb válhattak hasznosíthatóvá feltételes vagy jogfenntartó voltuknál fogva (pl. kölcsön megfizetésének elmulasztása esetén történő birtoklefoglalás, tiltakozás, tiltás stb.).

45 Az önmagában szereplő *possessio* megnevezés sem tekinthető minden további nélkül egészbirtoknak, csak ha *totalis* jelzővel együtt vagy a *portiókkal* szembeállítva szerepel. Másfelől egy hosszabb birtoknévsorra alkalmazott *portiones* címke is takarhat egyik-másik falu esetében egészbirtokot.

46 Az 1440-ben adományul kapott Radna és uradalma felosztásából (DL 27 874. = DL 27 875.) kiderül, hogy az idősebb főágon belül II. János alága (I/1.) már elvált II. Lászlótól (I/2.) (erre már 1430. évi adat is utal: DF 254 860.), az ifjabb főág két alága viszont ekkor még közösen birtokolt (vö. még 1437: DF 254 867.), vö. Hegyi G.: Radna i. m. (11. jz.) 45.

47 Magszakadásuk után osztályrésztük értelemszerűen a legközelebbi rokonokra szállott: az I/2. ágé 1459-ben az I/1/a és I/1/b ágra (Perényi 488. sz.; KmJkv I. 1422. sz.; Vladimír Rábik: Középkori oklevelek a Nagyszombati Szent Adalbert Egyesület Levéltárában [1181] 1214–1543. Szegedi

kokból ránk maradt foghíjas adatsorok nem teszik lehetővé a nagyobb képfelbon-
tást. Hasonló megfontolás alapján el kell tekintsek azon birtokok tárgyalásától is,
amelyek csak rövid ideig maradtak a család kezén: az érábrányi birtoktesten még
osztatlanul adtak túl 1425-ben,⁴⁸ a Kraszna megyei jószágok többsége pedig az
1450-es évekre a Kémeriekhez került (Lecsmér, Gesztes, Báldon és részben Var-
solc) vagy elnéptelenedett (Bodmér, Dédács).⁴⁹ Utóbbiak többsége amúgy is a
Dédácsi-örökségből származott, amely, mint láttuk, kizárólag az idősebb ágat ille-
te meg, akárcsak az 1429-ben szerzett kaszonyi birtoktest (Kaszony és Kovászó
mezővárosok, Szernye, Újfalu, Kis- és Nagymás falvak) Bereg megyében vagy
a bihari Solyomkő várának és uradalmának 1435-ben adományként kapott fele⁵⁰
– ezekben az ifjabb ágnak értelemszerűen nem volt jussa. Az alábbiakban tehát
csak a tartósan Jakcs-kézben maradt hadadi-aranyosi uradalom és a beregi birto-
kok, illetve a környező zálogbirtokok vizsgálatára, ezeken belül pedig csak a két
főág részesezésének megállapítására szorítkozok.

E tekintetben a legteljesebb képet egy viszonylag kései oklevél szolgáltatja.
Eszerint 1492-ben az idősebb főág összes jogképes tagja (az I/1/a ághoz tartozó
IX. László, illetve az I/1/b ágból való III. Miklós és III. András, valamint IV.
György) eltiltotta Péter fiát, I. Ferencet (II/2. ág) attól, hogy öröklési jogaikat sem-
mibe véve Drágfi Bertalannak adja el a hadadi és aranyosi várat, a közép-szolnoki
Kusaly, Hadad, Nádasd, Bogdánd, Korond, Apáca, Ónostó, Szer, Erked, Monó,
Újlak, Vicsa, Völcsök, Bösháza, Horvát, Benedekfalva, Aranyosalja, Széplak, Ud-
varhely, Karika, Görcsön és Debren felét, Középvárca, Mutos, Zsibó, Varasító,
Nyírsid, Prodánfalva, Turbóca, Zsákfalva, Oláhnádasd, Nagysolymos és Kissoly-
mos egészbirtokokat, valamint Ad negyedét, továbbá a krasznai Varsolc, a beregi
Bene és Kismuzsaly felét, végül pedig Oroszi és Borsova birtokbeli *portiót*.⁵¹ A
rokonságnak feltehetően nem voltak pontos értesülései arról, hogy miféle ügyletet
kíván kötni Ferenc a térség leghatalmasabb bárójával,⁵² így a biztonság kedvéért
– legjobb tudásuk szerint – felsorolták minden birtokát és birtokrészét, melyekre
rokoni jogon igényt tarthattak. Mivel pedig I. István vérvonalát ekkor már csak
I. Ferenc és utódai tartották fenn, e birtokállomány okkal tekinthető az ifjabb ág
többé-kevésbé teljes vagyonának.

Középkorász Műhely, Szeged, 2010. [Capitulum 7.] 137–140.), a II/1. ágé az 1470-es években a
II/2.-re, míg az I/1/a ágé az I/1/b-re 1507-ben (KmJkv II. 3407. sz.; DL 30 072.).

48 Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I–II. Oklevelek 1229–1818. Szerk. Bártfai Szabó
László. Stephaneum, Bp., 1919. I. 334–337. Regesztája: ZsO XII. 851. sz.

49 1440: DF 254 868.; (1450?): KmJkv I. 902.; (1452?): KmJkv I. 1032. sz.; 1459: DL 27 672.;
1461: KmJkv I. 1498. sz.; 1467: DL 27 688.

50 Kaszonyra és tartozékaira: 1429: DF 221 829.; 1430: DF 254 860. Solyomkőre és tartozékaira:
1435: DL 88 317.; 1444: KmJkv I. 511. sz.; 1446: DL 105 497.; 1450: DL 65 417. Mindkettő a
hűtlenségbe esett szántói Lack Lászlótól (vö. Engel P.: Archontológia i. m. [11. jz.] I. 414., II.
138.) került a Jakcsokhoz.

51 DF 254 885.

52 Drágfi Bertalan pályájára és regionális hatalmára: Horváth Richárd: A bélteki Drágfiak és a kirá-
lyi udvar kapcsolata a Hunyadiak korában. In: A Szilágyság és a Wesselényi család i. m. (8. jz.)
167–212.; Neumann Tibor: Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején. Uo.

Persze a tiltakozó és tiltó oklevelek nagyvonalúságának ismeretében joggal felvetődhet a kérdés, vajon mit fogadhatunk el a fenti listáról tényleges jószágként, és mi az, ami csupán a mások birtokára emelt vagy emelhető jogcímet takar?⁵³ Ha pedig a birtoknévsor tükrözi is az 1492. évi tényleges helyzetet, vajon mennyiben vetíthető ez vissza 70 évvel korábbra, a minket érdeklő osztozkodás idejére? Szerencsére az okleveles adatok tömeges bevonásával e kérdésekre megnyugtató választ adhatók.

Ami a dilemma első felét illeti, több egykorú adattal igazolhatom, hogy a fenti oklevél híven mutatja be az ifjabb ág 1490-es évek eleji részesedését az egyes birtokokban. Így 1489-ben I. Ferenc Mutos, [Közép]várca, Róna és Turbóca egész-birtokok ügyében pereskedik Drágfi Bertalannal, kinek aztán 1493-ban Bene és Nagymuzsaly felét, illetve oroszai részbirtokát veti zálogba, 1494-ben pedig Középvárca egész-, Széplak, Bősháza, Horvát és Benedekfalva félbirtokokat, valamint göröcsöni *portióját* adományozza el.⁵⁴ Ugyanő 1491-ben Mutos és Oláhnádasd egészbirtokokat, valamint Debren birtokbeli részét váltja vissza Bőnyei Tamástól, majd Oláhnádasd egészbirtokot adja el neki.⁵⁵ Végül 1493-ban Csanáros és Zálnok felét idegeníti el örökre Dobai Györgynek, Varsolc felét pedig Szilágyszegi Pálnak.⁵⁶ A fenti információk tükrében csupán annyit kell megjegyeznünk, hogy az 1492. évi birtoknévsor – feltehetően jogfenntartás céljából – nem vette figyelembe a legfrissebb változásokat (azaz Oláhnádasd végleges elidegenítését), továbbá nem tekinthető abszolút értelemben teljesnek: a tiltakozók – figyelmetlenség vagy ismerethiány miatt – kifejezték a felsorolásból Róna egészbirtokot, valamint Nagymuzsaly, Csanáros és Zálnok felét.

Visszavetítetőségét szintén számos érv támogatja. Pontos részbirtok-nagysággal ugyan a korábbi források alig szolgálnak, de az megfigyelhető, hogy I. Ferenc egészbirtokai előzőleg is csak az ifjabb ág tagjai kezén fordultak elő.⁵⁷ Fontos argumentum továbbá, hogy a listán olvasható településnevek döntő többségét megtaláljuk az 1423. évi birtokok sorában is.⁵⁸ Ami onnan hiányzik, az szinte mind újonnan ültetett falu: Ónostót minden jel szerint az osztály idején telepítették Korond határában, míg Benedekfalvát Bősháza, Prodánfalvát Karika, Kissolymost

53 Ez irányú óvatosságra int egy 1493. évi oklevél, amellyel az idősebb ágnak fent nevezett tagjai I. Ferencet Kucsó, Paptelek, Mojgrád, Beréd és Szélszeg egészbirtokoknak, valamint Monó és Debren birtokbeli részeknek ugyancsak Drágfi Bertalan részére történő elidegenítésétől tiltották el (DF 254 890.). Csak hogy e jószágokon – látni fogjuk – egytől egyig az idősebb ág képviselői adtak túl még 1464-ben. Így Ferenc valójában csak a fenti birtokokban rejlő (de sohasem konkretizálódott) rokonai jogairól készült lemondani.

54 1489: DL 27 964. = 27 965.; 1493: DL 19 945.; 1494: DF 254 892.

55 KmJkv II. 2738–2739. sz.

56 KmJkv II. 2888–2889. sz.

57 1462: DL 105 504. (Zsibó, Mutos, Középvárca); (1480 k.): C. Tóth N.: Járások kutatása i. m. (39. jz.) 424–425. (itt Mutos és Oláhnádasd egészében, Nyírsíd pedig részben Drágfi-birtokként szerepel, ami azonban csak pillanatnyi zálogbirtoklásként értelmezendő). Vö. még 1499: DF 254 896. (Kis- és Nagysolymos, Varasító, Zsákfalva); 1535: KmJkv II. 4531. sz. (Zsibó, Zsákfalva).

58 Varasító az 1423. évi Alfürményessel, Zsákfalva Monostorpatákkal azonos.

pedig Nagysolymos területén később.⁵⁹ Az egyetlen kivétel Ad, melynek felét 1437-ben szerezte meg I. István fia, I. Mihály (II/1. ág) és unokaöccse, Péter (II/2. ág) Vártelek nevű egészbirtokukért cserébe Adi Jánostól.⁶⁰ (Az 1425 körüli osztály tekintetében tehát Ad helyett – az 1423. évi listán egyébként szereplő – Vártelekkel kell számolnunk az ifjabb ág osztályrészében.)

A nagyfokú egyezés változatlanúságot sugall. És valóban: Ad, illetve Vártelek esetétől eltekintve nincs adat arra, hogy a Jakcsok ifjabb ágának sikerült volna ténylegesen bővítenie birtokállományát, mint ahogy arra sem, hogy 1491-ig bármit is végleg elidegenített volna örökségéből – eltérően az idősebb ágtól, mely az 1460-as évek elején kénytelen volt túladni összes zálogbirtokán és örökös egész-birtokai zömén.⁶¹

Az ifjabb ág osztályrészének konzerválódását támasztja alá az 1492. évi jegyzék birtoknagyságainak szabályossága is (ti. hogy – ha Adtól és a két beregi részbirtoktól eltekintünk – csak egész- vagy félbirtokok szerepelnek benne). Ez mindenképpen egy korábban létrehozott mesterséges rendet tükröz, amit máshoz nem köthetünk, mint az 1425 körüli birtokosztályhoz. A véletlenszerű birtokmozgások csakis a szabályosság felbomlása irányában mozdíthatták volna el az összképet: ha ez mégis szimmetrikus maradt, az csupán azzal magyarázható, hogy a főágak közti tranzakciók – amelyeket csupán zálogosítások formájában tudunk kimutatni⁶² – csak ideiglenes hatást fejthettek ki a családon belüli birtokmegoszlásra.

Minden jel arra utal tehát, hogy a századvégi állapotokat – némi korrekció után – visszavetíthetjük a szétválás pillanatára. Ebből pedig az következik, hogy mindazon jószágoknak, melyek 1423-ban a Jakcsok kezén voltak, de az 1492. évi korrigált listán nem szerepelnek, az osztály során az idősebb ág birtokába kellett jutniuk, amelynél a félbirtokok másik fele is keresendő.

Az I. György utódainak (I. ág) részesedésére vonatkozó szórt adatok felsorakoztatása mindenben megerősíti fenti gondolatmenetünk helyességét. Ezek jelentős hányada néhai IV. László fia, IV. János (I/1/a ág) birtokügyleteivel kapcsolatos.

59 Ónostót először 1418-ban említik (ZsO VI. 2498. sz.; lokalizálására: *Petri M.*: i. m. [13. jz.] IV. 159.), Benedekfálvát és Prodánfálvát 1480 körül (*C. Tóth N.*: Járások kutatása i. m. [39. jz.] 424., 425.), Kissolymost pedig éppenséggel a szóban forgó 1492. évi oklevélben. Valamennyi Jakcs-birtok volt már ekkor is.

60 DF 254 867. Jakcs I. Mihály 1451-ben hajlott arra, hogy hatálytalanítsa a cserét (DL 28 609.), de a jelek szerint ez nem valósult meg, Vártelek az Adiakkal rokon Haraklyániak kezén maradt (vö. *C. Tóth N.*: Járások kutatása i. m. [39. jz.] 425.; DL 105 535.). Az a tény, hogy 1492-ben Ad fele helyett már csak a negyede van az ifjabb ág kezén, talán azzal magyarázható, hogy időközben részesítették belőle az idősebb ágat is (melynek egyébként korábban is voltak zálogos javai a faluban: 1428: DF 254 854.; 1430: Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő – A zichi és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Dóry Ferenc–Lukácsics Pál–Áldásy Antal–Barabás Samu. Magyar Történelmi Társulat, Pest–Bp., 1871–1931. [= Zichy] VIII. 415–416., vö. még 1441: KmJkv I. 385. sz.; 1450: DF 253 503.).

61 Hegyi G.: A Szilágyság birtokviszonyai i. m. (10. jz.) 86–87.

62 Ld. 33. jz.

Ő 1460-ban visszakapta az ifjabb főág tagjaitól, vagyis Pétertől és fiától (II/2. ág), valamint néhai I. Mihály fiaitól (II/1. ág) Völcsök felét, melyet korábban II. László (I/2. ág) zálogosított el nekik.⁶³ 1461 legelején viszont már Drágfi Miklósnak engedte át Bábca, Kolbászfalva, Redefalva és Somos nevű egészbirtokait, továbbá Cseh, Sülelmed, Tóhát, Nyíres, Kozla, Csokmány és Aranymező birtokbeli részeit – hiába tiltották ettől az ifjabb ág fent nevezett tagjai, illetve nagybátyja, II. György és ennek fia (I/1/b ág).⁶⁴ IV. János szorult helyzetben lehetett, mert egyidejűleg Bereg megyei birtokait, azaz Kovászó, Kaszony, Szernye, Újfalú és a két Almás felét, illetve Bene, a két Muzsaly és Oroszi negyedét is eladta 3000 aranyforintért Keszi Balázs munkácsi várnagynak.⁶⁵ Két hónappal később az imént még tiltakozó II. György (I/1/b ág) is kénytelen volt visszaszolgáltatni Drágfi kezébe az ősei által a Jakcsok idősebb ágának elzálogosított jószágokat, azaz Cseh és Sülelmed 1/16-át, valamint Tóhát és Nyíres felét.⁶⁶

Az idősebb ág birtokaira vonatkozó legfontosabb adatok a II. László kihalt ágának (I/2.) nőtágjaival kapcsolatos oklevelekből származnak. Egyfelől arról értesülünk, hogy II. György (I/1/b ág) és IV. János (I/1/a ág) 1464-ben, hosszú per után, hitbér és jegyajándék címén zálogba vetették II. László özvegyének Deben és Monó felét, továbbá Szélszeg, Paptelek, Kucsó, Mojgrád és Beréd egészbirtokokat 1100 aranyforinton.⁶⁷ (Az összeg nagysága miatt az ügylet eleve végleges adásvételnek volt tekinthető.) Másfelől II. László árvája, Erzsébet (I/2. ág) budai apáca adott túl 1472-ben Inó,⁶⁸ Damjon, a két Goroszló és Náprád egészbirtokon, valamint Udvarhely egészbirtok felén, melyeket még 1459-ben kapott leány-negyedként.⁶⁹

Ha a fenti adatokat összerakjuk, a család birtokainak döntő hányadáról megállapítható, hogy melyik főág kezére került a nagy osztozáskor. A maradék sorsának felderítésében, akárcsak az eddigi eredmények ellenőrzésében, már csak a településenként idősorokba rendezett egyszerű részbirtok- említésekre támaszkodhatunk. Ezek értékeléséhez azt a kézenfekvő munkahipotézist használom, misze-

63 KmJkv I. 1422. sz.

64 KmJkv I. 1497. sz. Vö. még 1460: DL 105 917.; 1461: KmJkv I. 1530., 1532. sz.

65 1461: DL 72 044. – vö. KmJkv I. 1526. sz., Zichy X. 140–141., DF 254 874.; 1462: DL 15 739. A fenti részesedések úgy értelmezhetők, hogy míg az első hat birtok kizárólag az idősebb ágot illette (ld. fent), IV. Jánosnak tehát csak az I/1/b ág tagjaival kellett rajtuk osztoznia, a többi négyben rajtuk kívül az ifjabb főág két alága is részes volt. – Az elidegenített részbirtokok Balázs halála után özvegye kezével a Matucsinaiakhoz jutottak (1479: Perényi 586–587. sz.; 1492: DL 88 770., 88 771.).

66 1461: KmJkv I. 1548. sz. – Vö. még uo. I. 1528. sz.; 1462: DL 105 917.

67 *Rábik, V.*: i. m. (47. jz.) 137–140. E jószágokat hűtlenség miatt Mátyás király 1468-ban elkobozta, és Kinizsi Pálnak kötötte le, aki 1472-ben továbbadta azokat Drágfi Miklósnak és fiainak (DL 74 176.).

68 Inó egészbirtok korábban is II. László kezén volt, aki elcserélte azt Borzási György Kraszna megyei részbirtokaiért, majd 1438-ban unokaöccseivel, IV. Lászlóval és II. Györggyel (I/1. ág) viszályosította a környékbeli románok által háborgatott új tulajdonostól (DL 27 868.).

69 1459: Perényi 488. sz. (vö. 1464: DF 244 066.; 1469: Perényi 530. sz., DL 45 369. is); 1472: DL 69 849. (egykorú másolat) = DF 252 617. (kora újkori magyar fordítás).

rint ha egy helyen kizárólag az egyik ág tagjainak *portió*ival találkozunk, akkor az a falu az illető ág egészbirtokának tekinthető, vegyes előfordulás esetén viszont hihetőbb, hogy egyenlő arányban osztozott rajta a két fél. A meglehetősen gépies eljárás⁷⁰ ugyan néhol ellentmondáshoz vezet⁷¹ (ami talán a családon belüli zálogosítások zavaró hatásának tudható be), de összességében igazolja, vagy épp jól ki egészíti az eddigi eredményeket.

A fentiek alapján akövetkező módon rekonstruálhatjuk az 1425 körüli birtokosztályt: az akkori örökbirtokok közül teljesen az idősebb ágnak jutott Szélszeg, Kelence,⁷² Nagyszeg,⁷³ Damjon, Inó, Náprád, (Nagy)goroszló, Kucsó, Paptelek, Mojgrád és Beréd, az ifjabb ágnak Mutos, Oláhnádasd, Solymos, Zsibó, Róna, Turbóca, Karika,⁷⁴ Monostorpataka, Vártelek, Nyírsid és Alfürményes, míg a többi jószágon (Kusaly, Erked, Szer, Hadad, Apáca, Nádasd, Bogdánd és Korond, továbbá Monó, Újlak, Vicsa, Völcsök, Bősháza, Horvát, Széplak, Aranyosalja, Mon,⁷⁵ Udvarhely és Debren, valamint Zálnok, Csalános és Varsolc a Szilágyságban, Bene és Nagymuzsaly Bereg megyében) fele-fele arányban osztoztak.

A zálogbirtokok felosztásáról már jóval nehezebb nyilatkozni, mivel azokat a család – néhány kivétellel – már 1460–1462-ben elveszítette. Az 1425. évi egyezségével alapján annyit bizvást állíthatunk, hogy reájuk is sort kerítettek, hiába volt legtöbbjük az idősebb ágbeli II. János és II. László szerzeménye. Azt láthattuk, hogy Cseh és Göröcsön birtokokat, továbbá a beregi Kismuzsalyt és az orosz meg

70 A konkrét esetek bemutatásától hely hiányában eltekintek, csupán néhány, eddig nem szereplő egészbirtokra vonatkozó adatsort ismertetek alább, jegyzetben.

71 Ld. alább Kelence esetét.

72 Bár az 1480 körüli összeírás egyedüli tulajdonosaként Jakcs II. Istvánt (II/1. ág) tünteti fel (*C. Tóth N.*: Járások kutatása i. m. [39. jz.] 424.), ez csak átmeneti zálogbirtoklás lehetett (vö. alább az 1462. évi adattal), mert máskor kizárólag az idősebb ág tagjai kezén találjuk (1462: DL 30 041.; 1464: DF 284 200.; 1508: KmJkv II. 3475. sz.; 1516: DF 253 823. fol. 262v–263r; 1519: DL 105 540.; 1521: DL 28 035.; 1524: DL 105 926.; 1526: DF 225 407.; 1527: KmJkv II. 4201. sz.; 1541: Wess. cs. bp.-i lt. 1. doboz fol. 25–26.; ill. *Petri M.*: i. m. [13. jz.] II. 413., 422.).

73 Amikor IX. László (I/1/a ág) 1502-ben Sándorházi Márton gyulafehérvári főesperestől 300 forintnyi kölcsönt vett fel, felhatalmazta hitelezőjét, hogy a fizetés elmulasztása esetén lefoglalja Nagyszeg és Völcsök nevű egészbirtokait (KmJkv II. 3242. sz.). Jóllehet a forrás felhasználhatósága tekintetében gyanúra ad okot az a tény, hogy Völcsöknek csak fele volt az idősebb ág kezén (ld. fent), a szórt adatokban Nagyszeg kizárólag ez utóbbi tagjainak kezén szerepel (1450: DF 253 503.; 1462: DL 30 041.; 1487: KmJkv II. 2658. sz.; 1510: KmJkv II. 3544. sz.; 1516: DF 253 823. fol. 262v–263r; 1519: DL 105 540.; 1521: DL 28 035.; 1524: DL 105 926.; 1526: DF 225 407.; 1541: Wess. cs. bp.-i lt. 1. doboz fol. 25–26.).

74 1492-ben Karikának csak a fele volt az ifjabb ágé (DF 254 885.), akárcsak az 1480 körüli adózatás idején, amikor a másik felét Drágfi Miklós kezén írják össze (*C. Tóth N.*: Járások kutatása i. m. [39. jz.] 424.). E félbirtok eredeti tulajdonosa éppúgy lehetett az idősebb ág, mint az ifjabb. Az 1492. évi birtoknévsor jellege inkább az első lehetőséget támogatja, a másik meszesi birtok, Nyírsid analógiája (vö. uo. 424.) viszont, akárcsak a későbbi adatok (1515: DL 105 537.; 1549: *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. [43. jz.] I. 410.; 1570: Wess. cs. zsbói lt. 1. doboz nr. 63.), kifejezetten a másodikat.

75 Vö. 1430: DL 28 779.; 1432: DL 97 137., 27 865.; 1505: KmJkv II. 3355. sz.; 1547: KmJkv II. 4899. sz.

a borsovai *portiókat* kettéosztották, ellenben Bábca, Kolbászfalva, Redefalva és Somos, valamint Tóhát és Nyíres az idősebb ág, Középvárca pedig az ifjabb ág kizárólagos tulajdona lett. Az egyszerű említések szintjén egyedül az utóbbiak kezén fordul elő Alsóvárca és Illésfalva,⁷⁶ az előbbieken pedig Bikáca, Felsővárca, Györtelek, Tótfalu, Örményes, Borzlyuk, Kozla, Aranymező és Csokmány.⁷⁷ Ardó és Sülelmed esetében a közös birtoklás valószínűsíthető.⁷⁸

Úttörő tanulmányában Engel Pál azt hangsúlyozta, hogy a telekosztály a 14. század közepétől gyakorlatilag egyeduralkodóvá vált, és ettől egyetlen család sem tért el (bár egy kivételtől azért ő maga is beszámolt).⁷⁹ Modellje alapján, akárcsak az 1425. évi részleges osztozás ismeretében, azt várnánk, hogy esetünkben is kizárólag ez a gyakorlat érvényesült. Ehhez képest a kibontakozó összképet szemlélve az első, ami feltűnik, hogy mind az idősebb, mind az ifjabb ághoz tucatnyi egész-birtok került.⁸⁰ A Jakcsok osztálya mégsem tekinthető egyszerű kivételnek, a területosztály egy elkésett képviselőjének, hiszen a telkenkénti felosztás alkalmazására is sor került, ráadásul nem csak egy-két központi helyen (ami még beleférne az engeli modellbe), hanem több mint 30 település esetében. Úgy vélem, itt egy eddig ismeretlen birtokfelosztási móddal van dolgunk, amely a két alaptípust kombinálja, és amelyet a továbbiakban *vegyes osztály*nak fogok hívni.

A vegyes osztály nyilván nem lehetett túl elterjedt technika, ha Engel figyelmét elkerülte. Az általam vizsgált eset mégsem áll teljesen egymagában: két másik példát is hozhatok rá. Az első a Bélteki család Drágfi- és Balkfi-ágának 1424. évi osztozkodása, melynek részleteiről a leleszi konvent által kiállított osztálylevél tudósít.⁸¹ Ennek különlegességét a kutatás mostanában ismerte fel, de lényegét abban vélte megragadni, hogy a két ág osztályrészét a bélteki (erdődi) uradalom falvaiban telek-, a kővári tartozékokban viszont területosztállyal választották szét.⁸² Valójában a 24 település közül, melyben telekosztályt tartottak, hat (Sülelmed, Ardó, Görcsön, Cseh, Lápos, Berkesz) a kővári kerületben feküdt, az egészben kiosztott 95 falu közül pedig legalább 18 Erdőd tartozéka volt, és lehetséges,

76 1462: DL 105 504.

77 1450: DF 253 503.; 1451: *Petri M.*: i. m. (13. jz.) II. 413.; 1460, 1462: DL 105 917.; 1461: KmJkv II. 1497. és 1532. sz.; 1464: DF 284 200. Egy 1495. évi adat látszólag arra vall, hogy Bikácán, Felsővárcán, Györteleken és Aranymezőn az ifjabb ágnak is volt részesedése, de ekkor I. Ferenc (II/2. ág) valójában csak az elhunyt családtagok által több évtizede a Drágfiaknak elzálogosított jószágokra vonatkozó jogigényéről mondott le végleg (DF 254 893.), ami a négy falu esetében nem jelent feltétlenül tényleges korábbi birtoklást.

78 1450: DF 253 503.; 1455: KmJkv I. 1180. sz.; 1460, 1462: DL 105 917.; 1461: KmJkv I. 1497., 1528., 1532., 1548. sz.

79 Engel P.: Birtokosztály i. m. (1. jz.) 632–633.

80 E megállapítás erejét nem gyengíti, hogy az osztály rekonstrukciója néhány ponton bizonytalan. Láthattuk, hogy több olyan forrással is rendelkezünk, ahol kifejezetten egész- és félbirtokok szerepelnek valamelyik ág kezén.

81 ZsO XI. 446. sz.

82 C. Tóth Norbert: Szász vajda utódainak felemelkedése és bukása. A család vázlatos története 1365–1424 között. In: A Szilágyság és a Wesselényi család i. m. (8. jz.) 164.

hogy a Bükkalját is ideszámíthatjuk a maga 21 falujával.⁸³ Egyszóval mindkét birtoktesten⁸⁴ vegyes osztályt alkalmaztak.

A második párhuzam a losonci Dezsőfieké, kiknek a 15. század közepén három ága osztozott Csicsó várán és tartozékain.⁸⁵ Közülük kettő csatlakozott az 1467. évi lázadáshoz, és annak leverése után minden birtokát elveszítette, ideértve csicsói *portióit* is, melyeket ez alkalommal felsorolt a királyi oklevél. A lista azonban csak a vár és 12 település esetén beszél kétharmados részesedésről (ami telekosztályt feltételezve megfelelne elvárásainknak), további 25 falu egészbirtokként volt a két rebellis ág kezén, világosan jelezve a korábbi osztály vegyes jellegét.⁸⁶

Mindezek ellenére úgy tűnik, a vegyes osztályt csak egy szűkebb térségben (hozzávetőleg a Szamos folyó tágabb környezetében) használták, ott is talán csak a 15. század első felében. A szomszédos váruradalmaknál már a klasszikus telekosztály gyakorlatával találkozunk: Radnát és tartozékait maguk a Jakcsok is kizárólag e módszerrel osztották fel 1440-ben,⁸⁷ ahogy 1470 körül a losonci Bánfiaknak is mind a négy ága részesült a valkói, a sebesvári és a mentői uradalom falvainak mindegyikéből.⁸⁸

Az új osztálytípus családtörténeti hatása a fentiek tükrében kétféle lehetett: ha a vegyes osztályban az egészükben kiosztott települések száma dominált, az osztozkodó ágak önálló családokká váltak (lásd a Drágfiak és Balkfiak esetét), míg ahol a telekosztály részaránya jelentős volt, ott e fejlemény elmaradt – amint ezt a losonci Dezsőfiek és a kusalyi Jakcsok esetében is tapasztalhattuk.⁸⁹

Felmerül a kérdés: milyen ismervek alapján különítették el a vegyes osztály alkalmazásakor az egészben kiosztott, illetve a telkenként felosztott jószágok körét?

83 Vö. *Engel Pál*: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Térinfo Bt.–MTA TTI, Bp., 2001.

84 Kérdéses, hogy a felosztott birtokállomány egyáltalán két uradalomnak tekinthető-e. Az oklevél legalábbis nem különbözteti meg őket (vö. ZsO XI. 446. sz.), sőt inkább azt sugallja, hogy az osztály tárgyát képező valamennyi jószág Kővár várához tartozott – ami érthető is lenne, hiszen Erdődön ekkor még semmiféle erősség nem állott (vö. *Horváth R.*: A bélteki Drágfiak i. m. [52. jz.] 172–176.).

85 1461: DL 25 989. Kiadása: *Z[enovie] Păclișanu*: Un registru al quinquagesimei din 1461. In: Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani. Imprimeria Națională, București, 1936. 598. Vö. *Engel P.*: Genealógia i. m. (12. jz.) Tomaj nem, 6. tábla: Losonci Dezsőfi.

86 DL 27 916. Ld. még: *Hegy G. Géza*: Bálványosvár és a nagypolitika (1456–1463). A Várdai és a losonci Dezsőfi család küzdelme a bálványosi uradalomért. Erdélyi Múzeum 67. (2005) 3–4. sz. 111., 128. (itt tévesen állítottam azt, hogy mindenhol telekosztály történt); *Nógrády Árpád*: A lázadás ára. Erdélyi Múzeum 67. (2005) 3–4. sz. 133.

87 Vö. *Hegy G.*: Radna i. m. (11. jz.) 44–49.

88 *Engel P.*: Genealógia i. m. (12. jz.) Tomaj nem, 4–5. tábla: Losonci Bánfi; Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez. I–II. Szerk. Varjú Elemér–Iványi Béla. Hornyánszky, Bp., 1908–1928. (A Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család története; = Bánffy) II. 223–224., 342–344., 423–425., 488–489. Vö. még *Hegy G.*: A Szilágyság birtokviszonyai i. m. (10. jz.) 89.

89 A Jakcsok idősebb főágának legtovább fennmaradt ágát (I/1/b) 1505-től 1540 körüli kihalásáig gyakran mondták kaszonyinak, de ez lényegében nem érintette a család egységét.

Elsőre azt gondolhatnánk, hogy az egyes birtokok megszerzésének ideje vagy jogcíme volt a meghatározó. Összevetve azonban a családi birtokállomány kialakulásának a tanulmány elején ismertetett folyamatát az osztály eredményeként előállt helyzettel, nyomban kitűnik e hipotézis tarthatatlansága. Elég csak az 1387-ben adományul nyert aranyosi uradalom esetére hivatkozni, amelynek tartozékai közül egyesek megosztva, mások pedig egészében kerültek a két főág valamelyikének birtokába.

A következő ötletünk az lehetne, hogy – Engel nyomán – az egyes települések portaszámában (vagyis adózási potenciáljában) lássuk az elsődleges szempontot. Eszerint a népesebb helyeken mindegyik ág részt kapott, a kisebbeknél viszont nem bonyolították az eljárást telkenkénti osztállyal. Ez már közelebb állhat az igazsághoz, hiszen a telekosztály alá eső Jakcs-örökbirtokok átlagadója 1480 körül 20 forint volt, míg a többié ennek alig egynegyede, 5,35 forint.⁹⁰ A számok azonban inkább csak tendenciát jeleznek: szoros egyezést nem észlelünk a népesség és az osztály módja között,⁹¹ hiszen a részekre osztott falvak sorában akadt néhány az egyben maradtak átlaga alatti portaszámmal, sőt olyan is, amely már 1423–1425-ben pusztá (Daróctelke, Csompasztelke), új telepítés (Apáca) vagy eleve részirtok (Mon) volt. Így a népességszám inkább csak közvetve befolyásolhatta az osztály menetét.

Úgy gondolom, a megoldás kulcsát a II. László özvegyével kötött 1464. évi egyezség tartalmazza, ahol az átengedett félbirtokok magyar (*Hungaricalis*), az egészbirtokok pedig román (*Wolachalis*) minősítéssel szerepelnek.⁹² E nyomon elindulva ugyanis, miután az osztozkodás módját immár módszeresen összevettem a birtokok etnikai jellegével, nagyon erős korrelációt észleltem (lásd *Függelék*).⁹³ Minden jel szerint az történt, hogy birtokaik szétválasztásakor a Jakcsok a magyar jószágokban telekosztályt tartottak, a román településterületen viszont területosztályt.

A fenti összefüggés nemcsak a Jakcsok esetében áll meg, hanem az imént felhozott példákra is érvényes. A Csicsóhoz tartozó magyar települések csoportja tökéletesen egyezik a közös birtoklásban maradt jószágok halmazával, míg az osztály során egészben maradt falvakat románok lakták.⁹⁴ A Béltekiiek osztálylevele *expressis verbis* románoknak mondja azokat a jószágokat, amelyek területosztály alá

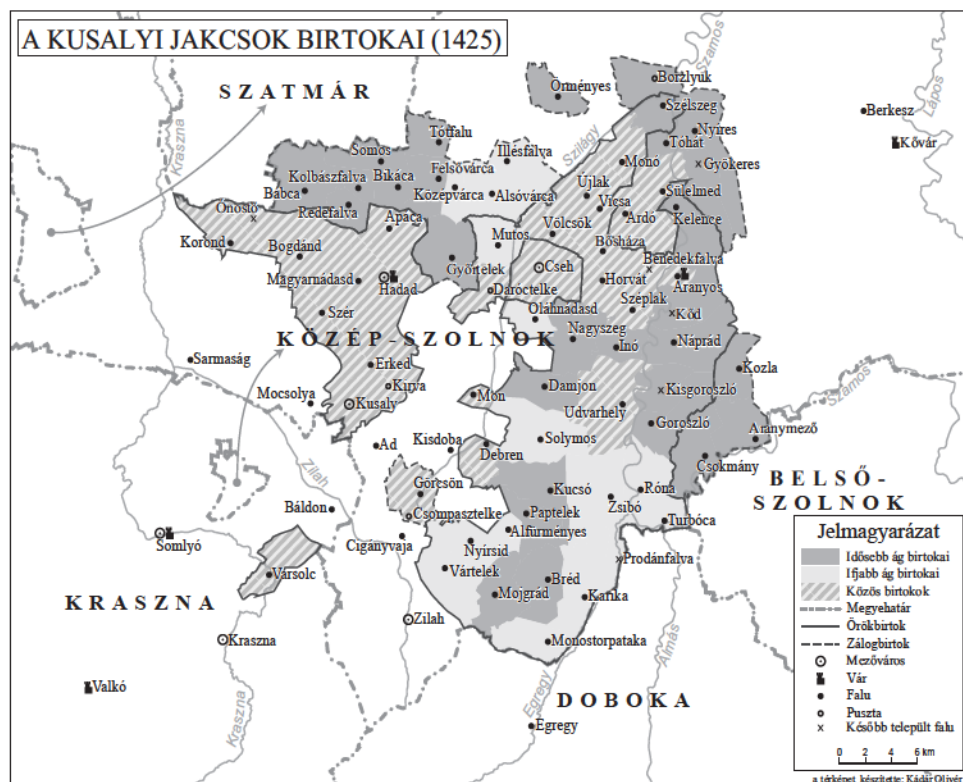
90 Ld. C. Tóth N.: Járások kutatása i. m. (39. jz.) 422–425.

91 Igaz, itt figyelembe kell venni azt is, hogy adataink ötven évvel későbbiek az osztály időpontjához képest; ezalatt a településhierarchia némileg változhatott, főként a kistelepülések szintjén.

92 Vö. *Rábik*, VI.: i. m. (47. jz.) 137–140.

93 Inót, mely az idősebb ág egészbirtoka lett, 1459–1469-ben magyar településnek mondják, az osztály idején azonban még román falu volt. Ugyanez mondható el az ifjabb ág kezén levő Zsibóról is. (Mindkettőre ld. *Függelék*.) A telkenként felosztott Korond viszont, mely 1462-ben már Oláh-elótaggal jelenik meg (DL 105 504.), néhány évtizeddel korábban talán még magyar falunak számított – mindenesetre az elveszett 1423. évi oklevélről készült magyar nyelvű kivonat így is értelmezhető (*Petri M.*: i. m. [13. jz.] II. 410, vö. még uo. III. 9.). A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy Csanálos 1467. évi román lakossága (DL 27 688.) is viszonylag friss etno-demográfiai változásokat tükröz.

94 DL 27 916. Vö. 1405: Bánffy I. 482–484.; 1553: *Makkai László*: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Klny. az Erdélyi Tudományos Intézet 1942. évi Évkönyvéből. Teleki Pál Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1942. 41–50.

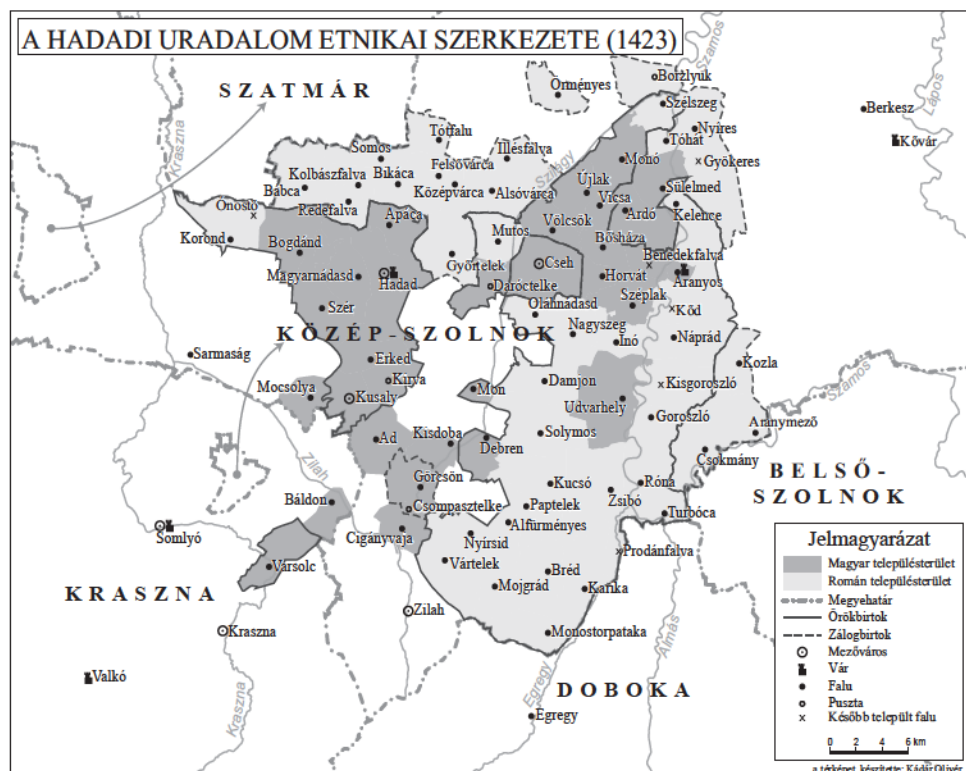
1. térkép

estek – igaz, abból a 24-ből, ahol a telekosztályt választották, kettő ugyancsak a *Valahalis* jelzőt kapta, de a túlnyomó többségről igazolható magyar jellege.⁹⁵

Fontos hangsúlyozni, hogy e megközelítéssel nem olyan szempontot erőltetek kutatásom tárgyra, amely idegen lett volna a kor emberének gondolkodásától. Láthattuk, hogy a birtokok etnikai minősítését maguk az oklevelek végzik el. A Zsigmond-korban éppenséggel divatba is jött a Tiszántúl és Erdély északi részének interetnikus térségeiben (vagyis nagyjából akkor és ott, ahol a vegyes osztály is elterjedt), hogy a fontosabb birtokügyletek (adomány, osztály, csere stb.) rögzítése során az uradalmak tartozékait a fenti kritérium szerint osztályozzák.⁹⁶ Lényeges

95 ZsO XI. 446. sz. Vö. 1405; ZsO II/1. 3723. sz.; 1566: *Makkai L.*: i. m. (94. jz.) 54–91.; 1570: Izvoare de antroponimie și demografie istorică. Conscriptiile cetății Sătmár din 1569–1570. Ed. îngrijită, studiu introductiv și indici de Marius Diaconescu. Mega, Cluj-Napoca, 2012. 216–223.

96 Vö. pl. ZsO I. 384., 599., II/1. 3703., 3709., 3723., 4373., 5057., 5125., III. 2335., V. 385., 560., VI. 940., 2035–2037., VII. 554., 1000., VIII. 648., XI. 446. sz.; C. Tóth Norbert: A leleszi konvent Statutoriae sorozatának 1387–1410 közötti oklevelei (Pótlás a Zsigmondkori Oklevéltár I–II. kötetéhez). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza, 2006. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II.: Közlemények 36.; = Lelesz III.) 39. sz.; Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Ed.

2. térkép

információkat sűrítetett magába ez a címke, ha a kortársak szükségesnek látták újra meg újra használni.

Vajon milyen gyakorlati jelentősége lehetett az etnikai kritériumnak? Erre nézve végleges válasszal egyelőre nem szolgálhatok, csupán néhány, a népiségtörténeti kutatások eredményeire alapozó feltevessel.

1. Annyi bizonyos, hogy a tulajdonosokat elsősorban nem az érdekelte, hogy jobbágyaik milyen nyelvet beszélnek, hanem az, hogy mekkora hasznot hajtanak. E tekintetben viszont nem lehetett közömbös, hogy az adott birtokon melyik etnikai szokásjog érvényesül (amire tulajdonképpen az egyes falvak minősítése vonatkozott), mert ez, egyebek mellett, a lakókra kiróható földesúri terhek típusát és mértékét is szabályozta.⁹⁷ A 16. századi urbáriumok gyakran hangsúlyozzák, hogy egy-egy falu azért nem fizet gabona- és bordézsmtát vagy -kilencedet, mert romá-

Antonius Fekete-Nagy–Ladislau Makkai. Bp., 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale – Ostmitteleuropäische Bibliothek 29.) 397–398.; Bánffy I. 397., 452., 483.; Zichy IX. 566., 568.

97 (1374–1375): „[...] subditos nostros Olahales, qui ritu adhunc gentilitatis viventes, differunt omnino ab Ungaris in dandis collectis” (DocRomHist C XIV. 700.). Vö. David Prodan: Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea. I–III. Ed. Academiei, București, 1967–1968. I. 196–197.; Makkai László: Román–magyar közös múlt. 2. kiad. Héttorony, [Bp.], 1989. 53–55.

nok lakják⁹⁸ (utóbbiaknál a tretina, a juhötvened vagy sztrunga és a sajtaadó lévén a csak reájuk jellemző adózási mód).⁹⁹ Már a fentiek alapján sejthető, hogy adóterhük alacsonyabb volt magyar társaikénál, de ezt egy különleges forrás segítségével számszerűleg is igazolhatjuk: a néhány évig kincstári igazgatás alatt álló szilágy-csehi uradalomban 1570-ben a kilenc magyar falu és egy mezőváros 479 lakója összesen 2420 rajnai forintot és 59 dénárt fizetett, míg a 36 román falu 520 fős jobbágysága 1141 forintot és 24 dénárt.¹⁰⁰ Az egy főre eső úrbéres és állami adó tehát az előbbieknél (5,05)¹⁰¹ kétszer akkora volt, mint az utóbbiaknál (2,19).

2. Másfelől közismert, hogy a többnyire elsődleges megtelepedési helyeken fekvő, azaz termékenyebb határu és hosszabb előéletű magyar falvak népessége általában sokszorosan felülmúlta a jellemzően hegyvidékre települt román szállásokét.¹⁰² Ezt igazolják a fenti példák,¹⁰³ de a különbség a Jakcsok szilágysági örök-birtokain is szemléltethető (pedig itt a településhálózat már a 15. század elejére kialakult).¹⁰⁴ Itt a 16. század közepén a 22 magyar település nagysága 8 és 93,5 háztartás között változott, míg a 27 románé – több mint másfél évszázad békés fejlődés után is – csupán 5 és 31 között. Az előbbiek átlaga (30,2)¹⁰⁵ háromszor akkora volt, mint az utóbbiaké (11,2).¹⁰⁶ A magyar jogú falu tehát két okból is érté-

98 1566: „Decimas et nonas non dant, cum sint Walachi” (*Makkai L.*: Szolnok-Doboka pusztulása i. m. [94. jz.] 61.); 1569: „Nullas nonas et decimas dant ex suis sementis, cum sint Walachi” (Conscriptiile cetății Sătmăr i. m. [95. jz.] 60., ld. még uo. 48., 121., 129., 135., 143., 150., 177.). Vö. *Prodan, D.*: Iobăgia i. m. (97. jz.) I. 265–267.

99 *Prodan, D.*: Iobăgia I. 232., 247–249., 282., 283., 289–297. A szolgáltatások egy részének etnikumhoz kötött volta még a vegyes lakosságú helyeken is érvényesült (Conscriptiile cetății Sătmăr i. m. [95. jz.] 128., 194.), pedig egyébként a faluközösségek egységes adóztatására törekedtek. (Vegyes falvakról nyilván csak akkor beszélhetünk, ha két életerős közösség élt egyazon településen belül, bár ott általában szegregálva. Az egyéni beköltözőknek vagy beházasodóknak óhatatlanul alkalmazkodniuk kellett a befogadó közösséghez. Az etnikai jog tehát közösségi jellegű volt, nem pedig individuális.)

100 MNL-OL E 156 A Magyar Kamara archívuma, Urbaria et conscriptiones fasc. 113. nr. 2. (Udvarhely portaszámát [10] a fizetett adó és a lapalji összegzés alapján 40-re korrigáltam.) Etnikai jellegükre: Conscriptiile cetății Sătmăr i. m. (95. jz.) 216–223.

101 Amennyiben eltekintünk a kiemelkedő értékeket mutató Cseh mezővárostól, az átlag 4,13 ft/fő lesz.

102 *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Sylvester ny., Bp. 1940. (Település- és népi-ségtörténeti értekezések 5.) 187–188.; *Makkai L.*: Szolnok-Doboka pusztulása i. m. (94. jz.) 25–32.; *Uő*: Erdély népei a középkorban. In: Magyarok és románok. I–II. Szerk. Deér József–Gáldi László. Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, Bp., 1943. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943.) I. 419–420.; *Prodan, D.*: Iobăgia i. m. (97. jz.) I. 202.

103 Vö. 90. jz. 1570-ben a csehi uradalom magyar falvaiban átlag 47,9 (Cseh nélkül 35,4), a románokban 14,4 lakos (*colonus*) élt (MNL-OL E 156 fasc. 113. nr. 2).

104 1423 és 1549 között egyetlen település sem néptelenedett el (leszámítva Daróctelkét, mely már 1423-ban prédiom volt), és mindössze öt új román falu települt (Kőd, Kisgoroszló, Dabjonújfa-lu, Kissolymos és Prodánfalva).

105 Az átlag számításánál eltekintem a kirívóan népes Varsolctól (93,5) és Udvarhelytől (74); velük együtt az átlag 35,3.

106 Számításaim forrása: *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. (43. jz.) I. 401–442. A háztartások számába beleértettem az ideiglenesen adómentességet élvező szegény és új portákat is, akárcsak a zselléreket és a pásztorokat. Ha csak az adófizetés szempontjából teljes értékű

kesebbnek számított a földesúr számára: innen rendszerint több háztartásból tudott fajlagosan is nagyobb adót behajtani, mint román birtokairól.

3. Talán még a fentieknél is fontosabb az az eltérés, amely a települések állandósága tekintetében megfigyelhető. A magyar falvakat a késő középkorban már általában stabil településkép, kialakult telekrendszer jellemezte, a román szállásoknál viszont – részint a folyamatban levő telepítés, részint a sajátos életmód (pásztorokodás, irtásos földművelés) miatt – nemcsak a helyi népesség és a belső topográfia, de sokáig a településhálózat is fluktuált.¹⁰⁷ Ilyen körülmények között utóbbiaknál a telekosztálynak nem sok értelme lett volna.¹⁰⁸

Természetesen számos olyan román falu volt, mely lakosai számát vagy adóterhét tekintve magyar falvakat előzött meg, és sokuk már a 15. század elején komoly településtörténeti múlttal rendelkezett.¹⁰⁹ A fenti statisztikák mégis arra utalhatnak, hogy a benyomások együttese létrehozhatott olyan mentális sémákat, amelyek az átlagos különbségeket etnikai-jogi jelleggel összekapcsolva a birtok kormányzásában, a gazdálkodásban és akár az osztály során is hasznosítható kategóriákat eredményeztek. Eszerint az apróbb és kevésbé jövedelmező, ezért egymástól csak kismértékben különböző, olykor tiszavirág-életű román települések esetében elfogadható volt az egyszerű területosztály, míg a magyar falvakban csak a telekosztály vezetett igazságos eredményre, hiába volt ennek lebonyolítása sokkal körülményesebb.

Nem hallgathatom el, hogy fenti eszmefuttatásom néhány olyan kérdést is felvet, melyeket egyelőre nyitva kell hagynom. Miért csak a Szamos mentén találkozzunk a vegyes osztállyal? Amennyiben valóban hatékony módja volt a birtokok megosztásának, miért nem terjedt el az ország egész területén vagy legalább minden interetnikus térségben? Miért volt olyan rövid életű? Ezekre a problémákra csak egy elmélyültebb és szélesebb kitekintésű kutatás adhat feleletet.

jobbágyokkal számolnék, a magyar és román falvak átlaga között még nagyobb, négyszeres különbség lenne (11,5:2,7).

107 *Jakó Zs.*: Bihar i. m. (102. jz.) 132., 134.; *Makkai L.*: Erdély népei i. m. (102. jz.) 375–378.

108 Az egykori Jakcs-birtoktesten a 27 román faluból 20-nál még 1549-ben is 1–3 tulajdonképpeni jobbágytelket találunk (a lakók többségét a szegények és a zsellérek kategóriájába sorolták).

109 Épp a Jakcsok román falvainak némelyikéről (Solymos, Dabjon, Paptelke) mutatható ki, hogy már 1300 körül fennálltak (EO I. 595., II. 755. sz.), noha kétséges, hogy lakosaik már akkor is románok lettek volna.

FÜGGELEK

Birtokosztály és etnikum összefüggése a Jakcsok birtokain

Birtok	Birtokos	Etnikum ¹¹⁰
Örökbirtokok		
Kusaly	idősebb + ifjabb ág	magyar (?1423, 1464)
Erked	idősebb + ifjabb ág	magyar (?1423, 1569: D)
Szér	idősebb + ifjabb ág	magyar (?1423, 1464, 1569: D)
Hadad	idősebb + ifjabb ág	magyar (?1423, 1461: P, 1464, 1543: P)
Apáca	idősebb + ifjabb ág	magyar (?1423)
Nádasd	idősebb + ifjabb ág	magyar (?1423, 1462)
Bogdánd	idősebb + ifjabb ág	magyar (?1423)
Korond	idősebb + ifjabb ág	magyar? (1423) > román (1462)
Daróctelke	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, ?1423)
Mutos	ifjabb ág	román (1388, 1405, 1406)
Völcsök	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, 1423, 1570: D)
Vicsa	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, 1423, 1543: P)
Újlak	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, 1423)
Monó	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, 1423, 1464, 1570)
Szélszeg	idősebb ág	román (1388, 1406, 1464, 1570)
Bősháza	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, 1423, 1543: P, 1570: D)
Horvát	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, 1423, 1570)
Széplak	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, 1423, 1570)
Aranyosalja	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, 1423)
Kelence	idősebb ág (?)	román (1423, 1570)
Náprád	idősebb ág	román (1388, 1406, 1423, 1459, 1464, 1469, 1492, 1570)
Nagyoroszló	idősebb ág	román (1388, 1406, 1423, 1459, 1464, 1469, 1570)
Inó	idősebb ág	román (1388, 1406, 1423) > magyar (1459, 1464, 1469, 1570)
Nagyszeg	idősebb ág	román (1388, 1406, 1423, 1570)
Oláhnádasd	ifjabb ág	román (1388, 1406, 1423)
Damjon	idősebb ág	román (1388, 1406, 1423, 1459, 1464, 1469)
Udvarhely	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, 1459, 1464, 1469, 1543: P, 1570)
Mon (rész)	idősebb + ifjabb ág	magyar (?1423, 1543: P, 1569: D)

110 D = (gabona- és bor)dézsmafizető falu; P = (katolikus) plébánia. Az etnikai minősítés forrásai: 1383: DF 254 807.; 1388: ZsO I. 599. sz.; 1392: Lelesz III. 39. sz.; 1405: ZsO II/1. 3723. sz.; 1406: ZsO II/1. 4370. sz.; 1423: *Petri M.*: i. m. (13. jz.) II. 410.; 1424: ZsO XI. 446. sz.; 1459: Perényi 488. sz.; 1461: KmJkv I. 1499., 1528. sz.; 1462: DL 105 504.; 1464: DF 244 066., *Rábik, Vl.*: i. m. (47. jz.) 137–140.; 1467: DL 27 688.; 1469: DL 45 369.; 1492: DL 20 145.; 1543: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János–Kollányi Ferenc–Lukács József. Szent István Társulat, Bp., 1902–1912. IV. 252–253.; 1553: *N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék). MTA TTI, Bp., 1960. 140–169.; 1566: *Makkai L.*: Szolnok-Doboka pusztulása i. m. (94. jz.) 54–91.; 1569: *N. Kiss I.*: i. m. 417–424.; 1570: Conscrip-tiile cetății Sătmár i. m. (95. jz.) 216–223.; MNL-OL E 156 fasc. 113. nr. 2.

Birtok	Birtokos	Etnikum
Debren	idősebb + ifjabb ág	magyar (1388, 1406, 1423, 1464, 1569: D)
Solymos	ifjabb ág	román (1388, 1406, 1423, 1492)
Kucsó	idősebb ág	román (1388, 1406, 1464)
Paptelek	idősebb ág	román (1388, 1406, 1423, 1464, 1492, 1570)
Zsibó	ifjabb ág	román (1388, 1406, 1423) > magyar (1461: P, 1543: P, 1570: D)
Róna	ifjabb ág	román (1423)
Turbóca	ifjabb ág	román (1388, 1405, 1406, 1423)
Kanika	ifjabb ág	román (1423)
Monostorpataka	ifjabb ág	román (1423)
Bréd	idősebb ág	román (1423, 1464, 1570)
Mojgrád	idősebb ág	román (1423, 1464, 1492, 1570)
Vártelek	ifjabb ág	román (1423)
Nyírsid	ifjabb ág	román (1423)
Alfűrményes	ifjabb ág	román (1388, 1406, 1423)
Csalános	idősebb + ifjabb ág?	[román] (1467)
Zálnok	idősebb + ifjabb ág	[magyar + román] (1467)
Varsolc	idősebb + ifjabb ág	[magyar] (1467)
Bene	idősebb + ifjabb ág	magyar (1553: D)
Nagymuzsaly	idősebb + ifjabb ág	magyar (1553: D)
Kismuzsaly	idősebb + ifjabb ág	magyar (1553: D)
Oroszi (rész)	idősebb + ifjabb ág	magyar (1553: D)
Borsova (rész)	idősebb + ifjabb ág	magyar (1553: D)
Zálogbirtokok		
Bábca	idősebb ág	román (1383, 1424, 1570)
Kolbászfalva	idősebb ág	román (1424, 1570)
Redefalva	idősebb ág	román (1424, 1570)
Somos	idősebb ág	román (1424, 1570)
Tótfalu	idősebb ág	román (1424, 1570)
Bikáca	idősebb ág	román (1424, 1570)
Györtelek	idősebb ág	román (1405, 1424, 1570)
Felsővárca	idősebb ág	román (1392, 1424, 1570)
Középvárca	ifjabb ág	román (1392, 1424, 1570)
Alsóvárca	ifjabb ág	román (1392, 1424, 1570)
Illésfalva (Bazafalva)	ifjabb ág	román (1392, 1424, 1570)
Örményes	idősebb ág	román (1392, 1424, 1570)
Borzlyuk	idősebb ág	román (1392, 1424, 1570)
Nyíres	idősebb ág	román (1424, 1461, 1566)
Tóhát (Fekindia)	idősebb ág	román (1405, 1424, 1461, 1570)
Sülelmed	idősebb + ifjabb ág (?)	magyar (1405, 1461, 1570)
Ardó	idősebb + ifjabb ág (?)	magyar (1405, 1543: P, 1570)
Cseh	idősebb + ifjabb ág	magyar (1405, 1461, 1543: P, 1570)
Kozla	idősebb ág	román (1405, 1424, 1566)
Aranymező (Bába)	idősebb ág	román (1405, 1424, 1566)
Csokmány	idősebb ág	román (1566)
Göröcsön	idősebb + ifjabb ág	magyar (1405, 1569: D), román? (1570)

GÉZA HEGYI
THE ESTATE DIVISION OF THE JAKCS
OF KUSALY FAMILY AROUND 1425

The Jakcs family, which originated from the Szilágyság region, had belonged to the narrow political élite of the Hungarian kingdom between 1382 and 1441. After the middle of the 15th century, however, they definitively dropped from the ranks of the barons. During their presence in the court they had managed to build up a medium-sized landed wealth, which in 1423 consisted of one castle (Hadad [Hodod, Romania]), some 50 to 60 estates in perpetuity, and a further 30–35 by right of pledge. The majority lay around the ancient property of Kusalý (Coșeu, Romania), in the counties of Közép-Szolnok and Kraszna, and the rest in that of Kraszna.

This landed wealth was divided around 1425 between the two principal branches of the family, that is, the descendants of György I (†1415/1416) on the one hand, and those of István I († after 1418) on the other. As we have no comprehensive report about this division, the act itself can only be reconstructed by working backwards from later material after all the surviving charters of the family had been gathered, grouped and filtered. The emerging picture shows that in the case of 28 estates owned in perpetuity and 4 in pledge each settlement was divided by peasant plots, whereas the remaining ones were assigned undivided (and in roughly equal numbers) to one or the other branch. (In the wake of Pál Engel the former type is known as division by plots, while the latter as division by blocks.) The case analysed here nuances the model elaborated by Engel, according to which after 1360 division by plots became exclusively applied at the division of noble estates. It also makes evident the existence of a third type, that of mixed division, which was obviously a combination of the other two. Alongside that of the Jakcs, the division of the Bélteki in 1424 and that of the Dezsőfi of Losonc after 1405 offer examples of the mixed division. Apparently this kind of estate division was only applied in a narrow region (along the river Szamos), and even there perhaps only in the first half of the 15th century.

Which among the two elements constituting this type of division was applied depended not on the time when the settlement in question was acquired, nor on the right by which it was held; nor, indeed, can any relationship be observed, at least directly, with the population numbers. On the other hand, a strong correlation exists with the ethnic-legal qualification of any given settlement, which was then strictly taken into account; namely, it appears that in all three cases listed above, the settlements of a dominantly Hungarian character were always divided by plots, while the Romanian and Ruthenian ones were allotted to either of the branches in blocks. The underlying reason may have been that the Hungarian villages were more stable, in average three times more populous than the others, and the Hungarian tenants roughly twice as profitable as the non-Hungarian villagers, and thus a more differentiated approach was needed to make division equitable.

Az erdélyi vármegyék ispánjai a középkorban*

*Solymosi László születésének
hetvenedik évfordulójára*

Az elmúlt években a középkori Magyarország megyéinek kutatásában látványos előrelépés történt.¹ Az alábbiakban a némiképpen sajátos helyzetű erdélyi vármegyék Árpád-kor utáni, a történetírás által a nemesi vármegye korszakának nevezett ispánjairól foglalom össze azt a keveset, amit róluk tudni lehet.² Nem lesz szó az erdélyi vármegyei hatóságok működéséről, csak az ispánok személyét legközvetlenebbül érintő adatokat tárgyalom.

Mint közismert, Erdélyben a 14. század elejétől a vajda nevezte ki az ispánokat familiárisai köréből.³ E tekintetben a 14. században egyetlen kivételnek az a Fonói János (1317) „besztercei, kolozsi és kolozsvári” ispán tűnik, akit I. Károly király nevezett ki, miközben hadvezéréként részt vett Erdély visszafoglalásában, de későbbi karrierjét a tartományon kívül futotta be.⁴ Ispáni kinevezést tartalmazó oklevelet Mohács előttől nem ismerünk, mert a kinevezés, akárcsak a vajda esetében,⁵ szóban történt, de fennmaradt két olyan vajdai oklevél, amely a várme-

* A tanulmány elkészítését a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica Programja és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram K 78324 TRT sz. pályázata támogatta.

1 A középkori vármegyékre összefoglalóan ld. *Tringli István*: Megyék a középkori Magyarországon. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor–Rác György. MTA TTI–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Mediaevalia* 3.) 487–518.

2 E tanulmányban a jegyzet nélkül idézett adatok és további könyvészeti hivatkozások megtalálhatók a következő összeállításban: *W. Kovács András*: Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2010. (Erdélyi Tudományos Füzetek 263.). Az Árpád-kori erdélyi ispánokra vonatkozó adatokat ld. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História–MTA TTI, Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) passim.

3 *Mályusz Elemér*: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. MTA TTI, Bp., 1988. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 2.) 31.

4 *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA TTI, Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) II. 76.; *Uő*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: *Uő*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válog., szerk., a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Osiris, Bp., 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 345. Más vélemény szerint 1318-tól már tekinthető az ekkortól vajda Debreceni Dózsa „beosztottjának”. Vö. *Kristó Gyula*: I. Károly harcai a tartományurak ellen (1310–1323). Századok 137. (2003) 336.

5 *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi vajdák kinevezéséről. In: *Uő*: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 1997. (METEM Könyvek 18.) 78.

gye nemességét értesítette az új ispán kinevezéséről a megye élére. Ezek szerint a vajda tetszése tartamára nevezte ki az ispánokat, ez szerepel Szentgyörgyi Péter 1499. évi⁶ és Szapolyai János vajda 1525. évi oklevelében is.⁷

A vajda leváltásával elvben az egész erdélyi „tisztkar” is leköszönt, és az új vajda a maga familiárisait nevezte ki az alvajdai, várnagyi és ispáni tisztségekbe.⁸ Az ispáni adatsorok ugyan nagyon hézagosak, de éppen a több vajdát is kiszolgáló ispánok esete figyelmeztet, hogy a tisztségviselők cseréje nem volt mindig magától értetődő. Lackfi István és fiai esetében ismert, hogy a család valamely tagjának szolgálatában levő familiárisokat kölcsönösen foglalkoztatták vagy megtartották egy-egy tisztségben, ideértve az ispáni hivatalokat is. Ez a gyakorlat a későbbiekben is megfigyelhető.⁹ Más esetekben nem a főúri családhoz való kötődés magyarázza a tisztségben maradási.¹⁰ Talán az ispáni tisztség jelentéktelensége az oka annak, hogy nem volt fontos betöltőjének leváltása, ugyanakkor bizonyára az ispáni kinevezésekkor szóba jöhető családok köre is szűk volt. A már létező familiárisi kapcsolat és a már megszerzett tapasztalat magyarázhatja azt, hogy ugyanazok karrierjük során több vármegye élén is megfordultak.¹¹

A familiárisi (szervitori) viszonyt ritkán említik konkrétan az oklevelek, olykor a vajda az ispánt a sajátjának nevezi. Néhány esetben azonban az ispánt nem a vajda, hanem az alvajda familiárisának mondják: szentgyörgyi Székely István dobokai (1446–1452) és belső-szolnoki (1452) ispán Herepei Márk alvajda, kolozsvári Sértő Péter deák kolozsi és tordai ispán (1462) pedig Tarkői György alvajda embere lehetett, mert korábban annak aljegyzője is volt. Porkoláb Demjén és

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL-OL), Diplomatikai Levéltár (= DL) 65 442., idézi *Mályusz E.*: i. m. (3. jz.) 31., 117. jz.

7 A Szapolyai család oklevéltára – Documenta Szapolyaiana. I. Levelek és oklevelek – Epistulae et litterae (1458–1526). Közreadja Neumann Tibor. MTA BTK TTI, Bp., 2012. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria) 494–495.

8 *Mályusz E.*: i. m. (3. jz.) 5.

9 Vas Miklós Lackfi István vajda kolozsi (1347, 1349), később pedig Lackfi Dénes dobokai ispánja (1361), Derencsényi Miklós pedig Lackfi Dénes, Miklós és Imre vajdák dobokai ispánja (1364–1372); Drági Jakab Csáki Miklós vajda kolozsi (1417–1419), majd Csáki László belső-szolnoki és dobokai (1431) ispánja, ugyanígy mikói Kegye Miklós mindkét Csáki vajda dobokai alispánja (1415–1416, 1426–1428).

10 Pl. Gerendi Péter fia Miklós Torda vármegye ispánja volt (1310–1312, 1326) Kán László, majd Szécsényi Tamás vajda alatt is; Drági László Stiborici Stibor, majd Tamási János és Lack Jakab vajdák dobokai ispánja (1397–1400, 1406); Székely István dobokai alispán (1446–1452) Herepei Márk alvajda (1446–1450) familiárisa, de utóbbi leváltása után is tisztségben marad; Fejér Péter Fehér vármegye alispánja Geréb Péter és Bátori István vajdák alatt is (1478, 1483); Sándorházi György pedig Bátori István, majd Drágfi Bertalan vajdák kolozsi alispánja (1491–1492, 1497).

11 Pl. Vas Miklós kolozsi (1347, 1349) és dobokai (1361), Arany János dobokai (1378–1379) és hunyadi (1390), Járai Gál kolozsi (1353) és belső-szolnoki (1355), Medvés Antal dobokai (1431–1434) és belső-szolnoki (1434–1435), Szomordoki Domokos dobokai (1446–1448) és kolozsi (1449, 1461), szentgyörgyi Székely István dobokai (1446–1452) és belső-szolnoki (1452), Győrőfi János kolozsi (1449–1451), tordai (1453), belső-szolnoki (1455) és dobokai ispán (1455), Sertői Gyula tordai (1448, 1453) és fehéri (1455), Bádoki Balázs belső-szolnoki és dobokai (1452), belső-szolnoki (1455), végül dobokai (1456) (al)ispán.

Szengyeli Mátyás tordai ispánok (1469), továbbá Szőkefalvi Antal fehéri alispán (1451) ugyancsak nem a hivatalban levő két vajda, hanem Rédei János alvajda familiárisai voltak. Legalábbis alkalmanként tehát az alvajda is kinevezhetette az ispánt, és ez olyankor történhetett meg, amikor a vajda – távollétében – a megyés-ispánok kiválasztását is helyettesére bízta (Herepei alvajda Újlaki Miklós vajdának, Rédei pedig Csupor Miklósnak a familiárisa volt). Hunyad vármegye ispánjai a 15. század második felében és a 16. század elején Hunyad vár tulajdonosának a várnagyi tisztet betöltő familiárisai,¹² de előbbi minőségükben a vajdának is engedelmséggel tartoztak Erdély védelmét illető ügyekben.¹³ 1526 után az ispánok a hivatalban levő vajda¹⁴ vagy a királlyá választott Szapolyai János familiárisai, akit olykor már vajda korában is szolgáltak.

A hét erdélyi vármegye (al)ispánjainak nagy többsége erdélyi birtokos, de nem feltétlenül annak a vármegyének az élére nyerte kinevezését, ahova birtokainak többsége esett. A 14. század elejétől 1541-ig hivatalban levő jelenleg ismert, háromszáznál alig több tisztviselő hatoda Erdélyen kívüli, és további hatodának kiléte egyelőre tisztázatlan.¹⁵ Az idegenből Erdélybe hozott ispánok némelyike itt

12 Pl. plávnai Benkovics Miklós hunyadi ispán (1506) a vártulajdonos Corvin János özvegyének, Beatrixnak a familiárisa 1507-ben, ld. Gyula város oklevéltára (1313–1380). Szerk. Veress Endre. Stephaneum, Bp., 1938. 45. (DL 37 806.), vö. *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem–Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, [1947]. 229.

13 1499-ben például II. Ulászló a Szentgyörgyi Péter vajda parancsait végrehajtani vonakodó Bikli János hunyadi ispánnak megparancsolta, hogy amint a reá bízott hivatal méltányossága és becsülete megkívánja, Erdély védelmét illető és egyéb ügyekben a vajdának engedelmeskedjen (DL 37 185.).

14 Pl. Gyerőfi László (1527–1528) és Kemény Péter (1510–1516, 1521, 1528) kolozsi ispánokat Perényi Péter vajda a sajátjának nevezi (1527) MNL-OL P 2257 Családi fondtörédek nr. 214. Gyerőffy család iratai (régii jelzet: MNL-OL R 319 nr. 716.; az adat ismeretét Szabó András Péternek köszönöm, aki több más Mohács utáni megyei archontológiai adatra is felhívta a figyelmem).

15 1541-ig jelenleg valamivel több mint 300 (al)ispán nevét ismerjük, ebből kb. ötvenen Erdélyen kívüliek (közéjük számítva a 15. század elejéig Fehér megyei ispánságot viselő és ebben a minőségben említett alvajdákat is), és egyelőre ismeretlen a származása további közel ötven ispánnak. Az Erdélyen kívüliek közé számítottam azokat is, akik birtokszerzéssel lettek erdélyiek, de hivatalviselésük kezdetekor vagy nem sokkal korábban érkeztek a tartományba. A hiányos adatsorok nem teszik lehetővé, hogy az Erdélyen kívüliek időbeni vagy területi megoszlását helyesen értékelhessük, de például a 15. század második felében és a 16. század elején Hunyad vármegye élén feltűnően nagy számban vannak reprezentálva. Bereck várnagyot, kolozsi ispánt (1462) azonosnak vettem Porkoláb Bereck tordai ispánnal (1462–1463); Göci Mátyást, Doboka megye szolgabíráját (1505, 1513) göci Porkoláb Mátyás dobokai alispánnal (1513); inakfalvi Székely Tamás kolozsi ispánt (1458) kercsedi Székely Tamás kolozsi alispánnal (1465–1466). Az 1401-ben feltűnő, eddig azonosítatlan Mihály alvajda (*Engel P.*: Archontológia i. m. [4. jz.] I. 13.) Salamon fia, tisztségét 1402 legelején is viselte (1402. jan. 5.: Direcția Județeană Sibiu ale Arhivelor Naționale [Nagyszeben; = SzebenNLT], Brukenthal-gyűjtemény RS 259. sz. [MB 55. 100.]) és nyilván azonos Nádasi Mihállyal (Salamon fiával), aki székely ispán 1405–1421 között (*Engel P.*: Archontológia i. m. [4. jz.] II. 171.). – Kiegészítés az ispánok archontológiájához 1541-ig: Drági László és [---] Miklós belső-szolnoki ispánok (csonka oklevélben, 1408. nov. 8.: SzebenNLT Brukenthal-gyűjtemény RS 269. sz. [MB 55. 111.]); Iklódi István belső-szolnoki alispán (1487 előtt, vélhetőleg 1465 körül: MNL-OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 261 054.); Drági

szerzett birtokot. Szőkefalvi Antal fehéri alispánról (1451) ismeretes, hogy Erdélyen kívüli volt, de a tartományban szerzett birtokáról nevezte magát. Szentimrei András, akit 1509-ben még morvaországának mondanak, a vajda dévai és algyógyi jövedelmeinek kezelőjeként jutott hivatalhoz, 1509-ben Hunyad vármegyei birtokokat szerzett, később pedig hunyadi ispán (1520–1529). A neve alapján Turóc vármegyei Tótprónai Kerubin Szapolyai János erdélyi vajda vagy Turóci Miklós erdélyi alvajda familiárisaként volt Kolozs megye ispánja (1514–1521), de Erdélybe már ennek előtte, Szentgyörgyi Péter vajda (1498–1510) familiárisaként kerülhetett, erre utal ugyanis az, hogy 1514-ben II. Ulászló megerősítette Szentgyörgyi adományát, mellyel Tótprónainak adományozta a Torda vármegyei Szentmárton.¹⁶ (Tótprónai ezen kívül 1505-ben Fehér vármegyében birtokot vásárolt magának.) Tomori István alvajda (1523–1526) és fehéri ispán (1530) pedig eredetileg Borsodban volt birtokos, és Erdélybe kerülve alakított ki magának Fehér megyében birtokot.

A vajda ugyanazon familiárisát olykor egyidejűleg két vármegye ispánjává is kinevezte. Tamásfalvi György (1434), Szalmatercsi János (1451) és patai Dezső Antal (1460) egyidejűleg Doboka és Kolozs ispánjai (az utóbbi kettő másodmagá-

Ferenc magister (Péter fia) dobokai ispán (1401. nov. 1.: SzebenNLt Brukenthal-gyűjtemény RS 492. sz. [MB 55. 98.]); sárvári Székely Ágoston dobokai ispán (1411. jún. 9.: SzebenNLt Brukenthal-gyűjtemény RS 513. sz. [MB 55. 122.]); Tamásfalvi György (Kolozs vm.) dobokai és kolozsi ispán (1434. okt. 23.: DF 277 473. – az adat ismeretét Hegyi Géának köszönöm); váraskezi Lépes Loránd erdélyi alvajda (1415–1438), Fehér vm. ispánja (14[–] (f. III. [p.?] Decoll. Ioh. bapt.), csonka oklevél másolata; SzebenNLt Brukenthal-gyűjtemény CC 1–4., 24. csomó, Fr. Zimmermann oklevélmásolata p. 530. [538.], eszerint az eredeti jelzete: Karlsb. Handschr. K. 5. V. 2. 1. Theil 82.); Béli Benedek, Fehér vm. alispánja (1499. aug. 5.: DF 245 287.); Vízközi András hunyadi ispán, Hunyad vár várnagya (1484–1488), Pozsony vármegyei, ld. *Neumann Tibor*: A Vízköz kisnemesi társadalma a középkorban. Századok 136. (2002) 442.; Folti László 1512-ben is hunyadi ispán (1512. febr. 10.: Történeti Lapok 1. [1874] 2–3. – az adat ismeretét Hegyi Géának köszönöm); Bikli János hunyadi ispán (1496. jan. 3.: SzebenNLt Szász nemzeti és Szeben város levéltára, Urkunden V. [Nova collectio posterior] 1864. sz.); Tamás kolozsi alispán ([1347–1349 k.]: A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlése W. Kovács András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2006. [Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.] 144. sz.); Bogáti János (Torda vm.), kütküllői ispán (1526. aug. 24.: A Szapolyai család oklevéltára i. m. [7. jz.] 531.; 1526. szept. 7. és 13.: SzebenNLt Archiv der Evangelischen Landeskirche, Bischofsurkunden 74. és 77. sz.); Péterfalvi Kristóf deák, kütküllői alispán (1526. nov. 16.: MNL-OL F 17 Kolozsmonostori konvent levéltára, Cista comitatum, com. Kütküllő L nr. 1. [MNL-OL Filmtár: 46 048. sz.] – az adat ismeretét Bogdándi Zsoltnak köszönöm); petlendi Egresi Tamás és Komjatszégi István tordai alispánok (1530. aug. 15.: *Josephus Kemény*: Diplomatarii Transilvanici Appendix. Kéziratok másolatgyűjtemény Kemény József gyűjteményének a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött anyagában. IX. 164. [eszerint jelzete: Kolozsmonostori konvent levéltára XII/81.]); Gerendi Péter tordai ispán (1540. ápr. 4.: MNL-OL F 5 Erdélyi Káptalan Országos Levéltára, Cista diversorum comitatum cista 1. fasc. 4. nr. 4. [MNL-OL Filmtár: 43 582. sz.] – az adat ismeretét Bogdándi Zsoltnak köszönöm).

val), akárcsak Iklódi Márton és rokona, Iklódi István (1465).¹⁷ Bongárdi Szilágyi János és kolozsvári Sértő Péter deák kolozsi és tordai ispán volt (1462; mindkét vármegyében másokkal osztoztak a tisztségben); Gyerőfi János előbb Kolozs (1449–1451) és Torda (1453), később egyidejűleg Belső-Szolnok és Doboka (1455) vármegyék ispánja¹⁸ – jöllehet egyik esetben sem egymaga töltötte be a tisztségeket. Drági Jakab (1431), szentegyházi Székely István (1452), Bádoki Balázs (1452) és Huszár Fülöp (1471) ugyancsak egyidejűleg voltak Belső-Szolnok és Doboka ispánjai (az utóbbi három többedmagával). Az ugyanazon ispánra egyidejűleg bízott vármegyék mindig szomszédosak, és az ismert példák alapján Belső-Szolnok–Doboka, Doboka–Kolozs, illetve Kolozs–Torda párosítások figyelhetők meg. Ezen gyakorlatra emlékeztetnek azok az esetek, amikor testvéreket nevezett ki a vajda a szomszédos vármegyék élére.¹⁹

Ugyanazon vármegye élére kevéssel a 15. század közepe előtt kezdtek egyidejűleg általában két (ritkán több) ispánt kinevezni, és ez a szokás a későbbiekben is fennmarad. Mind a hét erdélyi vármegyében nagyjából folyamatosan ugyanakkortól, a 15. század első harmadától vagy közepétől a 16. század elejéig figyelhető meg ez a szokás (Belső-Szolnok: 1452–1509; Doboka: 1446–1510; Fehér: 1435–1510; Hunyad: 1439–1544; Kolozs: 1429–1533; Kükküllő: 1448–1536; Torda: 1436–1536).²⁰ Az adatolás megszakításokkal értendő, mert olykor a vármegyei oklevél a feltételezhetően hivatalban levő két ispán közül csak az egyiknek a nevében kelt, vagy csak az egyik ispán (véletlenszerű) említése maradt fenn. Az úzus azonban így is világosan megfigyelhető. Valószínűleg a főméltóságok esetében is létező, de nem kizárólagosan alkalmazott gyakorlat vármegyei bevezetésére került sor.²¹ Olyankor is lehetett két ispán egy vármegye élén, amikor Erdélyt egyetlen vajda kormányozta, továbbá egyes vármegyék élén kivételesen olykor három, sőt

17 Bádoki László valószínűleg egyidejűleg volt Doboka (említve ekként 1444 decemberében, DF 252 955.) és Kolozs vármegyék ispánja (említve a tisztségben 1445 januárjában, DF 255 297.), és így fordulhatott elő, hogy a dobokai szolgabírákkal együtt Bonchidán (Doboka vm.) kelt oklevelében (DF 252 955.) tévesen Kolozs megyei ispánként szerepel, mert az oklevél írója mindkét tisztségéről tudhatott. A két oklevél azonos kéz írása, tehát a két vármegyének ekkor azonos volt a jegyzője is. – Indali Pál valószínűleg ugyancsak egyidejűleg Kolozs (1434–1435) és Doboka (1435) vármegyék (al)ispánja.

18 1449 és 1453 között Kolozs és Torda esetében valószínűleg megszakítás nélkül tisztségben volt, legalábbis nincs ennek ellentmondó adat.

19 Derencsényi Miklós dobokai ispán (1364–1372) és testvére, János belső-szolnoki ispán (1370); Drági Jakab kolozsi ispán (1417–1419) talán egyidejűleg testvérevel, Ferencsel, aki ekkoriban (1421 előtt) dobokai ispán. Nem egyidejűleg foglalkoztatott testvérek: Tamásfalvi Tamás dobokai (1419–1420) és Tamásfalvi György dobokai és kolozsi ispán (1434).

20 Egy 1408. évi csonka oklevél szerint Drági László és [...] Miklós, belső[-szolnoki ispánok?], ld. SzébenNLt Bükenthal-gyűjtemény RS 269. sz.

21 *Kordé Zoltán*: A székelyispáni méltóság a Zsigmond-korban. *Történelmi Szemle* 46. (2004) 227–230.; *Neumann Tibor*: Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején. In: *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Szerk. Hegyi Géza–W. Kovács András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2012. (Erdélyi Tudományos Füzetek 277.) 220.: 44. jz.

négy ispánt is találunk.²² Felmerült, hogy a két (al)ispán kinevezésére azért került sor, hogy szükség esetén egymást helyettesítsék.²³ Különbséget a hatáskört vagy a területi illetékességet²⁴ tekintve egyelőre Erdélyben sem ismertünk.

Az erdélyi vajdai méltóságához hozzátartozott a hét vármegye ispáni tisztsége; Csánki megfogalmazása szerint a vajda (vagy az alvajda) a hét vármegye ispánja, a kinevezett ispánok az ő helyetteseinek tekinthetők a vármegye élén.²⁵ Ezért utóbbiakat olykor alispánnak mondják: a tisztség megnevezése ingadozó, olykor ugyanazon tisztségviselő esetében is.²⁶ A 14. században többségüket ispánnak, a 15. században inkább alispánnak nevezik. A jelenség magyarázata Mályusz szerint az, hogy előbbieket „nem számítanak az előkelők közé, rendesen maguk vezetik a megyéjüket, s így nem állítanak helyetteseket”, míg „a 15. században az alispánok nagyobb szerephez jutnak, időnként az ispánok rovására”.²⁷ Utóbbi megállapítását Tagányi Károlyra hivatkozva tette,²⁸ aki elsősorban a két terminus előfordulásának gyakoriságára célzott. Ennek azonban különösebb jelentőséget nem tulajdoníthatunk. A 15. századi „alispánokat” is minden bizonnyal ispánoknak tekinthetjük.

22 Három ispán Torda (1453, 1462, 1463 k.) és Doboka vármegyékben (1471), négy ispán Torda vármegyében (1448) fordul elő, utóbbi esetben azonban Herepei Márk és somkeréki Erdélyi Miklós a hivatalban levő alvajdák (*Engel P.*: Archontológia i. m. [4. jz.] I. 15.), noha a megyei oklevél ezt nem említi (Codex diplomaticus Sacri Romani Imperii comitum familiae Teleki de Szék – A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Szerk. Barabás Samu. I–II. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1895. II. 34.). Öt alispánt említenek Torda vármegye élén ugyancsak 1448-ban (uo. II. 37). 1499-ben Szentgyörgyi és Bazini Péter vajda (1498–1510), aki egyedül töltötte be a vajdai tisztséget, három hónappal saját kinevezése után Torda vármegye élére két ispánt nevezett ki (DL 65 442.)

23 *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Grill, Bp., 1907. 83–84.

24 *Vö. Holub József*: A főispán és az alispán viszonyának jogi természete. In: Emlékkönyv Fejérfapatak László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója tiszteletére. Franklin, Bp., 1917. 197–198., 202–203. A két alispán kérdésére ld. még *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Szabolcs Községért Kulturális Közhasznú Alapítvány, Nyíregyháza, 2008. 31–32.

25 „A nyomok szerint egyébiránt rendesen az erdélyi vajdák, helyesebben alvajdák vehetők az erdélyi megyék főispánjainak” – *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. MTA, Bp., 1890–1913. V. 637.

26 Ispánnak és alispánnak is nevezik a következőket: Györgyfalvi Imre (Doboka, 1423, 1425); Székely István (Doboka, 1449, 1450); Esztényi István (Doboka, 1450); Bádoki Mihály (Doboka, 1475, 1476); Gáldtői Péter (Fehér, 1451, 1455); Győröfi János (Kolozs, 1449, 1450); Páznádi Ferenc (Hunyad, 1446–1452); Temesvári Vince (Hunyad, 1479, 1481–1483, 1489–1491); Bádoki Balázs (Belső-Szolnok, 1452, 1455); péterfalvi Porkoláb András (Küküllő, 1478, 1479); Dezső János (Torda, 1448). Tagányi szerint „a vajda hol fő-, hol alispáni címmel nevezte ki a vármegyei ispánokat”, ld. Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I–VII. Írták Tagányi Károly–Kádár József–Réthy László–Pokoly József. Demeter és Kiss ny., Décs, 1901–1905. I. 272. (az idézett rész Tagányi Károly munkája).

27 *Mályusz E.*: i. m. (3. jz.) 32.

28 Szolnok-Doboka vármegye i. m. (26. jz.) I. 271. Ld. még *Holub József*: Zala megye története a középkorban. I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Dunántúl Egyetemi Ny., Pécs, 1929. 134.

kivéve azokat a ritka eseteket, amikor ispán és alispán egyidejűleg²⁹ tűnik fel az oklevelekben. Az ispán tehát a 15. században legtöbbször alispánnak nevezte magát, de a terminológia hullámzó volt, akárcsak Szlavóniában, ahol a bán nevezte ki az ispánokat.³⁰ Mohács után, 1541-ig az erdélyi vármegyék élén álló tisztségviselő megnevezése az eddig ismert kisszámú adat szerint ispán (az egyetlen kivétel Doboka vármegyéből ismeretes, ahol 1528-ban alispánokat említenek, valószínűleg a korábbi gyakorlat folytatásaként).

Az alispánt az ispán nevezte ki, és az ő familiárisának számított. Például 1398-ban *Swerch*-i János alvajda és Fehér vármegyei ispán az ő alispánjának nevezi Mátyás deák alvajdai jegyzőt;³¹ Rápolti György kolozsi ispán az alispánságot tetszése tartamára Szucsáki Mátyásra ruházta át (1467);³² II. Ulászló király egy 1498. évi oklevele pedig Bikli János Hunyad megyei ispán alispánjáról ír.³³ Az addigi gyakorlattal kívánt szakítani az erdélyi rendek 1540. évi tordai gyűlésének határozata, miszerint az alispánt a megye nemessége választja.³⁴

Az erdélyi ispáni tisztség alacsony presztízséről elmondottakat nem módosítja az, hogy olykor az alvajda töltötte be valamely vármegye ispáni tisztségét. Lépes Loránd alvajda (1415–1438) küküllői (1434-ben), Herepei „Erdélyi” Márk (1446–1450) és Somkeréki Erdélyi Miklós (1448) tordai (mindketten 1448-ban), Rédei János (1468–1472) hunyadi (1468–1469) ispán. A néhány ismert példából semmiféle szokás meglétére nem következtethetünk (a felsoroltak közül még az erdélyieknek sem mindig azokban a vármegyékben voltak birtokaik, amelyek élére a vajda őket kinevezte). Emellett, mint közismert, a 14. században az alvajdák egyben Fehér vármegye ispánjai is voltak, az utolsó alvajda, aki e tisztséget viselte, váraskeszi Lépes Loránd volt. Legkésőbb 1435-től az alvajdák már bizonyosan nem töltötték be a fehéri ispáni tisztséget, mert ekkortól e vármegye oklevelei már nem az alvajda, hanem az alispán (és a két szolgabíró) nevében keltek (az alvajdát más források sem nevezik Fehér vármegye ispánjának).³⁵ A vármegye élén álló

29 Belső-Szolnok (1484), Doboka (1429–1430, 1448, 1476, 1513), Hunyad (1496, 1524), Kolozs (1416, 1434, 1445, 1493, 1510). – Az ispánt a középkori Magyarországon nem nevezték főispánnak (*Tringli I.*: i. m. [1. jz.] 509.), Erdélyben sem; Közép-Szolnok vármegye esetében ismerünk egyetlen elszigetelt adatot, amikor is *summus comes*nek nevezik az ispánt, vö. *W. Kovács András*: Középszolnok és Kraszna vármegyék hatóságának középkori történetéhez. Erdélyi Múzeum 74. (2012) 3. sz. 60.

30 *Tringli I.*: i. m. (1. jz.) 508.

31 *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Ed. Antonius Fekete Nagy–Ladislaus Makkai. Institutum Historicum Europae Centro-Orientalis in Universitate Scientiarum Budapestinensis, Bp., 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale – Ostmitteleuropäische Bibliothek 29.) 506.

32 DL 27 031. (idézi *Csánki D.*: i. m. [25. jz.] V. 637.; *Mályusz E.*: i. m. [3. jz.] 31., 118. jz.).

33 DL 37 719.

34 Magyar országgyűlési emlékek. I–XII. Szerk. Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád. MTA, Bp., 1874–1917. (Magyar Történelmi Emlékek III. osztály) II. 161., idézi *Mályusz E.*: i. m. (3. jz.) 33., 135. jz.

35 Az utolsó alvajda, aki hivatalviselése elején még Fehér vármegye ispánja, váraskeszi Lépes Loránd (1415–1438: A Wass család cegei levéltára i. m. [15. jz.] 323. sz.; *Engel P.*: Archontológia i. m. [4. jz.] I. 14.), mert Fehér vármegye szolgabírája, Forrói Miklós az ő nevében jár el 1417-ben (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Von Franz Zimmermann–

tiszttségviselőt azonban ezután is csak néhány alkalommal nevezik ispánnak (1455-ben, 1471-ben és 1499-ben) és általában itt is alispánt emlegetnek (1435, 1451, 1478, 1479, 1483, 1494, 1510, 1511, 1515, 1522, 1524).³⁶ Ennek nevezi magát Forró Tamás 1522-ben akkor is, amikor az ítélőszéken tárgyalt perben való érintettsége miatt helyettest (*substitutus vicecomes*) nevezett ki az ügy tárgyalásának idejére.³⁷ (1526 után a vármegye élén álló eddig ismert alig néhány tiszttségviselő viszont ispáni címet viselt.) Miután a 15. század elejétől nem az alvajda Fehér megye ispánja, utóbbiakat is ugyanabból a familiárisi körből nevezhették ki, mint a többi vármegye esetében: a Kolozs vármegyei Septéri Gyula, Fehér vármegye ispánja (1455), korábban pedig tordai ispán (1448, 1453) volt (és a többiek is kisbirtokos erdélyi családok tagjai, általában megyebeliek).

Az alvajdai és ispáni tiszttség között is volt átjárás,³⁸ de ez nem annyira szembetűnő, mint ami az ispáni és szolgabírói funkciók között látható. (Ispáni és szolgabírói tisztséget sok esetben ugyanazok töltöttek be változó sorrendben „karrierjük” során,³⁹ és ugyanazon család tagjai közül időben egymástól nem

Carl Werner–Georg Müller–Michael Auner–Gustav Gündisch–Herta Gündisch–Gernot Nussbächer–Konrad G. Gündisch. Verein für siebenbürgische Landeskunde–Verlag der Rumänischen Akademie, Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991. [= Ub] IV. 57–58.). Másolatban fennmaradt csonka oklevél szerint váraszeszi Lépes Loránd erdélyi alvajda (1415–1438), Fehér vm. ispánja: 14[–] (f. III. [p.?] *Decoll. Ioh. bapt.*): SzebenNLt Brukenthal-gyűjtemény CC 1–4., 24. cs. Fr. Zimmermann oklevélmásolatai p. 530. (538.); eszerint az eredeti jelzete: Karlsb. Handschr. K. 5. V. 2. 1. Theil 82. Megjegyzendő, hogy a vajdai szék helyszíne Szentimre (Fehér vm.), majd a 15. század harmincas éveitől váltakozva Szentimre és Torda (Torda vm.), a század közepén állandóan Torda (*Janits [Borsa] Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. Egyetemi Ny., Bp., 1940. [A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai 18.] 33.), Fehér vármegye ítélőszékét pedig utoljára 1455-ben tartották Szentimrén (*W. Kovács András*: Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben. In: Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Sipos Gábor–Pál Judit. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2010. 180–181.)

36 Az 1499. évi említés (DF 275 366.) csak tartalmi átiratból ismeretes (emiat a tisztség megnevezése torzulhatott). Az 1483. évi, átiratban fennmaradt és a vármegyei archontológiában közlésből idézett oklevél lelőhelye: Direcția Județeană Cluj ale Arhivelor Naționale (Kolozsvár), Kemény család csombordi levéltára 168. sz.

37 DL 67 262.

38 Dobokai János dobokai ispán (1404) ispánsága után lett alvajda (1406–1409), akárcsak Magyi Pál, aki hunyadi ispán és dévai várnagy (1492), majd alvajda (1502–1503); Túri Benedek alvajda (1505–1507) utóbb tordai (1512, 1527) ispán; Mikola László kolozsi ispánt (1530–1533) e tisztség viselése után, 1537-ben említik alvajdaként, Bánk Pál dobokai ispán (1548) később alvajda és székely alispán (1553), Tomori István pedig alvajdasága után (1523–1526) lett Fehér vármegye ispánja (1530).

39 Pl. Móríci János dobokai szolgabíró (1315), ispán (1321–1334); Szomordoki László kolozsi ispán (1396), szolgabíró (1398–1407); Mócsi Miklós kolozsi szolgabíró (1419–1424, 1429–1435) és alispán (1425); Devecseri Mihály dobokai alispán (1429–1430), szolgabíró (1431–1436); Bádoki László dobokai szolgabíró (1435–1436), dobokai (1444) és kolozsi ispán (1445); Ispánlaki Benedek, Fehér vármegye alispánja (1435), szolgabírja (1451); Császari Mihály tordai szolgabíró (1444), alispán (1449); Somai Gergely kolozsi alispán (1445), szolgabíró (1465–1466); szente-gyedi Székely István dobokai (al)ispán (1446–1452), belső-szolnoki alispán (1452), dobokai szolgabíró (1453–1455); Szomordoki Domokos dobokai ispán (1446–1448), kolozsi ispán

nagy távolságra szolgabírák és ispánok is kikerültek.) Alvajdai és ispáni tisztség viselésére egyazon családon belül egymást követő generációban több esetet is ismerünk.⁴⁰

A 14. században az ispánok olykor a gondjukra bízott vagy valamely szomszédos vármegyében található, a vajdai honorbirtokhoz tartozó királyi vár várnagyai. Küküllő megye ispánja Újvár alvárnagya (1361), majd Küküllővár várnagya (1439, 1478); Belső-Szolnok ispánja a vármegyében fekvő Bálványosvár várnagya (1370); Doboka ispánja – mivel a vármegye területén nem volt királyi vár – egyidejűleg a Kolozs megyei Léta (1364) vagy Bálványosvár várnagya (1364, 1367, 1371). A kolozsi ispán Léta várnagya (1331, 1408, 1419); a hunyadi pedig Déva vagy Hátszeg (olykor mindkettő) várnagya a 15. század első feléig, 1446-tól mindvégig Hunyad vár várnagya is.⁴¹ (Hunyad vára a Hunyadi család tulajdona, az ő befolyásuk nyomán kaphatta meg a várnagy a megye ispánságát.)⁴² Kivételesen, 1492-ben a hunyadi ispánok újból egyben dévai várnagyok is (a tisztség betöltői a jelek szerint Erdélyen kívüli nemesek), mert Dévát 1490-ben II. Ulászló zálogba adta Bátori István vajdának,⁴³ aki saját ottani várnagyait nevezte ki a vármegye élére. 1493-ban azonban a király Hunyad vármegye ispánságát újra visszaadta Corvin Jánosnak (†1504),⁴⁴ az ispáni tisztséget ezután is a mindenkori várnagy

(1449), szolgabíró (1451) és alispán (1461); Pókai András tordai szolgabíró (1447), alispán (1448); Szengyeli Mátyás tordai szolgabíró (1447, 1462–1463), alispán (1469); Székely Lőrinc dobokai szolgabíró (1481–1484), alispán (1487); Kemény Péter kolozsi szolgabíró (1493), ispán (1510–1516, 1521, 1528); Göci (Porkoláb) Mátyás dobokai szolgabíró (1505, 1513), alispán (1513); Csomafáji István dobokai alispán (1528), szolgabíró (1530–1538).

40 Dobokai Miklós kolozsi ispán (1429–1430) valószínűleg Dobokai János alvajda (1406–1409) fia; Kemény Péter kolozsi szolgabíró (1493), majd ispán (1510–1516, 1521, 1528) István erdélyi alvajdának, Kendi Gál dobokai ispán (1513–1524) pedig – ha azonosításunk helyes – Antal alvajdának volt a fia.

41 A várnagyokra vonatkozó adatok: Engel P.: Archontológia i. m. (4. jz.) I. 272. (Bálványos), 300. (Déva), 326. (Hátszeg), 330. (Hunyad), 358. (Léta), 452. (Újvár). Ide számítható még Arany István dobokai ispán (1378–1379) bálványosi várnagysága is (1377), mert feltételezhető, hogy a két tisztséget egyidejűleg is betöltötte (a hiányos adatsorok ezt legalábbis nem zárják ki). 1548-ban Bánk Pál dobokai ispán Bálványos vár várnagyanak írja magát, de ezalatt a Belső-Szolnok vármegyei, ekkoriban épített Újbálványos (= Szamosújvár) értendő.

42 Corvin János a „comes perpetuus de Hunyad” címet viselte, ld. DF 215 904., idézi Neumann Tibor: A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a lipői hercegséget). Századok 148. (2014) 387. A Hunyad vármegye örökös ispánja címet enyingi Török Bálint kapta meg, az után, hogy 1536-ban János királytól Hunyad várát is adományként megszerezte (Enyingi Török Bálint okmánytára. A bevezetést írta és a forrásokat közlésezi Bessenyei József. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1994. XIX., 116.).

43 Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia. I. Diplomata 1393–1540. Ad edendum praeparaverunt Richardus Horváth–Tiburtius Neumann–Norbertus C. Tóth. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Múzeumok Igazgatósága, Nyíregyháza, 2011. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 67.) 164–166., 170–172.

44 DL 37 679., vö. Csánki D.: i. m. (25. jz.) V. 247. 1506-ban II. Ulászló Hunyad várát Corvin János özvegyének adta (Iosif Pataki: Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente. Editura Academiei Republicii Socialiste Române, București, 1973. [Biblioteca Istorică 39.] 132–138. = DL 37 794.); Hunyad vár várnagyai ekkoriban is a vármegye ispánjai.

töltötte be. Szapolyai János vajda királlyá választása után rövid ideig a hunyadi ispánok már nem Hunyad vár várnagyai. Az ispánok ugyanis Szapolyai kinevezettjei, míg a vár élén még néhány évig a Corvin János javaival együtt Hunyad várat is már korábban megszerző, de Ferdinánd-párti Brandenburi György familiárisai maradtak. E konfliktus miatt várostromra is sor került, és így a vár és a vármegye igazgatása, rövid időre, látványosan szétvált.⁴⁵ Miután azonban a vár 1534 nyarán Szapolyai birtokába került, a két tisztséget újból egyesítették (1544).⁴⁶

Régóta ismert, hogy a királyi várbirtokok eladományozásával a 15. század második felére Erdélyben csak két vár maradt a király birtokában és a vajdai honorhoz kapcsolva, Küküllővár (1464-ig) és Déva,⁴⁷ de élükre a vajdák nem az ispánjaikat, hanem más familiárisaikat, utóbbi élére a 16. század elején több alkalommal az alvajdát nevezték ki – ennek hátterében az ispáni tisztség eljelentéktelenedése és ezen erősségek katonai fontossága állhatott. Pókai Bereck kolozsi és tordai ispánt (1462–1463) ugyancsak várnagynak nevezik, de ez egy korábbi várnagyságára vonatkozhat (a vár nevét egyik esetben sem említik). Péterfalvi András küküllői (al)ispánt 1478-ban egy meg nem nevezett vár várnagyának nevezi egy megyei oklevél.⁴⁸ Ő azonos azzal a Porkoláb Andrással, aki Küküllő vármegye ispánja egy következő évi megyei oklevél szerint (1479),⁴⁹ és akinek a neve ugyancsak a várnagyságára utal. A név nélkül említett vár Küküllővár lehet, noha azt Mátyás király 1462-ben zálogként, 1464-ben pedig örökadományként adta a dengelegi Pongrácnak, majd 1471-ben újból zálogként Pongrác János vajdának (†1476); 1478-ban néhai Pongrác János özvegye igényelte a várat, 1479 márciusában pedig Mátyás a sajátjának mondott várat Pongrác János özvegyének és fiának kötötte le.⁵⁰ Eszerint tehát legalábbis 1478-ban és 1479 elején Küküllővár újból rövid ideig királyi vár, és emiatt tölthette be a várnagyságot Küküllő vármegye ispánja. A vajdai és székely ispáni honor 1463-tól megvalósuló egyesítésével⁵¹ a vajda megkapta ugyan az utóbbi tisztséghez rendelt várakat is (Görgény, Hőltövény, Királykő, Töröcsvár),⁵² de várnagyságukat nem

45 Pataki, I.: i. m. (44. jz.) XXXI–XXXII., 141–143., 155., 185., 187–188., 254–255., 257–262., 265–270.

46 Megjegyzendő azonban, hogy 1531-ben a vármegye két ispánja (Szapolyai-familiárisok) Hunyad vár várnagyainak nevezik magukat, holott a vár ekkor még Brandenburi birtokában volt, és az ő emberei voltak a várnagyok (uo. 259–260.).

47 Engel P.: Archontológia i. m. (4. jz.) I. 11., 299., 355. – A 15. század második felében karrierjük során várnagyi tisztségeket erdélyi birtokosok váraiban töltöttek be, de ispáni tisztségüktől függetlenül (ld. alább).

48 1478. ápr. 25.: Andreas castellanus, de Petterfalwa, comes [...] comitatus de Kykellew – DL 62 907.

49 1479. márc. 10.: Andreas Porkolab [...], comes [...] comitatus de Kykellew – DL 45 771. (a névhez kapcsolódó birtoknév helye az oklevélben üresen hagyva).

50 Csánki D.: i. m. (25. jz.) V. 859.; Ub VII. 199–200. (1479. márc. 14.).

51 Kubinyi András: Erdély a Mohács előtti évtizedekben. In: Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk. Rácz István. Csokonai, Debrecen, 1988. 67., 72.; Kordé Zoltán: A Rozgonyiak és Erdély. In: Bölcsész-műhely 2009. JATE Press, Szeged, 2010. 77.

52 Kordé Z.: A székelyispáni méltóság i. m. (21. jz.) 224–227.; Uő: A középkori székelység és a határőrzés. In: Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből. Pro Énlaka Alapítvány–Haáz Rezső Múzeum, Énlaka–Székelyudvarhely, 2012. (Énlaka Konferenciák 3.) 35.

kötik össze ispánsággal, még a Torda vármegyei Görgény esetében sem. Balázsfalvi Cserényi Pál kolozsi ispán (1493) – békési Drágfi Bertalan vajda familiárisa – 1494-ben ugyan a vajda töröcsvári várnagya (az oklevél töröcsvári *comes*nek nevezi),⁵³ de az ispáni és várnagyi tisztséget egyidejűleg nem viselte. A 15. század második felétől tehát az erdélyi ispánok hivatalviselésük alatt csak kivételesen töltötték be várnagyi tisztségeket a vajdai honorhoz tartozó két várban.

Vártulajdonost az ispánok között nem találunk.⁵⁴ Anyagi lehetőségeiket példázza, hogy Szőkefalvi Antal deák Szőkefalván (Küküllő vm.) kőtemplomot épített, Zsombori Péter tordai ispán (1499) pedig 1482-ben római záradoklatra készült. Házassági kapcsolataik általában ugyancsak a magukfajta „megyei” nemességhez kötötték őket. Befolyásos, tisztséget viselt rokonok nem gyakoriak: Rápolti György hunyadi ispán (1467) testvére Gothárd kolozsmonostori gubernátor és erdélyi prépost; Gerendi László tordai ispán (1508) annak a Miklósnak a testvére, aki – igaz, csak később – királyi titkár lett, és akit majd I. Ferdinánd Mohács után erdélyi püspökké nevez ki.⁵⁵

A 14. században az ispánok szinte kivétel nélkül megkapták a *magister* rangjelző címet⁵⁶ (amit ugyancsak a 14. században, de jóval ritkábban, a szolgabírák is használtak). Ezután kikopott a használatból, csak a közjegyzőként és alvajdai jegyzőként működő kolozsvári Sértő Péter kolozsi és tordai ispán (1462), illetve Barcsai Pál, a kolozsmonostori konvent jegyzője, országbírói jegyző, vajdai *secretarius*, ítélmester,⁵⁷ tordai (1525–1526) és hunyadi ispán (1531) esetében van rá példa – itt azonban már nem rangjelző szerepe volt. A 14. század első felében a *comes* cím használata, az ország más részeihez hasonlóan, Erdélyben is a szolgabíráknál gyakori, az ispánoknál jóval ritkább.⁵⁸ Az *egregius* cím az ispánokkal kapcsolatosan tömegesen a 16. század első harmadától adatolható, kivételesen azonban az udvari szolgálatot ellátó, címert szerző Tamásfalvi György kolozsi és dobokai ispán (1434) is megkapta.⁵⁹ Megjegyzendő, hogy az említett Sértő Péter,

53 *Magyar Károly*: Regesták Alsófehérvármegye levéltárából. Történelmi Tár 8. (1907) 104. = DF 244 554.

54 Torda vármegye ispánja, Herepei Márk alvajdaként kapta meg I. Ulászlótól Léta várát, ami később a dengelegi Pongrácoké lett (*Engel P.*: Archontológia i. m. [4. jz.] I. 358.).

55 *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1971. 325.; *Horn Ildikó*: Gerendiek a kora újkorban. In: *Uő*: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez. ELTE BTK, Bp., 2005. (TDI Könyvek) 103.

56 Ung vármegyében a cím az alispánoknak járt, a magyarországi alispánok rangja az erdélyi ispánokénak felelt meg. ld. *Engel Pál*: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. MTA TTI, Bp., 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) 97.

57 *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején. Erdélyi Múzeum 52. (1947) 70–73.

58 Ispánok *comes* címmel: [Gerendi] Miklós (Belső-Szolnok, 1325); Móríci Márton (Doboka, 1331, 1332, 1334); Méhesi [?] (Gyerő fia) Miklós (Doboka, 1341); Miklós (Kolozs, 1339). – Nem megyei oklevél (1351) említi a *comes* címet Járai György esetében, aki utóbb kolozsi ispán (1358–1359).

59 Két alvajdát, somkeréki Erdélyi Miklóst és szentlászlói Herepei Márkot, tordai ispánokat (1448) is *egregius* címmel illették (1449), ill. korai kivételként Sándorházi Ambrus kolozsi alispánt (1510) már 1477-ben.

Barcsai Pál, illetve Mátyás deák alvajdai jegyző, Fehér vármegye alispánja (1398) és Szilvási Kristóf vajdai nótárius (1487–1496),⁶⁰ belső-szolnoki ispán (1515 e.) vármegyei tisztségüket javadalomként kaphatták meg (más, nem az írásbeliséghez kapcsolódó tisztségre esetükben nincs példa).

A 14. században több esetet találunk arra, hogy az ispáni szolgálat a karrier fontos állomását jelentette, a bárók familiárisai szolgálatuk révén birtokadományokat vagy pallosjog adományozását tudták maguk számára megszerezni, néhányukat udvari lovagként, olykor a király személyes szolgálatában levőnek említének, vagy részt vettek az ország határain túlra vezetett hadjáratokban, tehát volt valamilyen kapcsolatuk a királyi udvarral. Néhányan már a 14. században címert használtak pecsétjükön.⁶¹

A királyi udvarban teljesített szolgálatra a 15. század második felétől jelenleg alig ismerünk példákat. Ilyen kivétel Folti László, Mátyás király udvarában apród (*parvulus*),⁶² aki utóbb hunyadi ispán (1510–1511), vagy keresztesi Cseszelicki János, a királyi udvar lovagja és familiárisa (1495, 1501),⁶³ aki – Szentgyörgyi Péter vajda familiárisaként – tordai ispán lett (1499). Az Erdélyen kívüli szolgálat vagy tisztségviselés ekkoriban már nem gyakori. Sárdi Budai „Nagy” Gergely nándorfehérvári vicebán (1517) részt vett Szapolyai havasalföldi hadjáratában (1522),⁶⁴ majd kolozsi ispán lett (1522–1526); farnasi Veres Márton 1518-ban Erdélyen kívüli szolgálatban indult, később Szapolyai János familiárisaként ő is részt vett a havasalföldi hadjáratban, de az egyetlen elért tisztsége – sok évre rá – a kolozsi ispánság (1530–1533). Ekkoriban az ispáni tisztségek betöltői tehát leginkább szűkebb pátriájukban jutottak feladatokhoz, és egyéb tisztséget általában nem a vajda szolgálatában kaptak, hanem legtöbbször erdélyi birtokosok familiárisaként. Elsőprő többségük esetében a „karrier” egyetlen állomása az ispánság, és csak néhányuk esetében van adatunk más tisztség viseléséről: Szentpáli Pál dobokai (1457) és kolozsi (1458) ispán utóbb losonci Dezsőfi János familiárisaként annak csicsói (Belső-Szolnok vm.) várnagya (1462); Szucsáki Mátyás kolozsi alispánsága (1467) előtt Antal kolozsmonostori apát familiárisa és ügyvédje (1451); méhesi Tót István kolozsi alispán (1476) vélhetőleg azonos azzal a szentannai Tót Istvánnal, aki 1462-ben Sebesvár (Kolozs vm.) várnagya a losonci Bánfiak szolgálatában; Sándorházi Ambrus kolozsi alispán (1510) korábban Gyalunak (Kolozs vm.), az erdélyi püspökök várának várnagya (1477–1482); Szentimrei András

60 1487: DL 62 927.; 1498: DL 37 032., idézi Neumann T.: Drágfi Bertalan i. m. (21. jz.) 229.: 99. jz.

61 A biztosan azonosítható korai címeres pecsétek közé tartozik pl. cegei Vas Miklós dobokai ispáné 1361-ből (DL 73 688.).

62 DF 246 267. Az udvari személyzetre ld. Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 319–323.

63 DL 28 452. és 28 464.

64 Szentpáli András dobokai ispán (1536, 1544–1546) ugyancsak részt vett ebben az 1522 őszén lezajlott (második) hadjáratban, ld. C. Tóth Norbert: Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai: Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása. Hadtörténelmi Közlemények 125. (2012) 1005.: 148. jz. (DF 255 115.)

1509-ben a vajda dévai és algyógyi jövedelmeinek kezelője, később Brandenburgi György familiárisaként hunyadi ispán és várnagy (1520–1529).⁶⁵

Birtok vagy kiváltság adományozására is kevés adatunk van. 1468-ban Mátyás király Rápolyi Györgynek, a korábbi hunyadi ispánnak (1467) – testvére érdemeire való tekintettel – Torda és Kolozs vármegyei jószágrészeket adományozott.⁶⁶ Temesvári Vince hunyadi alispán, majd ispán (1479, 1481–1483, 1489–1491) Hunyad vármegyei birtokokat kap adományba II. Ulászló királytól, Zsombori Péter tordai ispán (1499) évenkénti sóadományt (1496), Folti László 1494-ben Arad megyei jószágrészeire mentességet kapott a borkilenced fizetése alól Corvin Jánostól,⁶⁷ majd 1504-ben a királytól Hunyad vármegyei jószágrészeket kapott, de hunyadi ispánságától függetlenül, mert a tisztséget Brandenburgi familiárisaként csak ezután töltötte be. Szapolyai vajda 1523-ban kolozsi ispánjának, Sárdi Budai „Nagy” Gergelynek Kolozs és Doboka vármegyei jószágrészeket adományozott,⁶⁸ 1525-ben pedig bírói jogát két Torda vármegyei birtokban Barcsai Pálnak adományozta.⁶⁹

Az ispánoknak a tárgyalat korszakban politikai szerepük nem volt, részvételeikről a tartományi „politikában” az egész korszakra vonatkozóan ritkán értesülünk. 1355-ben cegei Vas Miklós az erdélyiek képviselőjében járt el a vajdai kongregáció ügyében a királynál. Az 1437-ben indult erdélyi parasztfelkelés alkalmával hárman – Aranyi Miklós, Csáni László és Drági „Nagy” Jakab – a nemesség képviselői a felkelőkkel Apátiban (Doboka vm.) kötött egyezség alkalmával,⁷⁰ bár nem ispáni minőségükben, mert tisztséget ekkor nem viseltek. Iklódi Márton, aki dobokai (1460, 1465) és kolozsi ispán (1465) volt, egyike azoknak a nemeseknek, akiket az erdélyiek 1467. évi királyellenes összeesküvésekor a felkelők szövetséglevele név szerint is említ.⁷¹ A szervezkedésben részt vevők képviselői a hangadó családok közül kerültek ki; az itt említett familiák nagy többsége (Dezsőfi, Zsuki, farnasi Veres, Gerendi, Iklódi, Torockói, Haranglábi) egy vagy több alkalommal adott ispánt a 16. század elejéig.⁷²

65 E tisztségek mellett megemlítendő, hogy 1526 szeptemberében Barcsai Pál Szapolyai János helyettesének (*locumtenens*) nevezi magát (SzebenNLt Archiv der Evangelischen Landeskirche, Bischofsurkunden 78. sz.), akárcsak (Sárdon kelt parancslevelében) Nagy Gergely (uo. 76. sz.); utóbbi talán azonos a fentebb említett Sárdi Budai „Nagy” Gergellyel.

66 DL 26 413.

67 DF 246 267.

68 DL 27 130.

69 A Szapolyai család oklevéltára i. m. (7. jz.) 495.

70 Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai. Előszóval és jegyzetekkel közlést teszi Demény Lajos. Kriterion, Bukarest, 1991. 95. (DL 26 778.).

71 Ub VI. 293.

72 Az egynél több ispánt adó családok (zárójelben a 14. század elejétől 1541-ig tisztséget betöltő családtagok száma, a fentebb közölt kiegészítések figyelembevételével): almakeréki Apafi (3), Aranyi (3), Bádoki (3), Bogáti (2), rödi Cseh (2), Derencsényi (3), patai Dezső (3), Dobokai (3), Drági (4), somkeréki Erdélyi (2), Felpetesi (2), Galaci (2), Gerendi (3), Gesztrágyi (2), Göci (2), kiskapusi és inaktelki Gyerőfi (2), Haranglábi (2), Herepei (6), Iklódi (3), Járai (2), szentmiklósi Károly (2), Kemény (2), Kendi (3), Kis (2), Méhesi (2), kápolnai Nagy (2), Péterfalvi (2), Pókai

Az erdélyi ispáni tisztség jelentéktelen súlyú volt Magyarország más részeihez képest, minthogy az ispánok kinevezésüket nem a királynak, hanem a vajdának köszönhették. Vagyoni helyzetük alapján a legtöbbet foglalkoztatott családok a néhány birtokkal vagy legtöbbször jószággrésszel rendelkező kisbirtokos, a szakirodalomban „megyeinek” nevezett nemességhez tartoztak, birtokaik, vagy inkább jószágrészeik egy, ritkábban két vármegyében feküdtek. Legtöbbször ügyvédként, fogottbírákként, királyi vagy vajdai kiküldötteként szerepelnek az oklevelekben, tehát a megyebeli társaik bizalmi emberei voltak. A hivatalviselést választó erdélyi nemes számára az ispáni (és a szolgabírói) tisztség volt leginkább elérhető, és sokuk számára biztosított karriert, így ők a vajdai hatalomnak ha nem is erős támaszai,⁷³ de mindenképpen legnépesebb képviselői voltak.

ANDRÁS W. KOVÁCS

THE *ISPÁNS* OF THE TRANSYLVANIAN COUNTIES IN THE MIDDLE AGES

In the seven counties of Transylvania (Belső-Szolnok, Doboka, Fehér, Hunyad, Kolozs, Kükküllő, Torda) it was the voevode of Transylvania, the royal dignitary governing the province, who appointed the *ispáns* from the ranks of his own retainers from the early 14th century. Although their appointment was revocable at any time, they were not necessarily dismissed upon the removal of their lord from the voevodship. The fact that some among them turned up successively at the head of several counties may be explained by ties of service and the experience accumulated while in office. In certain cases, however, the *ispán* was not in the service of the voevode but in that of his deputy. In the second half of the 15th century and in the early 16th the *ispáns* of Hunyad county were the retainers of those who owned the castle of Hunyad and their castellans there, but they also owed obedience to the voevode in matters affecting the defence of Transylvania. The decree of the Transylvanian estates enacted at the assembly of Torda in 1540, which ordered that the alispán should be elected by the county nobility, wanted to break with the preceding practice. Sometimes the deputy-voevode held the ispanate of one of the counties. In the 14th century the deputy-voevodes were simultaneously *ispáns* of Fehér county; the last reference to them as such comes from 1406. By 1435 the latest they had certainly ceased to function as *ispáns* of Fehér. Also in the 14th century, the *ispáns* likewise acted as castellans of a castle entrusted to their care or of one in a neighbouring county but belonging to the voevode's honor. From the second half of the 15th century the Transylvanian *ispáns* only rarely assumed the castellanship of either of the two castles (Kükküllővár [Cetatea de Baltă, Romania] and Déva [Deva, Romania]), which remained attached to the voevode's honor, during their

(2), Rápolti (2), szucsáki Sándorházi (2), Sülyei (2), szentgyeydi Székely (2), Szentpáli (2), Szilvási (2), Szomordoki (2), Sztrigyi (2), Tamásfalvi (2), méhesi és szentannai Tót (2), Túri (2), cegei Wass (2), Vessződi (3), Zsuki (2). A birtoknév nélkül említett Horvát, Kis, Török és Nagy családbelieket, minthogy egyelőre családi kötelékeik tisztázatlanok, a felsorolásban nem szerepeltettük. (Természetesen nem tartozik e körhöz Corvin János herceg, akit – noha Hunyad vár birtokosaként olykor hunyadi ispánként említenek – csak kinevezett várnagya, a megye tényleges ispánja képviselte a vármegyében.)

73 Makkai László: Erdély a középkori magyar királyságban (896–1526). In: Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László–Mócsy András. Akadémiai, Bp., 1986. 327.

officeholding as *ispán*. Although the great majority of the Transylvanian *ispáns* were landed in the province, they were not necessarily appointed to those counties where the bulk of their estates lay. The voevode could occasionally entrust two counties to the same *ispán*. Such counties were always immediate neighbours, such as the pairs Belső-Szolnok–Doboka, Doboka–Kolozs, or Kolozs–Torda. The practice of appointing simultaneously two (or occasionally more) *ispáns* to govern the same county began shortly before the middle of the 15th century, and was continued thereafter. It presumably introduced at the county level a system already in operation, albeit not exclusively, with regard to the national offices. The *ispáns* were occasionally referred to as *alispáns* (i.e. vice-*ispán*), and titles could vary in the case of one and the same person; the „*alispáns*” may consequently be also regarded as *ispáns*, with the sole exception of those isolated cases when *ispán* and *alispán* figure together in a charter. One finds no castle-owners among the *ispáns*, and their political role was extremely limited. In terms of landed wealth, the families most frequently employed belonged to what is commonly referred to as the county nobility, with a couple of estates or parts of estate laying in one, or at most two counties. They generally turn up in the charters as attorneys, arbitrators or „royal (voevodal) men” (royal/voevodal representatives). For those Transylvanian noblemen who decided on a career in the administration the offices of *ispán* and *szolgabíró* were the easiest to reach, and for several among them, indeed, these offered the only career possibility.

A wittenbergi egyetem a 16. század első évtizedeiben*

A német reformáció egyik legfontosabb színtere a 16. században a wittenbergi egyetem volt, ahol az új szemlélet legnagyobb hatású képviselői, Luther (1483–1546) és Melanchthon (1497–1560) is oktattak. Az intézmény azonban nem a reformációnak köszönheti létrejöttét,¹ alapítása másfél évtizeddel megelőzte a mozgalom születését. Tanulmányomban az egyetem történetének első évtizedeit tekintem át. Azt a folyamatot vizsgálom, amely során egy provinciális, mérsékelt konzervatív késő középkori főiskola a német felsőoktatás zászlóshajójává és fél Európa vezető egyetemévé vált. Elemzésemben elsősorban strukturális szinten közelítem meg az intézményi változásokat, és a források által lehetővé tett történelmi mélyfúrások sorozatán keresztül rajzolom meg az átalakulás folyamatát.

Egyetemalapítás (1502–1508)

Amikor 1485-ben a Wettin-házi testvérpár, Ernő (1441, 1464–1486) és Albert (1443–1500) felosztotta egymás között a szász birtokokat, a lipcsei egyetem Albert-ági területre került, a választófejedelemség pedig felsőoktatási intézmény nélkül maradt. Ernő fia, III. (Wettin) Frigyes (1463, 1486–1525), aki a következő évben követte apját a választófejedelemségben, és később a „Bölcs” megtisztelő jelzőt vívta ki magának, uralkodása kezdetétől igyekezett orvosolni a hiányt. Erőfeszítéseit a századforduló után koronázta siker, amikor 1502-ben megszerezte I. Miksa (1459–1519) császári jóváhagyását az új intézmény számára.² A fejedelem már az induláskor (1503) gondoskodott a szellemi élet felvirágzásához nélkülözhetetlen háttérintézmény, a nyomda biztosításáról is.³ Néhány évvel később, 1507-ben a pápai elismerést is megkapta az egyetem.⁴ Ez a lépés kulcsfontosságú volt a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/233/11).

1 Az 1527-ben alapított (és császári elismerést csak 1540-ben nyert) marburgi egyetem volt az első főiskola, amelyet a reformáció hívei már az új szellemben hoztak létre (*Hans Schneider*: Marburg, Universität. In: *Theologische Realenzyklopädie*, 36+5 köt. Főszerk. Gerhard Müller–Gerhard Krause. De Gruyter, Berlin–New York, 1976–2007. [= TRE] XXII. 68.29–33. és 69.1–6.).

2 *Urkundenbuch der Universität Wittenberg. I–II.* Szerk. Walter Friedensburg. Historische Kommission, Magdeburg, 1926–1927. (= UBW) I. 1–3. (1. sz.).

3 UBW I. 6–7. (8. sz.).

4 UBW I. 17. (19. sz.).

főiskola fenntartása szempontjából, mert egyházi javadalmazású tanárokat biztosított az intézménynek, amely ezáltal úgy jutott stabil jövedelmű oktatókhoz, hogy bérezésük nem terhelte a fejedelmi kincstárat. A pápai rendelkezés átszervezte a wittenbergi mindenszentek alapítványt (*Allerheiligenstift*); kanonokainak számát tizenkettőre emelte, és kötelezte őket az egyetemi oktatásban való részvételre.⁵ Az alapítás folyamata a következő évben zárult le, amikor Bölcs Frigyes kiadta az egyetem és a karok első statútumait.⁶ Az új iskola, amelyet a város 'fehér hegy' jelentésű nevének (*Weißenberg*) görögösítésével Leucoreának neveztek, presztízsvállalkozás volt a választófejedelem számára, aki nemcsak a befolyását őrizte meg az intézményre, hanem elkötelezett is volt annak fennmaradása és sikere mellett.

A 16. század elejére az egyetem mint oktatási forma már több mint háromszáz éves múltra tekintett vissza Európában.⁷ A századok múltával lassan maguk az intézmények és alapításuk jellegzetességei is megváltoztak.⁸ Az úttörő középkori főiskolák szerves fejlődés révén jöttek létre (*ex consuetudine*). Jövedelmük főként egyházi alapítványokból származott, széles nemzetközi vonzerővel rendelkeztek, és a tanárok és diákok kvázi-monasztikus életformában szentelték magukat a tudományok művelésének. Már az 1200-as évek első felében megjelenik, majd a középkor vége felé közeledve általánosabbá válik, hogy egy világi uralkodó tudatosan alapít felsőoktatási intézményt (*ex privilegio*), amelynek fenntartásában is jelentős szerepet játszik a fejedelmi kincstár támogatása. Ezeken az egyetemeken erősebb az uralkodó befolyása, aki nemritkán pragmatikus szempontokat igyekszik érvényesíteni. Oktatókat és diákokat szűkebb körből, jellemzően – bár nem

5 Az alapítvány történetéhez és a hozzá kötődő személyekhez ld. *Gottfried Wentz*: Das Kollegiatstift Allerheiligen in Wittenberg. In: *Germania Sacra. Historisch-statistische Darstellung der deutschen Bistümer, Domkapitel, Kollegiat- und Pfarrkirchen, Klöster und der sonstigen kirchlichen Institute. I. Abteilung: Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg. III. Das Bistum Brandenburg. 2. Teil.* Közreadja Fritz Bünger–Gottfried Wentz. De Gruyter, Berlin, 1941. (reprint: 1963.) 75–164.

6 UWB I. 18–58. (22–26. sz.). Hogy a statútumokat a tartományúr, és nem maga az egyetem adta ki, tübingeni előképre utal. Az egyetem számos magas rangú hivatalnok – köztük Johannes Stauptitz (1468 k.–1524), az ágostonosok rendfőnöke és a teológiai kar első dékánja – kötődött a sváb főiskolához (Stauptitzhoz bővebben ld. *David C. Steinmetz*: *Reformers in the Wings: From Geiler von Kaysersberg to Theodore Beza.* 2. kiad. Oxford UP, Oxford, 2001. 15–22.). Már a legrégebbi wittenbergi statútumok (1504) is tübingeni hatást mutatnak (UWB I. 7. [9. sz.]). Vö. *Heiner Lück*: Wittenberg, Universität. In: TRE XXXVI. 232.29–37.; *Martin Treu*: Die Leucorea zwischen Tradition und Erneuerung: Erwägungen zur frühen Geschichte der Universität Wittenberg. In: *Martin Luther und seine Universität.* Szerk. Heiner Lück. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1998. 34–35.; *Walter Zöllner*: *Herausbildung und Weiterentwicklung der Wissenschaftsgebiete an der Universität Wittenberg bis zum Ende der Lutherzeit (unter besonderer Berücksichtigung der Artistenfakultät).* Uo. 120.; *Martin Brecht*: *Martin Luther. I–III.* Fortress, Minneapolis, 1985–1993. I. 119–120.

7 A középkori és reneszánsz egyetemek történetéhez *Hastings Rashdall* klasszikus monográfiája (*The Universities of Europe in the Middle Ages. I–II.* Cambridge UP, Cambridge, 2011. – eredetileg 1895) mellett ld. *Universities in the Middle Ages. I.* Szerk. Hilde de Ridder-Symoens. Cambridge UP, Cambridge, 2003. (*A History of the University in Europe*) és *Paul F. Grendler*: *The Universities of the Italian Renaissance.* Johns Hopkins UP, Baltimore, 2011.

8 *Kenneth G. Appold*: *Academic Life and Teaching in Post-Reformation Lutheranism.* In: *Lutheran Ecclesiastical Culture 1550–1675.* Szerk. Robert Kolb. Brill, Leiden, 2008. 66–75.

kizárólagosan – az érintett uralkodó fennhatóságának területéről vonzanak. Az egyetemi polgárok élete egyúttal világiasabbá, nyitottabbá válik.

Bár a *studia generalia*⁹ – vagyis a szabad művészetek mellett legalább egy magasabb tudományt is oktató középkori intézményeket – is egyetemenként tartjuk számon, az igazi *universitas*⁹ a bölcsészeti alapképzést nyújtó kar mellett három felsőbb karral, teológiai, jogi és orvosi fakultással rendelkezett. Ezek – ilyen sorrendben – presztízsből megelőzték a bölcsészkart, amelyen főként magiszterek (MA) tanítottak, míg a felsőbb karok professzorai esetében legtöbbször elvárás volt a doktori fokozat megléte. Ahhoz, hogy valaki a felsőbb karokon megkezdhesse tanulmányait, előbb sikeresen le kellett zárnia bölcsészkarai tanulmányait.

A középkor végére az egyetemek a tudományos fokozatszerzés gazdag rendszerét építették ki. A diplomázás két legfontosabb előfeltétele általában bizonyos előadások hallgatása, illetve – magasabb diplomák esetében – megtartása és a nyilvános disputáción való megmérettetés volt. Az egyetemi oktatás meghatározóan előadások keretében zajlott, általában tárgyként hetente négyszer egy órában. Az előadások konkrét szövegek, tankönyvek magyarázatán alapultak, ami következőképpen a kommentárirodalom felvirágzásához vezetett a középkor utolsó századaiban. Ez az oktatásszervezési forma az egyetemi státuszok kialakításában is meghatározó szerepet játszott. Az egyes oktatói állásokat általában egy-egy alapszöveget magyarázó előadások megtartásához kötötték. A képzésnek a mai szemináriumokhoz hasonló részét, amely aktív részvételt biztosított a diákok számára, a heti disputációk jelentették. A diplomaszerzés előfeltételéül pedig az alkalmi (promóciós) disputációk szolgáltak, a mai záróvizsgákhoz hasonlóan.

Arisztotelész újrafelfedezése a középkor legnagyobb intellektuális eseménye volt a latin nyelvű Nyugaton, és időben nagyjából egybeesett az egyetemalapítások hőskorával, a 13. századdal. Nem csoda hát, ha a teológiai befogadását övező viták lezárultával Arisztotelész meghatározóvá vált a középkori felsőoktatásban. Értelmezése körül iskolák, köztük a skolasztika kiemelkedő tudósainak nevével fémjelzett tomista, skotista, ockhamista „utak” (*viae*) alakultak ki. A köztük zajló viták alapvetően formáltak a késő középkori egyetemek szellemi életét.¹⁰ Arisztotelész nemcsak a mai értelemben vett bölcsészképzés részeként vált megkerülhetlenné, hanem jelentős részben a természettudományokat is az ő szövegei alapján oktatták, sőt művei a felsőbb karok tananyagába is beépültek. Alapításakor Wittenberg is a késő középkori felsőoktatásnak ebbe az általános rendszerébe illeszkedett, és tipikus korabeli főiskolának tekinthető.

9 A *studium generale* és *universitas* fogalom pár másfajta értelmezéséhez ld. Sz. Jónás Ilona: Egyetemek, summák, katedrálisok. In: Európa ezer éve. A középkor. I–II. Szerk. Klaniczay Gábor. Osiris, Bp., 2005. II. 23.

10 Ulrich G. Leinsle: A skolasztikus teológia története. Osiris, Bp., 2007. (eredetileg németül 1995), kül. 173–179. Sachiko Kusukawa (The Transformation of Natural Philosophy: The Case of Philip Melancthon. Cambridge UP, Cambridge, 1995. 12.) ugyanakkor arra emlékeztet, hogy a *viae* összeütközése nem volt elkerülhetetlen.

Késő középkori egyetem (1507–1508)

Az első években – érthetően – nagy volt a fluktuáció az oktatók között. 1507 tavaszán 38 rendes és rendkívüli tanár¹¹ – bakkalaureusok, magiszterek, doktorok – összesen 45 kurzust tartott az egyetemen.¹² A mindenszentek alapítvány nyári átszervezése sokat tett a tanári kar stabilitásának megteremtéséért.¹³ A tizenkét kanonok közül öt magiszter az elsődiplomás képzésben vett részt,¹⁴ míg a hét doktor közül három a teológiai, négy pedig a jogi karon kapott tanári megbízást. Ezen kívül a városban működő szerzetesrendek is biztosítottak néhány professzort a fiatal főiskola számára. Az ágostonosoknak a bölcsészkar etikatanárát és a teológiai kar bibliatudományt oktató professzorát kellett kiállítaniuk.¹⁵ Az egyetem korai éveiben egy ferences professzor is működött a teológiai karon.¹⁶ Oktatói feladataikért se a kanonokok, se a szerzetesek nem részesültek külön javadalmazásban egyházi jövedelmükön túl, a többi oktatót azonban a fejedelmi kincstárnak kellett fizetnie.

A bölcsészkar tanrendjében négy olyan előadáspár szerepelt 1507-ben, ahol ugyanazokat a szövegeket párhuzamosan mind skotista, mind tomista szellemben magyarázták. Ezek közé tartozott az arisztotelészi korpuszból (1) a logika (*logica maior*), (2) a természettudományi művek, a *Fizika* és a *De anima*, (3) *De coelo et mundo*, *De generatione et corruptione*, *De meteoris* és *Parva naturalia*, valamint (4) a 13. századi Petrus Hispanus logikája (*logica minor*).¹⁷ A 'Rotulus' ezekkel egy csoportba sorolja az erkölcsfilozófiai előadást, amelyet később rövid ideig Luther oktatott, a metafizikát, amelyet Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486–1541) adott elő,¹⁸ és a grammatikát. Az utóbbi Johannes Sulpitius Verulanus (1430 k.–1490 után) olasz humanista tankönyvén alapult. A *logica minor* kivételével az összes többi említett előadás Arisztotelész-szövegek magyarázatával foglalkozott. Jóval szűkebb

11 A rendkívüli oktatók meghirdethettek órákat, de rendszeres javadalmazásban nem részesültek, legfeljebb a hallgatóktól szedhettek tanulópénzt.

12 Zöllner, W.: i. m. (6. jz.) 121.; vö. UBW I. 14–17. (17. sz.): Rotulus doctorum.

13 Ld. 4. jz.

14 Legalábbis elvben. Ténylegesen az öt magiszter egyike, Johann Rachals (fl. 1507–1523) élete végéig mentességet élvezett oktatói feladatai alól (UBW I. 84. [63. sz.]; vö. Wentz, G.: i. m. [5. jz.] 125–126.).

15 Luther maga is ennek köszönhetően került Wittenbergbe: először – 1508/1509-ben – magiszterként etikát tanított, majd végleges áthelyezését (1511) és a doktori fokozat megszerzését (1512) követően 1513-tól Staupitz utódja lett a Szentírás professzoraként.

16 UBW I. 13. (14. sz.), 15. (17. sz.) és 37. (23. sz.).

17 Péter személye és így életrajzának részletei vitatottak; vö. Joke Spruyt: Peter of Spain. [Jav. szócikk.] In: Stanford Encyclopedia of Philosophy. Szerk. Edward N. Zalta. (2014. tavaszi kiad.) <http://plato.stanford.edu/entries/peter-spain/> (utolsó hozzáférés: 2014. febr. 16.).

18 Karlstadt egyébként a tomista logica maior professzora volt, és ebben a minőségében skotista partnere Nikolaus von Amsdorf (1483–1565), Staupitz unokaöccse és Luther későbbi közeli munkatársa volt. Mindketten a mindenszentek alapítvány bővítésekor (Amsdorf 1507-ben, Karlstadt a következő évben) kaptak kanonoki stallumot (Wentz, G.: i. m. [5. jz.] 124., ill. 126.; vö. Steinmetz, D.: i. m. [6. jz.] 70–75., 123–130. és Alejandro Zorzín: Andreas Bodenstein von Karlstadt [1486–1541]. In: The Reformation Theologians: An Introduction to Theology in the Early Modern Period. Szerk. Carter Lindberg. Blackwell, Oxford, 2002. 327–337.).

volt a másik kurzuscsoport – *in humanis litteris* –, mindössze 4 óra tartozott ide: (1) Vergilius és a Tiberius-kori költő, Valerius Maximus, (2) Suetonius, (3) Sallustius, valamint (4) az 1. századi római poéta, Silius Italicus és egy Wittenberget dicsérő kortárs vers az oktató, Georg Sibutus koszorús költő¹⁹ tollából. A rendkívüli oktatók órákinálata kiegyensúlyozottabb képet mutatott, a 'Rotulus'-ban öt-öt előadás szerepel „In philosophia” és „In litteris secularibus”.²⁰ Ez azonban kevés volt ahhoz, hogy a tanrend egészét tekintve is helyreállítsa az egyensúlyt: összességében egyértelműen a skolasztikáé volt a vezető szerep (1. táblázat).

1. táblázat. Rendes oktatói állások a bölcsészkaron (1507)

Függ.*	Tanszék	Alapszöveg (szerző)	Iskola
11	logica maior	Arisztotelész	skotista
11	logica maior	Arisztotelész	tomista
14 b)	<i>Fizika és De anima</i>	Arisztotelész	skotista
14 b)	<i>Fizika és De anima</i>	Arisztotelész	tomista
11	logica minor	Petrus Hispanus	skotista
11	logica minor	Petrus Hispanus	tomista
14 b)	<i>De coelo et mundo, De generatione et corruptione, De meteoris és Parva naturalia</i>	Arisztotelész	skotista
14 b)	<i>De coelo et mundo, De generatione et corruptione, De meteoris és Parva naturalia</i>	Arisztotelész	tomista
3 a)	etika	Arisztotelész	skolasztikus
13	metafizika	Arisztotelész	skolasztikus
6	grammatika	Sulpitius	humanista
2	költészet	Vergilius, Valerius Maximus	humanista
5	történelem	Suetonius	humanista
–	[költészet]	Silius Italicus, Sibutus	humanista
[20]**	[retorika]	Sallustius	humanista

* Verzeichnis der Professuren an der Philosophischen Fakultät mit chronologischen Listen ihrer Inhaber (1502–1817). [Függelék.] In: *Heinz Kathe: Die Wittenberger Philosophische Fakultät 1502–1817*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2002. 455–470. (= Függ.) – hivatkozás a tanszék azonosítószáma alapján.

** Kathe nem említi a kurzust. Értelemszerűen a történelem tanszék (Függ. 5.) alatt kellene szerepelnie (az alapszöveg a *Jugurtha háborúja* volt), de az előadó, Balthasar Vach vagy Phacchus (1480 k.–1541) a latin költészet (Függ. 2.) kívül a retorika oktatójaként fordul még elő.

19 A szerzőhöz ld. *John L. Flood: [S–108] Georgius Sibutus Daripinus: c. 1480?–after 1528*. In: *Poets Laureate in the Holy Roman Empire: A Bio-Bibliographical Handbook*. I–IV. De Gruyter, Berlin, 2006. IV. 1950–1952.

20 UBW I. 16. (17. sz.).

Ha a humanizmus háttérbe is szorult a skolasztikával szemben, nem szabad alábecsülnünk jelentőségét az egyetem körül alakuló szellemi életben.²¹ Már az első évektől kezdve akadtak kiemelkedő képviselői – mint az egyetemalapítástól 1505-ig görögprofesszorként és nyomdászként Wittenbergben működő Nikolaus Marschalk (1460 u.–1525) –, akik maguk köré gyűjtötték az új szemléletre nyitott fiatalabb kollégákat. A 'Rotulus' szerzője, Christoph Scheurl (1481–1542) hosszú itáliai tartózkodásáról hozta magával a humanizmust. Őt 1507-ben úgy hívta meg Bölcs Frigyes jogászprofesszornak, hogy egyszerre mind a bölcsészszakra is engedélyezte számára az órátartást. A következő években körülötte, illetve a koszorús költők – Sibutus és Riccardus Sbrulius²² (1480 k.–1525 u.) – körül alakult ki jelentősebb humanista kör, amelynek tagjai között találjuk az egyetem számos tanárát.

A teológiai karon 1507-ben összesen öt oktató hirdetett meg órákat, négy magiszter – köztük egy *extraordinarius* – és egy doktor. Itt tanított az egyetem első időszakának két legmeghatározóbb egyénisége is. Staupitz a Szentírás professzora volt, de a dékáni tisztséget ekkor már nem ő, hanem az egyetem első rektora, a szülővárosáról Mellerstadtként is ismert Martin Pollich (1455 k.–1513) – Bölcs Frigyes udvari orvosa – töltötte be. Az utóbbi volt a tomizmus első képviselője Wittenbergben, de teológiai doktorátussal ő sem rendelkezett, filozófiából és orvostudományból szerzett fokozatot.²³ A 'Rotulus' egyik oktató előadásainak tárgyát sem nevezi meg.

Bár elvben a teológiai fakultás presztízse volt a legnagyobb, Wittenbergben a jogi kar szemlátomást komolyabb erőt képviselt. A tartományi kormányzat számára nélkülözhetetlen felkészült hivatalnokok képzése az új iskola egyik legfőbb feladata volt, ez tükröződik a karok közti erőviszonyokban is.²⁴ A 'Rotulus'-ban még szembeötlő az egyetem első éveire jellemző helyzet – a kánonjog dominanciája –, azonban éppen itt figyelhető majd meg az egyik legjelentősebb strukturális változás. Voltaképpen már az ekkori állapot is elmozdulást tükröz, hiszen az egyetem alapítását követően először csak kánonjogot oktattak Wittenbergben, a római jog csak utóbb került be a tanrendbe.²⁵ Az 1507-es listában a hat kánonjoggal szemben – valamennyien doktorok – két római jogász neve olvasható, és közülük is csak az egyiknek volt doktorátusa. Sajnos az ő tárgyaik sem szerepelnek a felsorolásban.²⁶ A két másik karhoz képest az orvosi fakultás sokkal jelentéktelenebb

21 Kathe, H.: i. m. (5. o.) 11–25.

22 Vö. John L. Flood: [S–18] Riccardus Sbrulius: Sbrolius, Sbruglio, c. 1480–after 1525. In: Poets Laureate i. m. (19. jz.) IV. 1811–1814.

23 Kathe, H.: i. m. (5. o.) 7., 10.

24 Vö. Treu, M.: i. m. (6. jz.) 40–41. Helmar Junghans (Wittenberg als Lutherstadt. Union, Berlin, 1979. 52.) felveti, hogy a császári elismerés elsődleges megszerzése is ezt mutatja. Brecht (i. m. [6. jz.] I. 118.) szerint viszont nem szabad túlértékelni a pápai elismerés késedelmességét, hiszen az előzetes egyházi jóváhagyást már 1503 elején megkapta az intézmény (vö. UBW I. 4–5. [3–5. sz.]). Vö. Appold, K. G.: i. m. (8. jz.) 76–77.

25 Heiner Lück: Die Wittenberger Juristenfakultät im Sterbejahr Martin Luthers. In: Martin Luther und seine Universität i. m. (6. jz.) 76.: 20 jz.

26 A jog középkori és kora újkori szakterületeinek áttekintéséhez ld. Grendler, P. F.: i. m. (7. jz.) 13. fejj., kül. 434–435. és Lück, H.: Juristenfakultät i. m. (25. jz.) 76–77.

2. táblázat. Áttekintés a professzori státuszokról a felsőbb karokon (1507)

Kar	Szakterület	Javadalmazás	Tanszékek száma
Teológiai	n. a.	ágostonosok	1
Teológiai	n. a.	fejedelem	1
Teológiai	n. a.	mindenszentek	1
Teológiai	n. a.	ferencesek	1
Jogi	kánonjog	mindenszentek	4
Jogi	kánonjog	fejedelem	2
Jogi	római jog*	fejedelem	2
Orvosi	n. a.	fejedelem	1
<i>Összesen</i>			<i>13</i>

* *Codex Justiniani* és *Institutiones*.

volt,²⁷ mindössze egyetlen rendes tanár működött itt (2. táblázat), bár három rendkívüli oktató is hirdetett meg órákat.

Az 1508-as statútumok előírásai nem minden részletben egyeztek meg az 1507-es status quóval, de a fő irányokat megerősítették.²⁸ A legtöbb tudományterületen kevesebb tanszéket intézményesítettek, mint amennyi az előző évben ténylegesen létezett, de az alapvető skolasztikus irányultságot hivatalossá tették, sőt támogatták. Három bölcsészkarú kurzus – az arisztotelészi logika és természettudományok, valamint Petrus Hispanus logikája – esetében a statútumok ugyanis előírták, hogy párhuzamosan három út szellemében kell őket előadni. A skotista és tomista *viae* mellett a harmadik azonban nem az ockhamista volt, hanem Rimini Gergely (1300 k.–1358) nominalista iskolája. Ezt minden bizonnyal az ágostonosok wittenbergi befolyásának jeleként kell értelmeznünk, hiszen Gergely az ő rendjük kiemelkedő személyisége volt.²⁹ Az átszervezés nyertese a logika lett, amely így összesen hat tanszéket kapott, míg a természettudományokat a 2×2 előadás helyett már csak 3×1 kurzuson tervezték oktatni. A dokumentum ezeken kívül egy etika–metafizika–matematika és egy grammatika tanszékről rendelkezik még. Három további – humanista – előadást is említ a szöveg, de ezek tartalmáról semmi közelebbit nem tudunk meg. Minden-

27 Az orvosi kar történetéhez ld. *Hans Theodor Koch*: Die Wittenberger Medizinische Fakultät (1502–1652). Ein biobibliographischer Überblick. In: *Medizin und Sozialwesen in Mitteldeutschland zur Reformationszeit*. Szerk. Stefan Oehmig. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2007. 289–348. és *Vivian Nutton*: Wittenberg Anatomy. In: *Medicine and the Reformation*. Szerk. Ole Peter Grell–Andrew Cunningham. Routledge, London–New York, 1993. 11–32.

28 UBW I. 56. (26. sz.).

29 A szokatlan esettel kapcsolatban a források olvasatát övező filológiai vitához ld. *Heinz Scheible*: Aristoteles und die Wittenberger Universitätsreform. Zum Quellenwert von Lutherbriefen. In: *Humanismus und Wittenberger Reformation*. Festgabe anlässlich des 500. Geburtstages des Praeceptor Germaniae Philipp Melanchthon am 16. Februar 1997. Szerk. Michael Beyer–Günther Wartenberg. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1996. 129. (további hivatkozások ott).

3. táblázat. Rendes oktatói állások a bölcsészkaron (1508, terv)

Függ.	Tanszék	Alapszöveg (szerző)	Iskola
11	logica maior	Arisztotelész	skotista
11	logica maior	Arisztotelész	tomista
11	logica maior	Arisztotelész	Rimini iskolája
14	természettudományok	Arisztotelész	skotista
14	természettudományok	Arisztotelész	tomista
14	természettudományok	Arisztotelész	Rimini iskolája
11	logica minor	Petrus Hispanus	skotista
11	logica minor	Petrus Hispanus	tomista
11	logica minor	Petrus Hispanus	Rimini iskolája
3 a) & 13	etika, metafizika és matematika	Arisztotelész	skolasztikus
6	grammatika	n. a.	humanista
[2, 20]	+ 3 további tanszék		humanista

esetre az 1507-es négyhez – illetve a grammatikával együtt öthöz – képest itt is visszalépést látunk a tanszékek számában (3. táblázat).

Az 1508-as statútumok öt oktatói állást hoztak létre a teológiai karon.³⁰ Ezek közül három a mindenszentek alapítványhoz kötődött, egyet-egyet pedig az ágostonosoknak, illetve ferenceseknek kellett fenntartaniuk. Felsőbb éves hallgatók, akik a doktori fokozat felé vezető diplomák sorában az egyiket vagy másikat már megszerezték, szintén jelentős időkeretet kaptak kötelező előadásaik megtartására. A jogi kar hét professzori státuszt kapott.³¹ A legtöbb esetben nem derül ki, az egyházi alapítványhoz kötődik-e a tanszék, a konkrét szakterület viszont egy kivétellel azonosítható. Három-három kánon-, illetve római jogi státusszal az arány már sokkal kiegyensúlyozottabb, mint az előző év tényleges kínálata, még ha a hetedik tanszék valószínűleg az előbbi területet erősítette is. Az orvosi karon továbbra is egyetlen professzor működött, akinek a gyakorlati tudomány volt a szakterülete, de az elméleti (vagy spekulatív) orvostudomány is kapott egy alacsonyabb (kb. adjunktusi) státuszt³² (4. táblázat).

Az 1508-as elképzelések jobbára csak tervek maradtak. Nagyobb szabású intézményt vázoltak, mint amit 200 hallgató indokolt vagy megvalósíthatóvá tett. Ugyanakkor jól mutatják az alapítók szándékát, és a 'Rotulus'-ban rögzített 1507-es állapotokkal együtt egy tipikus késő középkori egyetem képét rajzolják elénk. Összességében a Leucorea a „hagyományos iskola” (*via antiqua*) képviselője, ahol az uralkodó szellemi irányzat a skolasztika mérsékelt skotista ága. A humanizmus

30 UBW I. 37. (23. sz.).

31 UBW I. 45. (24. sz.).

32 UBW I. 49. (25. sz.).

4. táblázat. Professzori státuszok a felsőbb karokon (1508, terv)

Kar	Tanszék	Javadalmazás/jogterület	Tanszék (db)
Teológiai	n. a.	ágostonosok	1
Teológiai	n. a.	ferencesek	1
Teológiai	n. a.	mindenszentek	3
Jogi	n. a., „legat titulos ordinarios”	mindenszentek	1
Jogi	<i>Codex Justiniani és Digesta</i>	római jog	2
Jogi	<i>Liber sextus és Clementinae</i>	kánonjog	1
Jogi	<i>Institutiones</i>	római jog	1
Jogi	<i>Decretales</i>	kánonjog	1
Jogi	<i>Decretum Gratiani</i>	kánonjog	1
Orvosi	gyakorlati orvostudomány	fejedelem	1
Orvosi	elméleti orvostudomány	fejedelem	1
Összesen			14

megjelent az órákinálatban, de alig-alig kapott helyet a vizsgakövetelmények között, a diplomaszerezés szempontjából lényegében fakultatívnak tekinthető. Ezzel szemben a skolasztikus tudomány jelentette az intézményes elvárást, és ennek el-sajátítására az egyetem bőséges lehetőséget is kínált.

A reformáció előestéjén (1516)

A wittenbergi egyetemnek 1516-ban 22 kinevezett oktatója volt. A legnagyobb fakultás a bölcsészkar volt, minden második tanár ehhez tartozott.³³ Az 1508-as statútumokban előírt három párhuzamos előadáscsoportból csak kettő – a skotista és a tomista – valósult meg. A nominalista út (*via Gregorii*) szerinti óráknak nincs nyoma a forrásokban.³⁴ A kilenc helyett ténylegesen működő hat tanszék közül négyet – mindhárom skotistát,³⁵ valamint a tomista *logica minor* – a mindenszentek kanonokjai töltötték be. A további előadások nem voltak konkrét utakhoz kötve. Ezek közé tartozott az etika és a metafizika – mindkettő önállóan, nem a statútumok szerint összevonva –, valamint a metafizikától 1514-ben szintén függetlenedő matematika.³⁶ Az első kettő Arisztotelész-szövegekhez kötődött, a matematika pedig azért kapott önálló tanszéket, mert az arisztotelészi tanítások

33 UBW I. 77–78. (57. sz.). A bölcsészkar tizenkét oktatói állásához ld. alább.

34 Vö. *Kathe, H.*: i. m. (5. o.) 33–34. és Függ. 11, 14 c); *Kusukawa, S.*: i. m. (10. jz.) 24.

35 Az egyházi javadalmazási státuszok stabil egzisztenciát teremtettek, így ez az elosztás is jelzi, hogy a skotizmus képviselte a meghatározó szellemi irányt Wittenbergben.

36 UBW I. 73–74. (54. sz.).

5. táblázat. Rendes oktatói állások a bölcsészkaron (1516)

Függ.	Tanszék	Alapszöveg (szerző)	Iskola	Javadalmazás
11	logica maior*	Arisztotelész	skotista	mindenszentek
11	logica maior *	Arisztotelész	tomista	fejedelem (20 fl.)
14	fizika**	Arisztotelész	skotista	mindenszentek*
14	fizika**	Arisztotelész	tomista	fejedelem (20 fl.)
11	logica minor*	Petrus Hispanus	skotista	mindenszentek
11	logica minor *	Petrus Hispanus	tomista	mindenszentek*
3 a)	etika**	Arisztotelész	skolasztikus	ágostonosok
13	metafizika**	Arisztotelész	skolasztikus	egyetem (20 fl.)
1 & 12	asztronómia/matematika**	Sacrobosco et al.	skolasztikus	fejedelem (20 fl.)
6	grammatika*	Sulpitius	humanista	fejedelem (20 fl.)
2	latin költészet	B. Vach oktatja	humanista	fejedelem (40 fl.) ^o
20	retorika		humanista	

* BA diploma előfeltétele.

** MA diploma előfeltétele.

+ Valamint évi 20 gulden kiegészítés a fejedelmi kincstárból.

^o Egyetemi kiegészítő javadalmazással együtt.

befogadásához elengedhetetlen előfeltételnek tekintették. Humanista előadásokat két oktató hirdetett meg, de a költészetet és retorikát is tanító Balthasar Vach tárgyait intézményi szinten önállónak kell tekintenünk.³⁷ Ehhez jött még harmadik humanista tanszékként a grammatika.

Összességében tehát az 1507/1508-as helyzethez hasonló képet látunk a bölcsészkaron. A tizenkét tanszék háromnegyede 1516-ban is skolasztikus orientációjú, és ezek közé tartozik valamennyi alapítványi státusz. Továbbra is a skotizmus a meghatározó szellemi irány. Az előadásoknak legalább a fele Arisztotelész-szövegek magyarázatával foglalkozott, és a humanista kurzusok közül még most is csak egy számított vizsgakövetelménynek (5. táblázat). Ugyanakkor a tanrend frissebb szellemű bővítése iránti nyitottságot mutatja a további státuszok iránt nyomtatékosan megfogalmazott igény,³⁸ a rendkívüli oktatók kurzusainak viszonylag széles körűen kialakított rendszere – elsősorban a később humanistából a reformáció követőivé váló Thilemann Conradi (1485–1522 u.) és Johannes

37 Egyrészt Vach kettős kinevezése évtizedeken keresztül fennállt (1503–1521, és az utóbbi dátumot követően még további húsz évig működött költészetprofesszorként Wittenbergben), másrészt dupla javadalmazásban részesült (a fejedelemtől a szokásos honorárium másfélszeresét kapta, amit az egyetem pótolta ki még egy fél fizetéssel), harmadrészt pedig ténylegesen is naponta két független előadást tartott (UBW I. 77. [57. sz.]). Ezzel szemben pl. a Zörbig magiszter néven is ismert Bonifatius Erasmi de Rode (1480 k.–1560) nem kapott kétszeres fizetést a matematika és asztronómia oktatásáért, és csak egy előadást tartott naponta – mutatva, hogy a két tárgy még nem vált el egymástól (UBW I. 78. [57. sz.]).

38 UBW I. 78. (57. sz.); vö. I. 74–75. (55. sz.).

6. táblázat. Professzori státuszok a felsőbb karokon (1516)

Kar	Tanszék	Szakterület	Javadalmazás
Teológiai	disputációk*	skolasztikus	mindenszentek
Teológiai	Szentírás	biblikus	ágostonosok
Teológiai	n. a.	nominalista (G. Biel)	mindenszentek
Jogi	<i>Decretales</i>	kánonjog	mindenszentek
Jogi	<i>Institutiones</i>	római jog	mindenszentek + 20 fl.*
Jogi	<i>Codex Justiniani</i>	római jog	fejedelem (100 fl.)
Jogi	<i>Liber sextus</i>	kánonjog	mindenszentek
Jogi	<i>Digestum vetus</i>	római jog	fejedelem (160 fl.)
Jogi	<i>Digestum novum</i>	római jog	fejedelem (80 fl.)
Jogi	<i>Decretum Gratiani</i>	kánonjog	mindenszentek
Orvosi	n. a.	n. a.	fejedelem (70 fl.)

* Ugyanaz az oktató önkéntesen tartott tomista előadásokat is.

* Kiegészítés a fejedelmi kincstárból.

Lang (1487 k.–1548) jóvoltából informálisan a görög és az alapszintű héber is jelen volt az órákinálatban³⁹ – és az órarend olyan összeállítása, amely a kötelező előadásokkal való ütközések elkerülésén keresztül szabad időkeretet biztosított a humanista tanulmányok számára.

1516 tavaszán a teológiai kar kurzuskinálatában mindössze három rendes előadás szerepelt a disputációk mellett. Staupitz helyett ekkor már Luther tartotta a biblikus órákat, ebben a félévben a *Római levelet* magyarázta. A néhány évvel korábban elhunyt Mellerstadt tomista előadását a mindenszentek alapítvány kanonokja, Petrus Lupinus (†1521)⁴⁰ vette át „szabad akaratából, térítésmentesen”,⁴¹ viszonzásul azért, hogy kollégái is besegítettek a pénteki rendszeres disputációk tartásába, amelyért ő volt a felelős. A harmadik órát az Itáliában tanulmányúton levő Karlstadt helyettesítve Amsdorf tartotta a nominalista Gabriel Bielről (1420 k.–1495) (6. táblázat). A teljes kurzuskinálatot nyilván bővítették a felsőbb éves hallgatók által meghirdetett előadások, de értelemszerűen ezek is a skolasztikát erősítették. Luther ekkor már kétségtelenül új szellemiséget képviselt a karon, de azt, hogy a bibliai exegézis jelen volt a tanrendben, nem kell a reformáció előhírnökének tekintenünk. Ez a professzúra a késő középkori oktatási rend része volt, és nem változtatott a kar skolasztikus orientációján. Nincs adatunk arról, hogy a teológiai reformgondolkodás Luthert megelőzően megjelent volna Wittenbergben.⁴²

Hét professzorral továbbra is a jogi karé a tényleges vezető szerep, és ezt tükrözik a jövedelmi viszonyok is (7. táblázat). A jogászprofesszorok fizetése jóval

39 Kathe, H.: i. m. (5. o.) 44–46.

40 Wentz, G.: i. m. (5. jz.) 123.; vö. uo. 132., 137., 154.

41 UBW I. 77. (57. sz.): „aus guten freien willen umbsunst”.

42 Brecht, M.: i. m. (6. jz.) I. 120–121.

7. táblázat. Professzori státuszok száma a felsőbb karokon (1507–1516)

Kar (szakterület)	1507	1508 (terv)	1516	Javadalmazás (1516)
Teológiai	4	5	3	mindenszentek (2) és ágostonosok (1)
Jogi (római)	2	3?	4	fejedelem (80–160 fl.)
Jogi (kánon)	6	4?	3	mindenszentek
Orvosi	1	2	1	fejedelem (70 fl.)
<i>Összesen</i>	<i>13</i>	<i>14</i>	<i>11</i>	

magasabb volt, mint a többi karhoz tartozó kollégáiké; a bölcsészkar magisztereinél akár nyolcszor többet kereshettek. Folytatódott a hangsúlyeltolódás a kánonjogtól a római jog felé. 1516-ra már egyértelműen az utóbbi oktatói kerültek – egyelőre szerény – többségbe. A mindenszentek alapítványhoz kötött státuszokat érintő személycserék következtében, míg 1507-ben mind a négy kánon jogot adott elő, 1516-ban egyikük már római jogász volt. Wolfgang Stähelin (1488–1521 u.), aki a fejedelmi kincstártól kapta a fizetését, szintén váltott a kánonjogról civil jogra. Christoph Scheurl, a másik kánonjogász, aki 1507-ben az udvartól kapta javadalmazását, 1511 legvégén távozott Wittenbergből, és az utódja a római jogot oktató Christian Beyer (1482 k.–1535) lett. Vagyis amíg 1507-ben a kincstár két-két kánon- és római jogásznak adott fizetést, addig 1516-ban három civiljogász javadalmazását biztosította, és ugyanezen a jogterületen egy negyedik oktatói státuszt jórészt az alapítvány tartott fenn, amely a korábbi négy helyett már csak három kánonjogászt adott az egyetemnek (6. táblázat).

A jogi kar kiemelkedő szerepét jól mutatja az orvosi karral való összehasonlítás is, ahol mindössze két oktatói állásról volt szó, és ekkoriban (1516) ezek közül is csak az egyik volt betöltve, ráadásul ennek javadalmazása a vezető jogászok jövedelmének felét sem érte el (7. táblázat). Az orvosi kar háttérbe szorulása a joggal és teológiával szemben azonban önmagában nem wittenbergi sajátosság, hanem általánosan jellemző a középkori egyetemekre.

A reformáció előestéjén tehát egy lassan változó, a szűk évtizeddel korábban látotthoz hasonló intézményt találunk Wittenbergben. Bár az 1508-as statútumok is inkább megerősítették, mint alapvetően átírták a működés első éveiben kialakult kereteket, az egyetem 1516-ban jobban emlékeztet 1507-es önmagára, mint az 1508-as tervekben körvonalazott főiskolára. Tipikus késő középkori intézmény képét mutatja, amely fejedelmi akaratból, jobbára tartományi vonzáskörzettel jött létre. Jövedelmének fele még egyházi alapítványokból származott (8. táblázat). Mérsékelt skotizmusával Wittenberg szellemiségében is inkább tradicionális iskolának számított, ahol a tanrendet a skolasztikus képzési ideál és követelmények határozták meg. Ez azonban nem zárta ki a humanizmus jelenlétét sem az órakinálatban, sem az informálisan szerveződő szellemi műhelyekben. Az új irányzat az egyetem első másfél évtizede alatt fokozatosan megerősödött Wittenbergben, és hamarosan intézményesen is helyet követelt magának.

8. táblázat. Rendes oktatói állások száma kar és javadalmazás szerint (1516)

Javadalmazás	Teológiai	Jogi	Orvosi	Bölcsész	Összesen
Mindenszentek	2	4		4	10
Ágostonosok	1			1	2
Fejedelem/egyetem		3	1	7*	11
Összesen	3	7	1	12	23

* Vach két tárgyat önállónak tekintve. A szakirodalomban általában az oktatók száma alapján számolják a tanszékeket is. E szerint a bölcsészkar összesen 11, az egyetem pedig 22 státusszal rendelkezett 1516-ban.

Humanista reformok (1518)

Az áttörés Balthasar Vach rektorsága idején, 1518 tavaszán következett be. A változások valószínűleg két fő irányban hatottak.⁴³ Egyrészt érinthették a meglevő kurzusok tartalmát, másrészt új tanszékekben öltöttek testet. Az egyetemi matrikula szerint tervbe vett három új előadás – Plinius, Quintilianus és Priscianus⁴⁴ – eltérő sorsa példázza a lehetséges kimeneteket. Az első nyilvánvalóan a rektor szívügye volt, mert már a félév elején, 1517 októberében úgy jegyezte be a téli szemeszter megtisztelő első helyére a pár héttel korábban Wittenbergbe érkezett Johannes Rhagiust⁴⁵ (1457–1520) mint az első Plinius-professzort.⁴⁶ Amikor Rhagius, aki a teológia doktora volt, – élve a számára felkínált szabadsággal – oktatási kötelezettségének egy Jeromos-előadással tett eleget, Vach komoly nyomást gyakorolt rá, hogy a bölcsészkaron mégis tartsa meg a Plinius-kurzust, legalább magánóráként.⁴⁷ Ez aztán csak Rhagius halála után került be a hivatalos tanrendbe, de akkor már a Quintilianus-előadással összevonva.

Az utóbbi azok közé a tanszékek közé tartozott, amelyeket Bölcs Frigyes 1518 tavaszán⁴⁸ újonnan hozott létre a reformerek kérésének engedve.⁴⁹ Eredetileg

43 Mivel a tervbe vett reformok és a megvalósulásuk nem mindig estek egybe, a forrásokból könnyebb a konkrét – személyhez köthető – változásokat rekonstruálni, mint a pontos intézményi jelentőségüket megállapítani.

44 UBW I. 86. (64. sz.).

45 Rhagius – vagy latinosan Aesticampianus – az első német költő lehetett, aki a pápától kapta a koszorúját (Poets Laureate i. m. [19. jz.] I. lxxx–lxxxi., bővebben III. 1672–1676. = *John L. Flood*: [R–34] Johannes Rhagius: Aesticampianus the Younger, Regius Aesticampianus, Rak [= Krebs], Johann Sommerfeld the Younger, 1457–31 May 1520.).

46 *Kathe, H.*: i. m. (5. o.) 55.; vö. *Walter Friedensburg*: Die Berufung des Johannes Rhagius Aesticampianus and die Universität Wittenberg 1517. Archiv für Reformationsgeschichte 21. (1924) 146–148.

47 *Ulrich Bubenheimer*: Thomas Müntzer: Herkunft und Bildung. Brill, Leiden, 1989. 161–162.

48 A március végi vagy áprilisi datáláshoz ld. *Scheible, H.*: i. m. (29. jz.) 131.: 56. jz.

49 Az egyetem és a fejedelmi udvar közti közvetítésben mindvégig Spalatin játszott a kulcsszerepet. A reformtörekvések Luther levelezésében is sok nyomot hagytak. A források nagy része már magyarul is hozzáférhető: Luther válogatott művei. VII. Levelek. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther, Bp., 2013. (= LVM VII.) 59–60. (34. sz.) (1517. febr. 8., Johannes Langnak), 62. (41. sz.) (1517.

9. táblázat. Új humanista oktatói állások a bölcsészkaron (1518)

Függ.	Tanszék	Alapszöveg (szerző)	Javadalmazás
11	logika	Arisztotelész (új fordítás)	fejedelem
16 & 13	fizika és metafizika	Arisztotelész (új fordítás)	fejedelem
21 & 18	zoológia és retorika	Arisztotelész és Quintilianus	fejedelem
7	görög	[nyelv és irodalom]	fejedelem
8	héber	[nyelv és irodalom]	fejedelem
15	alapszintű latin/görög/héber	[nyelv]	fejedelem
15	alapszintű latin/görög/héber	[nyelv]	fejedelem

talán nyolc státuszról lehetett szó,⁵⁰ de a konkrét megvalósulásban éppen Quintilianus retorikája összevonódott Arisztotelész zoológiájával. Az oktatónak éves váltásban kellett a szövegeket magyaráznia.⁵¹ A *De animalibus* 1521-től kikerült a tanrendből,⁵² és helyét Plinius vette át.⁵³ A másik hat előadás közül még kettő szolgált Arisztotelész-szövegek magyarázatát, a logika, illetve – összevonva – a fizika és metafizika kapott önálló tanszéket. Ezek esetében azonban a rendelkezés egyértelműen kiköti – és a kitétel Spalatin feljegyzésében is visszatér –, hogy „textualiter secundum novam translationem”,⁵⁴ azaz új fordítások alapján kell őket előadni. Ez azt jelentette, hogy ha nem is a görög eredetit olvasták a diákok, a régi skolasztikus fordítás helyett új, humanista szellemben készült latin változatot kellett használni az oktatásban. Vagyis tíz év után már nem az 1508-as statútumokban tervezett harmadik út, az ágostonos *via Gregorii* megvalósulásáról van szó, hanem az új szellemű tudomány megerősödéséről.

Még egyértelműbben jelzi a humanizmus térnyerését, hogy az új állások nagyobbik fele – a hétből négy – a klasszikus nyelvek oktatásához kapcsolódott. Két státusz a nyelvi alapozó kurzusok tanrendbe emelését biztosította, ezenkívül pedig a két biblikus nyelv kapott egy-egy professzort. A görögprofesszor 80 guldenes éves fizetése jelentősen meghaladta a bölcsészkarai átlagot, ami szintén az új tudomány

máj. 18., Johannes Langnak), 76. (63. sz.) (1518. márc. 18., Georg Spalatinnak), 76–77. (66. sz.) (1518. márc. 31., Johannes Staupitznak), 80. (75. sz.) (1518. máj. 18., Georg Spalatinnak); vö. D. Martin Luthers Werke. Briefwechsel. I–XVIII. Böhlau, Weimar, 1930–1985. (= WA Br) I. 155.41–46. (64. sz.) (1518. márc. 21., Johannes Langnak), I. 170.20–40. (74. sz.) (1518. máj. 9., Jodocus Trutfetternek).

50 UWB I. 85–86. (64. sz.).

51 Ld. Spalatin feljegyzését a tanszékek betöltéséről (UWB I. 86. [64. sz.]).

52 Plinius bevezetésével kapcsolatban ez lehetett a reformerek egyik legfontosabb szempontja. Mint a legjelentősebb római természettudományos mű szerzője, kiválthatta Arisztotelész tekintélyét ezen a területen is; vö. Karl H. Dannenfeldt: Wittenberg Botanists during the Sixteenth Century. In: The Social History of the Reformation. Szerk. Lawrence P. Buck–Jonathan W. Zophy. Ohio State UP, Columbus, 1972. 227. és Charles G. Nauert: Humanists, Scientists, and Pliny: Changing Approaches to a Classical Author. American Historical Review 87. (1979) 72–85., kiül. 80.

53 UBW I. 100. (82. sz.), 118. (109. sz.); vö. Kathe, H.: i. m. (5. o.) 56–57., Függ. 17., 18. és 21.

54 UWB I. 85. (64. sz.).

presztízsét mutatja. A kor kiemelkedő humanista tudósának, Johannes Reuchlinnak (1455–1522) az ajánlására ezt a tanszéket tehetséges fiatal rokona, Melanchthon kapta meg. Bölcs Frigyes az orvosi karon szintén létrehozott egy új professzúrát,⁵⁵ az előljáróban említett három előadás közül viszont Priscianus egyáltalán nem kapott önálló tanszéket, hanem a latin grammatika tananyagába épült be. Valamennyi frissen alapított státuszt a fejedelem finanszírozta (9. táblázat).

Az új állások fontos lépést jelentettek az egyetem modernizálásában. Intézményes kereteket teremtettek a humanizmus megerősödésének,⁵⁶ ugyanakkor ez a reform semmit nem tett a skolasztikus tanszékek visszaszorítására. A vizsgarend és az előfeltételeket biztosító kurzusok nem változtak, vagyis a diplomaszerezés formális követelményei továbbra is megmaradtak a skolasztikus rendben. Visszatekintve láthatjuk, hogy az új kinevezéseket jórészt Luther követői kapták, de ez nem jelenti az egyetem intézményes megújítását a reformáció szellemében.⁵⁷ Egyelőre csak kiegészült a korábbi tanrend fontos új elemekkel, de a régi vizsga- és követelményrendszer, amelyet Luther lebontani igyekezett, ekkor még a helyén maradt. Mindez nem a kezdeményezés hiányán múlt. Mind a Luther vezette oktatók, mind a diákok részéről erősödött az igény, hogy az egyre inkább haszontalan nyűgnek és az új teológia számára egyenesen károsnak érzett tanulmányi elvárásokat felszámolják.⁵⁸ Az intézményes változásokhoz azonban idő kell, és még több évbe telt, mire a reformerek célt értek.

A megújulás eddig lezajlott első szakaszát Heinz Scheible nyomán humanista reformoknak nevezhetjük, és megkülönböztethetjük azoktól a későbbi fázisoktól, amelyek szorosabban véve a reformáció szellemében történtek, de amelyeket egyelőre még nem sikerült megvalósítani. A humanista átalakulásban Wittenberg nem volt úttörő, hiszen hasonló reformokat számos más német egyetemen – például Bécsben, Ingolstadtban, Erfurtban, Heidelbergben, Tübingenben – már előbb bevezettek,⁵⁹ de az 1518-as átalakulással felzárkózott a birodalom vezető felsőoktatási intézményei közé.

55 UBW I. 86–87. (65. és 67. sz.).

56 Az 1518-ban létrehozott új tanszékek mindegyike be volt töltve 1520-ban (UWB I. 99–100. [82. sz.]).

57 Vö. *Steven Ozment: The Age of Reform, 1250–1550: An Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe.* Yale UP, New Haven–London, 1980. 309–317.

58 Vö. LVM VII. 83–84. (90. sz.) (1518. szept. 2., Georg Spalatinnak), 139. (144. sz.) (1519. febr. 7., Georg Spalatinnak), 142. (159. sz.) (1519. márc. 5., Georg Spalatinnak), 144–145. (161. sz.) (1519. márc. 13., Georg Spalatinnak); ld. még WA Br I. 262.3–13. (117. sz.) (1518. dec. 9., Georg Spalatinnak), I. 349.6–350.31. (155. sz.) (1519. febr. 23., Bölcs Frigyesnek).

59 *Heinz Scheible: Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit.* Lutherjahrbuch 66. (1999) 259–260.

A reformok második szakasza (1521 körül)

Néhány mozgalmas év következett. Luther országos ismertségre tett szert, sokat volt távol Wittenbergből. 1518 októberében Cajetan bíboros (1469–1534) hallgatta ki Augsburgban, majd 1519 nyarán Lipcsében vitázott Johannes Eckkel (1486–1543). Közben reformatori teológiája is egyre markánsabb körvonalakat öltött. Bár a következő év történelemformáló megújulási irataiban összehasonlíthatatlanul többről volt szó, mint pusztán a felsőoktatás átszervezéséről, az egyetemi reform és a curriculum megtisztítása Arisztoteléstől elég fontos volt Luther számára ahhoz, hogy most már a széles nyilvánosság elé lépjen erre vonatkozó programjával.⁶⁰ 1521 áprilisában a birodalmi gyűlés előtt kellett megjelennie Wormsban, az év hátralevő részét pedig Wartburg várában töltötte. Egy decemberi rövid titkos látogatást leszámítva csak 1522 kora tavaszán tért vissza a szász székvárosba.

Közben a diákok özönlöttek a wittenbergi egyetemre. A beiratkozottak száma az 1517-es 242-ről három év alatt 579-re nőtt, és bár utána jelentősen visszaesett az 1527-es mélypontra (73), évtizedekkel Luther halála utánig Wittenberg maradt a legtöbb diákot vonzó német főiskola, legalábbis öt évenkénti átlagban.⁶¹ A diplomázások – egyre csökkenő létszámok mellett – a régi rendben ugyan továbbra is folytak, de a hagyományos előadások népszerűsége jelentősen visszaesett, és a megüresedett állások jobbára betöltetlenül maradtak. A skotista természettudományi előadás 1519-ben megszűnt, amit 1520-ban követett a tomista *logica maior*. A következő évben a párjaik, a tomista természettudomány és a skotista „nagy logika” is hasonló sorsra jutottak⁶² (10. táblázat).

Az egyetem és a választófejedelem közti intenzív tárgyalásokat követően 1521 júniusában – Luther wartburgi tartózkodása alatt – komoly tanrendi átszervezés történt.⁶³ További tanszékek szűntek meg vagy alakultak át. Ennek során az arisztotelészi zoológia és logika (új fordítás alapján), valamint Vach retorika-előadása mind felszámolódott. Másrészt viszont új órákat vezettek be. Az oktatói vagy hallgatói érdeklődés hiányában megszűnő utak szerinti logika tanszékek helyére egy *viá*hoz nem kötött logika-előadás lépett.⁶⁴ Ezt egészítette ki egy új bevezető óra a logikába és a retorikába, amely az 1518-ban alapított humanista előadást

60 Ld. *A német nemzet keresztyén nemességéhez* címzett reformirátának (1520) 25. javaslatát in: D. Luther Márton művei. A reformáció négyszázados fordulójának örömmünepére és emlékeztetésére. Szerk. Masznyik Endre. I–VI. Luther-Társaság, Bp.–Pozsony, 1904–1914. II. 94–100., kül. 94–95.

61 *Junghans, H.*: i. m. (24. jz.), grafikon a 224. o. után; *Treu, M.*: i. m. (6. jz.) 48.; vö. *Lück, H.*: *Juristenfakultät* i. m. (25. jz.) 78.

62 Amit Kathe (i. m. [5. o.] 71. és Függ. 11.) a skotista előadás megszűnése (vö. UWB I. 100. [82. sz.]) után új arisztotelészi logika tanszéknek tekint, azt Scheible (Aristoteles i. m. [29. jz.] 134–135.) a tomista előadás folytatásaként értelmezi. A források nem elég részletesek és egyértelműek a kérdés eldöntéséhez. Itt Kathe rekonstrukcióját követem.

63 UWB I. 111–119. (103–109. sz.). Az átszervezés néhány ponton a felsőbb karokat is érintette, de főként a bölcsészkarra vonatkozott. Ennek részleteit tekintem át a következőkben.

64 Vö. 62. jz.

10. táblázat. A hagyományos előadások megszűnése és átszervezése a bölcsészkaron

Függ.	Előadás	Folytatása	Év
14 c)	természettud. (skotista)	megszűnt	1519
11	logica maior (tomista)	megszűnt	1520
11	logica maior (skotista)	logica maior (via nélkül)*	1520/1521
14 c)	természettudomány (tomista)	megszűnt	1520/1521
11	logika (új fordítás)	a logika és retorika alapjai*	1521
20	retorika	a logika és retorika alapjai*	1521
21	zoológia (Arisztotelész)	megszűnt (Plinius)*	1521
11	logica minor (tomista)	a logika és retorika alapjai*	1521/1522
11	logica minor (skotista)	a logika és retorika alapjai*	1522
3 a)	etika (Nikomakhoszi)	megszűnt	1522 vagy előbb
11	logica maior (via nélkül)	megszűnt	1523
16	fizika (új fordítás)	megszűnt (1535-ben újjászerv.)	1523
6	latin grammatika	alapszintű latin/görög/héber ^o	1523/1524
13	metafizika	logika (dialektika)*	1525

* Függ. 11.

** Függ. 12.

+ Függ. 17.

^o Függ. 15.

váltotta, és egyszersmind pótolta Vach kieső kurzusát, sőt hamarosan az utakhoz kötött *logica minor*-előadásokat is (10. táblázat). A görög nyelvtant Melanchthon tankönyvéből tanították. A matematikát kettéosztották, bár az önálló elemi és magasabb kurzus bevezetése egyelőre csak elv maradt, mivel mindkettőt ugyanaz a személy oktatta váltakozó napokon (11. táblázat).

Az 1518-as változásokhoz képest alapvető különbség, hogy az új tanszékek alapításával akkor csak bővülésről volt szó, mostanra azonban egyértelműen megkezdődött a régi rend visszaszorulása, sőt a tanrend 1521-es átszervezésével ez intézményesült is. Bizonyos mértékig a korábbi esetben is meglevő igények befogadásáról volt szó – a humanizmus a rendkívüli órákinálatban már régóta jelen volt Wittenbergben –, ez mégis kezdeményező volt abban az értelemben, hogy új lehetőségeket biztosított a hallgatók számára (főként a klasszikus nyelvek tanulásában). Ezzel szemben a mostani átszervezés egyértelműen „követi” az eseményeket. A skolasztikus órák felszámolása eddigre már régi követelésnek számított, de intézményi szinten csak akkor következett be, amikor a hallgatók – vagy az előadók⁶⁵ – a „lábukkal már szavaztak”. A változások fokozatosan történtek, ezért nem lehet éles határokat húzni, de az említett szempontok miatt az 1521 körüli éveket az egyetemi reformok második – önálló – szakaszának kell tekintenünk.

65 Pl. – ahogy láttuk – Amsdorf felhagyott skolasztikus előadásaival, és Rhagius is inkább teológiát adott elő, mint filozófiát.

11. táblázat. A tanszékek átszervezése a bölcsészkaron (1521)

Függ.	Tanszék	Jelenlegi javad.	Jövőbeli javad.
12	matematika (elemi és magasabb)	mindenszentek	mindenszentek
11	logica minor (Petrus Hispanus): skotista	mindenszentek	—
11	logica minor (Petrus Hispanus): tomista	mindenszentek	—
11	[Amsdorf kanonoki stalluma]*	mindenszentek	—
—	[Rachals kanonok tanítás alól felmentve]	mindenszentek	—
11	logica maior (via nélkül)	fejedelem (n. a.)	mindenszentek
6	Priscianus és görög grammatika (Melanchthon)	fejedelem (20 fl.)	fejedelem
16	fizika (Arisztotelész <i>modo et ratione Melanchthonis</i>)	fejedelem (20 fl.)	mindenszentek (?) ⁺
11	a logika és retorika alapjai	fejedelem (20 fl.)	fejedelem
18 & 17 b)	Quintilianus és Plinius	fejedelem (n. a.)	mindenszentek (?) ⁺
2 & 20°	költészet és retorika (latin)	fejedelem (n. a.)	mindenszentek
7	görög	fejedelem (n. a.)	fejedelem
8	héber	fejedelem (50 fl.)	mindenszentek
15	alapszintű latin/görög/héber (1)	fejedelem (20 fl.)	fejedelem
15	alapszintű latin/görög/héber (2)	fejedelem (20 fl.)	fejedelem

* Eredetileg a közben megszűnt skotista *logica maior* tanszékhez kötve.

⁺ Vö. 66. jz.

[°] Ld. még Függ. 11.

Az átszervezés – legalább javaslat szintjén – a pénzügyeket is érintette. A cél a megszűnt tanszékek jövedelmének átcsoportosítása volt, illetve a mindenszentek alapítvány kanonoki stallumainak teljes körű hasznosítása az egyetemi oktatás finanszírozására. A helyek egy részét jelenleg olyanok töltötték be, akik felmentést kaptak az oktatói feladatok alól (Rachals), vagy beszüntették az eredetileg a stallumhoz kötött skolasztikus órák megtartását, de nem mondtak le a kanonoki javadalomról (Amsdorf), illetve továbbra is ragaszkodtak skolasztikus tanszékeikhez, mint a *logica minor* mindkét professzora. Ezekben az esetekben is készültek tervek, mire fordítódjék majd a jövedelem, ha megürül a kanonoki hely⁶⁶ (11. táblázat). A tantárgylistából az is világos, hogy a változások az 1518-ban – a klasszikus nyelvek oktatását célzó humanista tanszékek alapításával – megkezdett irányban folytatódtak. A héberprofesszor kiemelt fizetést kapott, és bár nincs pontos adatunk a görög tanszéki kollégájával kapcsolatban, tudjuk, hogy Melanchthon fizetése még magasabb volt.

A régi típusú oktatás elszorvadása tovább folytatódott. „A logika és retorika alapjai” a bevezetését követő egy éven belül magába olvasztotta a Petrus His-

66 A részleteket illetően a források némiképp ellentmondásosak. A tervek két változatban fordulnak elő egyazon dokumentumon belül (UBW I. 117–118. [108. sz.]). A héber, a költészet és retorika, a matematika, ill. a logika mindkettőben szerepel, az ötödik helyen azonban egyszer Quintilianust, másszor a fizikát találjuk.

panus-féle *logica minor*t, és 1522 vége előtt mindkét skolasztikus tanszék megszűnt. Luther első előadása, a *Nikomakhoszi etika* talán már korábban felszámolódott. A metafizika tanszék 1523-ban rövid időre önállósodott, de két évvel később végleg megszűnt. Mivel az új státuszok ellátták az új hallgatók latinoktatását, némi átmeneti kísérletezés után 1523–1524 körül a régi grammatika tanszéket is felszámolták. A hagyományos előadások mellett néhány újabb, a reformok korai szakaszában bevezetett óra is hasonló sorsra jutott. Mind az 1518-ban alapított új, humanista arisztotelészi fizika tanszék, mind az 1520-ban létrehozott *logica maior* előadás – amely skotista elődjének összeomlása után újító szándékkal jött létre – megszűnt 1523 után (10. táblázat).

Ekkorra tehát a hagyományos oktatási rend összeomlott a bölcsészkaron. A korábban legnagyobb presztízsű kurzusoknak vége, a skolasztikus előadások és Arisztotelész lényegében eltűntek a tanrendből. Volt azonban ennek egy fontos következménye is, amire az órákinálat megújításával a reformok második szakasza önmagában nem tudott választ adni. A skolasztikus előadások kivezetésével egyidejűleg a diplomaszerzés is lehetetlenné vált, hiszen a hallgatók már nem tudták – és nem is akarták – teljesíteni a hagyományos előfeltételeket. 1521 nyára után a diplomázók száma drasztikusan csökken a bölcsészkaron, és 1523 telére lenullázódik. A teológiai doktorálások száma egy kis késéssel követi ugyanezt a tendenciát. Gyakori ekkortájt, hogy egy hallgató a bölcsészkar kikerülésével azonnal a teológiára iratkozik be, majd hosszabb-rövidebb idő után tanulmányainak bármiféle formális lezárása (diplomázás) nélkül lelkészi állást vállal valahol.⁶⁷ Az órákinálat reformja után most már a tanulmányi rend reformja is nyilvánvalóan elodázhatatlaná vált.

A reformok harmadik szakasza (1523–1526)

A megújulás programját Melanchthon hirdette meg „*Encomium eloquentiae*” című egyetemi beszédében 1523-ban.⁶⁸ Amikor a következő télen ő töltötte be az egyetem rektori tisztét, hozzálátott a terv gyakorlati megvalósításához.⁶⁹ Minden hallgató számára kötelezővé tette a személyes tanulmányi terv kidolgozását a kollégiumvezető tanárok irányítása alatt. Minden hallgató mellé tutort is kívánt állítani. A terv ugyan eleinte elakadt az érintettek ellenállásán, de később hatékonyan működött, különösen az olyan professzorok esetében – Melanchthon és Luther is közéjük tartozott –, akik kosztos diákokat fogadtak a házukba. Az asztali beszélgetések páratlanul fontos pedagógiai fórummá váltak.

67 Scheible, H.: Aristoteles i. m. (29. jz.) 128., 136–138.

68 Philipp Melanchthon: Az ékesszólás dicsérete. In: Retorikák a reformáció korából. Szerk. Imre Mihály. 3., jav. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003. 32–48.

69 UBW I. 128–130. (131. sz.). Az egyetem 1520-as évek eleji reformjához ld. még Brecht, M.: i. m. (6. jz.) II. 241–243.; Irene Dingel: Luther und Wittenberg. In: Luther-Handbuch. Szerk. Albrecht Beutel. Mohr Siebeck, Tübingen, 2005. 170–171.; Heinz Scheible: Melanchthon: Eine Biographie. Beck, München, 1997. 38–41.

A filozófiai disputációk ugyan nem voltak egészen haszontalanok, de eddigre már kimentek a wittenbergi divatból. Ezek megújításaként Melanchthon kétheti rendszerességgel deklamációkat vezetett be, amelyeket felváltva hol a retorika- és grammatikaprofesszorok, hol – a tanárok vezetése mellett – a diákok tartottak. Megváltozott formában a disputációk is a tanrend részei maradtak, de a témákat ezentúl nem a metafizika, hanem a természettudományok területéről vették. A matematika- és fizikaprofesszoroknak is kötelességévé vált a havi disputációk vezetése. Melanchthon oktatásszervezőként és gyakorló szerzőként is nagy hangsúlyt fektetett a magas szintű beszédképesség, az ékesszólás elsajátítására. Maga is több száz beszédet írt, amelyeket különböző egyetemi alkalmakkor nemritkán kollégái vagy tanítványai mondtak el.⁷⁰

Azok az újítások, amelyeket Melanchthon itt hivatalosan is beépített az egyetemi élet rendjébe, a wittenbergi szellemi életben, elsősorban a teológiában bekövetkezett változásokat képezték le. Ahogy a leáldozóban levő skolasztika helyére a reformatori teológia lépett, a bölcsészképzésben úgy vették át a logika és a metafizika szerepét a nyelvek és a retorika, illetve a klasszikus műveltség és a természettudományok.⁷¹ Az új tanulmányi program jól kitapintható célja egyrészt a nyilvános igehirdetői szolgálatra való felkészítés és az ehhez szükséges készségek átadása, másrészt pedig a teremtet világban – természetben és társadalomban – való eligazodás megkönnyítése volt.

Az új rend bevezetése eltartott néhány évig, de az évtized közepére befejeződött a kiépítése.⁷² 1526-ban új tanulmányi szabályzatot is készített Melanchthon a bölcsészkar számára.⁷³ Ebben háromlépcsős rendet alakított ki az alapoktól a felsőbb karokra való átlépés előkészítéséig, és szigorúan előírta a különböző szintek sorrendjének betartását. Az első lépcsőfok legfontosabb feladata a megbízható latintudás megszerzése. Ez elvezethet az alapidiploma (BA) megszerzéséhez. A következő szint (MA) programja az „enciklopédia” mélyebb szintű elsajátítása. Melanchthon ezen a 16. századi teljes tudásanyag – általános műveltség – megszerzését érti. Ebben a természettudományok fontos – bár korántsem kizárólagos – szerepet játszottak. A görög – illetve leendő teológusok számára a héber – nyelv oktatása is ehhez a színhez kapcsolódik. A pedagógiai program azonban nem annyira a pusztá tárgyi tudás átadását, mint inkább a személyiség és gondolkodás formálását tűzi ki célul. Végül a harmadik lépcsőfok feladata a magasabb karokon való továbbtanulás előkészítése, minden esetben a konkrét szakirány követelményei szerint. A szintek közti átmenet előfeltétele sokkal inkább bizonyos készségek megszerzése, semmint előírt kreditpontok összegyűjtése. Melanchthon a tananyag tartalmára vonatkozóan is ad iránymutatást, amikor név szerint említ bizonyos

70 Vö. *Horst Koehn*: Philipp Melanchthons Reden. Verzeichnis der im 16. Jahrhundert erschienenen Drucke. Archiv für Geschichte des Buchwesens 55. (1984) 1277–1496.

71 A természettudományi program megújításának monografikus tárgyalásához ld. *Kusukawa, S.*: i. m. (10. jz.).

72 A megújulásra már 1523 tavaszán született javaslat (UBW I. 124. [122. sz.]). A két rétot végül 1525-ben nevezték ki (UBW I. 132–134. [139. sz.]).

73 UBW I. 146–147. (148. sz.).

12. táblázat. Rendes oktatói állások a bölcsészkaron (1525)

Függ.	Tanszék	Javadalmazás
7	görög	60 fl.
8	héber	60 fl.
18 & 19	Quintilianus (rétor is)	60 fl.
11 & 19	a logika és retorika alapjai (rétor is)	60 fl.
2	költészet	40 fl.
12	matematika	40 fl.
16	fizika	30 fl.
15	alapszintű latin/görög/héber	30 fl.

szerzőket – például Terentiust, Cicerót, Vergiliust, Erasmust, Proclust, Quintilianust –, hogy a tanárok az ő műveiből oktassák az ifjúságot. Ezzel lezárult a curriculum átfogó megújítása az 1516-ot megelőző időszakhoz képest.

Bölcs Frigyes már nem érte meg ezeket a változásokat. Halála után, 1525-ben öccse örökölte meg a választófejedelemséget. Luther és Melanchthon sürgetésére⁷⁴ Állhatatos János (1468, 1525–1532) hamarosan hozzálátott az egyetem intézményi-financiális reformjaihoz.⁷⁵ A széles körű rendezés a főiskola személyi állományának egészét érintette a professzoroktól a gazdasági hivatalvezetőn át a hivatalsegédekig. Az oktatók minden karon jelentős fizetésemelésben részesültek. Olyan tanárok, akiknek a tanszéke időközben megszűnt vagy akiknek az egészségi állapota megromlott, nyugdíjat kaphattak.⁷⁶ Az 1518 óta megfigyelhető tendenciának megfelelően a bölcsészkaron a legmagasabb fizetést a klasszikus nyelvek professzorai kapták (12. táblázat). Luther és Melanchthon számára a fejedelem karfüggetlen professzori státuszokat létesített évi 200 guldenes kiemelt javadalmazással. Luther, aki ezen a nyáron házasodott meg, szerzetesként korábban egyáltalán nem kapott honoráriumot, Melanchthon fizetése pedig megduplázódott. A reformátorok ettől kezdve előadásaik tárgyát is szabadon megválaszthatták. A fizetésemelések tökeigényét a mindenszentek alapítvány átszervezése biztosította. A kolostor nagyjából kiürült, a fénykorában 81 tagot számláló közösségnek mostanra a sekrestyével együtt alig 15 tagja maradt. A jövedelmek ugyan akadozva folytak be, de fegyelmezett gazdasági irányítás mellett az alapítvány biztosítani tudta az egyetem számára a szükséges forrásokat.

74 LVM VII. 421–423. (937. sz.) (1525. okt. 31., Állhatatos Jánosnak); ld. még WA Br III. 501.1–502.25. (870. sz.) (1525. máj. 20., János Frigyesnek) és III. 575.1–20. (921. sz.) (1525. szept. 15., Állhatatos Jánosnak); vö. LVM VII. 394–395. (789. sz.) (1524. nov. 1., Georg Spalatinnak).

75 UWB I. 132–145. (139–147. sz.).

76 Így Jakob Premsel, a skolasztikus metafizika professzora 1510–1518 között (évi 20 gulden), ill. Thomas Eschus (1445 k.–1535), az orvosi kar magántanára (évi 30 gulden) (UBW I. 134. [139. sz.] és 143. [145. sz.]).

Az oktatói státuszok 1521-ben megkezdett átszervezése ezzel szintén befejeződött. A bölcsészkar tanszékek pontos száma nem egyértelmű,⁷⁷ de nagyjából visszatértünk a reformok előtti, 1516-os szintre (vagy az alá), amikor az alapképzésben 12 rendes előadást tartott fenn az egyetem. Az oktatott anyag azonban radikálisan megváltozott. A skolasztikus előadások teljességgel hiányoznak a tanrendből és az oktatói státuszok közül (a metafizika ebben az évben szűnt meg). Gyakorlatilag semmi nem maradt abból, ami alig tíz éve még az egyetemi képzés gerincét adta Wittenbergben. A reformok korábbi szakaszának bizonyos újításai sem éltek túl ezt az időszakot. A két alapszintű nyelvoktatói állás közül az egyiket felszámolták. Ebben a hallgatói létszám visszaesése meghatározó tényező lehetett. A grammatika tanszék átszervezéséről több próbálkozás után végül is lemondtak, és a státuszt törölték. Másrészt viszont a rétori állásokat betöltötték, még ha az oktatói karon belülről is kaptak ketten kinevezést, és nem bővült velük a tanári létszám. Az átszervezés nyertese végső soron a klasszikus nyelvek oktatása (amely kifejezetten megerősödött) és a természettudományi képzés lett (12. táblázat).

A felsőbb karokon kevésbé voltak drámaiak a változások, de az átrendeződés azokat is érintette. Luther – és részben Melanchthon – karfüggetlen státusza egyértelműen a teológiai fakultást erősítette, amely ekkorra ténylegesen is vezető szerephez jutott az egyetemen. Ez a kiemelt fizetések mellett abban is megmutatkozott, hogy az intézmény legbefolyásosabb vezetői a teológiaprofesszorok voltak. A fejedelmi udvar velük konzultált az egyetemet érintő kérdésekben. A jogászprofesszorok száma kicsivel csökkent a tíz évvel korábbihoz képest. Ennél sokkal fontosabb változás, hogy most már mind az öt tanszék a római jog területén működött. Az 1520-as évek eleje óta nem tanítanak kánonjogot Wittenbergben. Ezzel elérte végpontját az az átrendeződés, amely jóval a reformáció kezdete előtt, még az egyetem korai időszakában megindult. Az orvosi kar továbbra is a leggyengébb, de a második professzori státusz tényleges betöltése lényeges erősödést jelentett számára (13. táblázat).

13. táblázat. Áttekintés a professzori státuszokról a felsőbb karokon (1525)

Kar	Státuszok száma	Javadalmazás
Karfüggetlen professzor	2	200 fl.
Teológiai (Luther nélkül)	2	60–[n. a.] fl.
Jogi (római)	5	30–160 fl.
Orvosi	2	70–80 fl.
Bölcsész (Melanchthon nélkül)	kb. 8	30–60 fl.
<i>Összesen</i>	<i>19</i>	

⁷⁷ Melanchthont megnövekedett tanszabadsága függetlenítette a tanszékektől, de reguláris előadásokat tartott. Premsel ugyanakkor még az oktatói jegyzékben szerepelt, de ténylegesen már régóta nem tanított.

Az 1520-as évek közepén tehát tovább tisztult az intézmény tanszéki profilja. A reformok harmadik fázisának azonban nem ez a legfontosabb ismérve, hiszen itt voltaképpen csak az 1521 körül megtörtént átállás befejeződéséről van szó. Az 1518-as újjító bővítést követően a „régikola” felszámolása hosszabb időt vett igénybe, utolsó hullámai csak az 1520-as évek közepére tiltek el. A harmadik szakasz valódi újdonsága még csak nem is a pénzügyi átszervezés – ennek előzményeit is láttuk már 1521-ben –, hanem a tanulmányi rend megújítása. Melanchthon új tanulmányi és vizsgaszabályzata átszervezte a képzés gyakorlati részét (dekla-mációk, disputációk), tisztázta az alapképzés és a felsőbb karok viszonyát, és ki-alakította az előbbi belső működési rendjét. Ezzel újból megerősítette a diploma-szerzés lehetőségét, és biztosította azt, hogy az egyetemi képzés betölthesse formális célját. Ebben a szakaszban a reform ismét lépéselőnybe került az egyete-men zajló folyamatokkal szemben. Az intézmény olyan működésmódot alakított ki, amellyel nem pusztán követte a hallgatói igényeket, hanem irányt szabott a leendő értelmiség szellemi fejlődésének.

Az új intézményes rend megerősítése (1533–1536)

Az eddig vázolt reformokkal lényegében megtörtént a wittenbergi egyetem meg-újítása a reformáció szellemében. 1527 után a hallgatói létszám ismét emelkedni kezdett, s a Leucorea még évtizedekig a Német-római Birodalom legnépszerűbb főiskolája maradt.⁷⁸ Az 1530-as években már csak apróbb kiigazításokra és az elért eredmények megszilárdítására volt szükség. Erre I. János Frigyes (1503, 1532–1547, 1554) trónra lépése után került sor, aki 1532-ben örökölte meg apjától a vá-lasztófejedelemséget.

Melanchthon új statútumokat fogalmazott meg a teológiai kar számára 1533-ban.⁷⁹ Ebben a professzori állások számát négyben határozta meg, de csak három-nak a szakterületét jelölte ki. Az Ó- és Újszövetség könyvei mellett a patrisztikus irodalmat, elsősorban Augustinus műveit kellett magyarázni. A skolasztikus meg-közelítést most már hivatalosan is felváltotta az írásmagyarázat mint a teológia művelésének alapvető módja, és ez a szemlélet kiterjedt a dogmatikára is. Negyed-évenként ezen a karon is kellett disputációkat tartani, és Melanchthon a doktori fokozat megszerzésének rendjét is kidolgozta. Ezzel megnyílt az út a professzori utánpótlás biztosítása előtt. 1525 óta ugyanis szüneteltek a teológiai doktorálások Wittenbergben, és ez hosszabb távon magának az intézménynek a fennmaradását veszélyeztette volna. A nyár elején János Frigyes jelenlétében sor is került az első fokozatszerzésre,⁸⁰ majd az egyik friss diplomás, Caspar Cruciger (1504–1548) megkapta teológiaprofesszori kinevezését a karra.

78 Vö. 61. jz.

79 UBW I. 154–158. (171. sz.); vö. *Brecht, M.*: i. m. (6. jz.) III. 115–135.; *Scheible, H.*: Melanchthon i. m. (69. jz.) 51–56.; *Uő*: Reform i. m. (59. jz.) 260–261.

80 UBW I. 158. (174. sz.).

Két évvel később, 1535 tavaszán intenzív és alapos egyeztetésekre került sor az egyetem és a választófejedelem között.⁸¹ Ennek eredményeként a következő év májusában János Frigyes kiadott egy új alapítványi okiratot (*Foundations-urkunde*) az egyetem számára.⁸² Ez a dokumentum részletes bepillantást enged az egyetem szervezeti, anyagi és személyi helyzetébe az 1530-as évek közepén. Kisebbségi eltérések természetesen megfigyelhetők, összességében a legszembetűnőbb mégis az, mennyire emlékeztet az ekkori kép az 1525-ös állapotokra. A hasonlóságok akkor válnak különösen markánsak, ha a megelőző tíz év történéseivel vetjük egybe a fejedelmi rendelkezést. Míg az 1516–1526 közötti évtized a példátlan átalakulás időszaka volt, a következő tíz év éppen a stabilitásával tűnik ki. Abban, ami most – 1536-ban – intézményesül, tulajdonképpen semmi új nincs 1525–1526-hoz képest. Azok a reformok, amelyekért Luther már az 1510-es években küzdött, és amelyek megvalósulásában Melanchthon kulcsszereplő volt az 1520-as évek eleje óta, most hivatalosan is beépültek az egyetem alkotmányos rendjébe.

A fejedelem feloszlatta a mindenszentek alapítványt, és minden jövedelmét az egyetemre ruházta, amelyet további összegekkel egészített ki. A szabályozás ugyanakkor világos határt húzott az egyes státuszokhoz tartozó alapilletmény és a konkrét személynek szóló külön juttatások közé. (Luther most már évi 300 guldent kapott, és mások is részesültek fizetéskiegészítésben.) Az egyéni oktatói kiváltságok is – például Luther és Melanchthon megnövekedett tanszabadsága – elkülönültek a tanszékekhez kötött általános köteleességektől. A rendezés természetesen érintette az egyetem nem oktatói státuszú alkalmazottainak teljes körét is. Ez az új finanszírozási és szervezeti rend, amely most már struktúrákban, státuszokban gondolkodott és a konkrét kinevezéseket, személyi döntéseket és órarendi részletkérdéseket ettől elkülönülten kezelte, hosszú időre biztosította az egyetem működőképességét.

A bölcsészkar továbbra is az egyetem legalacsonyabb presztízssű, de legnagyobb méretű kara maradt. Az új rendelkezés tizenegy tanszéket alapított itt: kisebb változtatásokkal azokat rögzítette, amelyek már 1525-ben is működtek. Megszűnt a Plinius- és Quintilianus-előadás, de létrejött egy második latin tanszék Terentius és grammatika tematikával. A logikai és retorikai bevezetés szintén törődött, és a skolasztikus örökség immár évtizedekre elhúzódó átalakítása egy dialektika és egy retorika tanszék létrehozásával jutott nyugvópontonra. Szervezetileg újraalakult az etika tanszék is, de ez a professzori állás még sokáig betöltetlen maradt. A tanszékek karon belüli hierarchiáját továbbra is a bibliai nyelvek professzorai vezetik mind presztízsből, mind javadalmazásban (14. táblázat). A heti váltásban tartott deklamációk és disputációk rendje szintén rögzült. A rendelkezés pénzbüntetési terhe mellett minden oktató számára kötelezővé tette a disputációkban való részvételt. A deklamációkért felelős rétorokat továbbra is a tantestületen belülről nevezték ki, és ezt a feladatkört szervezetileg a dialektika és retorika tanszékekhez

81 UBW I. 162–172. (183–192. sz.).

82 UBW I. 172–184. (193. sz.).

14. táblázat. Rendes oktatói állások a bölcsészkaron (1536)

Függ.	Sorsz.*	Tanszék	Javadalmazás
8	1	héber	100 fl.
7 & 19 ⁺	2	görög (deklamációkért is felelős)	100 fl.
2	3	költészet	80 fl.
2 & 19 ⁺	4	Terentius és grammatika (deklamációkért is felelős)	80 fl.
12 a)–b)	5–6	matematika (elemi és magasabb)	80 fl.
11 & 19 ⁺	7	dialektika (deklamációkért is felelős)	80 fl.
20 & 19 ⁺	8	retorika (deklamációkért is felelős)	80 fl.
16	9	fizika	80 fl.
3 b)	10	etika	80 fl.
15	11	alapszintű latin/görög/héber	40 fl.

* A *Fundationsurkunde* számozása szerint (UBW I. 177. [193. sz.]).

⁺ Ld. 83. jz.

kötötték. Ugyanakkor a deklamációk felügyeletére a görög- és a második latinprofesszor is megbízást kapott.⁸³

A teológiai kar négy státusza, amelyet a Melanchthon-féle 1533-as szabályozásban láttunk, lényegében megmarad, bár közülük csak három minősül tanszéknek. Az első kettőt teljes óraszámú oktatási kötelezettség terheli, míg a harmadik terhelése ennek csak fele, mivel betöltőjének hetente kétszer prédikálnia is kell. Cserébe viszont a városi lelkész is – akinek szintén rendelkeznie kell teológiai doktorátussal vagy legalább licenciátussal – tanít fél óraszámban az egyetemen. Tartalmilag mindhárom tanszék biblikus. Az Ó- és Újszövetség legfontosabb iratait magyarázó előadások mellett a kisebb jelentőségű kanonikus szövegek is kaptak egy tanszéket. A patrisztika szerepe a Melanchthon-féle elosztáshoz képest csökkent. Összességében a teológusok maradtak a teljes tanári kar anyagilag legmegbecsültebb tagjai (15. táblázat).

A jogi karon már csak négy professzornak volt tanszéke, de köztük rangban a második ismét kánonjogász lett. A tudományterület oktatásának újbóli bevezetését az indokolta, hogy a házasság- és örökösödésjogi kérdések rendezésében szükségesnek bizonyult. A jogászprofesszorok munkaköri leírásának továbbra is része maradt a jogi tanácsadás az udvar számára, illetve bírósági feladatok ellátása. Amit a jogászok elvesztettek, azt az orvosi kar nyerte meg, ahol a görög-római, illetve perzsa tudomány művelése mellett mostantól egy harmadik tanszék is létesült az anatómia oktatására (15. táblázat). Ezzel a három magasabb fakultás mérete – ahogy az a tanszékek számában tükröződik – nagyjából ki-

83 A rendelkezés nem teljesen egyértelmű. Az oktatók listája szerint a dialektika- és retorikaprofesszorok kötelessége a heti deklamációk megtartása (UBW I. 177. [193. sz.]). A disputációkról és deklamációkról szóló szakasz viszont érthető úgy is, hogy a (fent nevezett) rétorok mellé állítja a görög- és a Terentius-professzort a deklamációk további felelőseiként, de akár úgy is, hogy az utóbbiakat nevezi meg rétorokként, és az ő feladatukká teszi a deklamációk felügyeletét (UBW I. 178.).

15. táblázat. Professzori státuszok a felsőbb karokon (1536)

Kar	Sorsz.*	Tanszék	Szakterület	Feltétel**	Javadalom
Teológiai	1	Újszövetség ⁺	Szentírás	Dr.	200 fl.
Teológiai	2	Ószövetség ⁺⁺	Szentírás	Dr.	200 fl.
Teológiai	3	levelek (Pál, Péter, János)	Szentírás és igehirdetés	Dr.	200 fl.
Teológiai	[+1]	városi lelkész ^o	igehirdetés és Szentírás	Lic.	+60 fl. ^{oo}
Jogi	1	<i>Digesta</i>	római jog	Dr.	200 fl.
Jogi	2	<i>Decretales</i>	kánonjog	Dr.	180 fl.
Jogi	3	<i>Codex Justiniani</i>	római jog	Dr.	140 fl.
Jogi	4	<i>Institutiones</i>	római jog	Lic.	100 fl.
Orvosi	1	Hippokratész és Galénosz	görög-római	Dr.	150 fl.
Orvosi	2	Rhazes és Avicenna	perzsa	Dr.	130 fl.
Orvosi	3	anatómia		Lic.	80 fl.

* A *Fundationsurkunde* számozása szerint (UBW I. 174–176. [193. sz.]).

** Az állás betöltésének minimális előfeltétele (doktorátus/licenciátus).

⁺ Róma, Galata, János evangéliuma.

⁺⁺ 1Mózes, Zsoltárok, Ézsaiás és Augustinus: *De spiritu et littera*.

^o Előadás: Máté evangéliuma, 5Mózes és a kispóféta.

^{oo} Lelkészi javadalmazása mellett.

egyenlítődt. A diplomakövetelménynek számító disputációk mellett minden felsőbb karon kötelező volt negyedévente rendszeres disputációkat is tartani, és minden kinevezett tanárnak részt kellett vennie az oktatási programnak ebben a részében.

János Frigyes átfogó reformjai rengeteget tettek az egyetem hosszú távú működőképességének biztosításáért, minden kart érintettek és kiterjedtek az intézmény működésének gyakorlatilag valamennyi területére. Ennek ellenére inkább az 1520-as évek közepére kialakult új status quo kisebb kiigazításokat is magában foglaló megerősítésének kell tartanunk, mint a megújulási folyamat újabb önálló szakaszának. Kétségtelen, hogy bizonyos folyamatok most teljesedtek ki, de az 1530-as évek szabályozása új irányba már nem terelte őket, csak a letisztulásukat segítette. Élő, működő intézményként az egyetemnek szervezeti szinten is újra meg újra szüksége volt kisebb beavatkozásokra, hogy alkalmazkodni tudjon a változó környezethez és meg tudja őrizni működésének lendületét.⁸⁴ Ezek azonban nem változtattak érdemben az 1520-as években kialakított és 1536-ban okirattal rögzített kereteken.

84 Pl. 1538-ban a fejedelem értelmező magyarázatokat fűzött az alapítványi okirathoz (UBW I. 203–212. [212. sz.]); 1545 végén Melanchthon írt új statútumokat az egyetem és egyes karai számára (UBW I. 255–277. [271–273. sz.]).

Összefoglalás

A wittenbergi egyetem reformja alig tíz év alatt zajlott le az 1510-es évek második fele és az 1520-as évek közepe között. A megújulás több lépcsőben történt. A bölcsészkaron először – 1518-ban – hét új tanszék jött létre, aminek következtében számottevően bővült az órakinálat. Jelentősen megerősödött a klasszikus nyelvek oktatása. Az új, humanista fordításokon alapuló logika-, fizika- és metafizika-előadások esetében pedig olyan kurzusok kerültek be a tanrendbe, amelyek tematikájukban ugyan megegyeztek a korábbi skolasztikus órák anyagával, de megközelítésükben újszerűek voltak. Ez a változás azonban sem a hagyományos tanszékeket, sem a vizsgarendet és a diplomakövetelményeket nem érintette közvetlenül. Helyi szinten a reformok igen jelentősek voltak – mintegy másfélszerezésre növelték a hallgatók rendelkezésére álló előadások számát és a biblikus nyelvek terén egészen új lehetőségeket nyitottak meg előttük, sőt a felsőbb karok közül legalább az orvosi fakultást érintették –, de a németországi felsőoktatás szélesebb kontextusában Wittenberg teljesítménye ekkor még nem kiemelkedő. Az Elba-parti főiskola a reformok első lépésével követte a vezető német egyetemek példáját, és a humanista szellemű megújulásban felzárkózott hozzájuk.

A második szakaszban meghaladták a várt és fokozatosan kivezetődtek a korábban meghatározó jelentőségű skolasztikus előadások, helyüket pedig – ha a tudományterület egyáltalán igényelt további erősítést – új kurzusok foglalták el. Ebben a felgyorsuló külső események, a reformáció kezdeti lendülete és a Luther hírére Wittenbergbe seregülő diákok érdektelensége az oktatás hagyományos elemei iránt fontos, sőt talán meghatározó tényezők voltak. A kurzuskinálat átszervezése itt már nem egyszerű bővülést, hanem a régi helyére lépő újat jelent. Ha az egyetem nem is pusztán elszenvedője a változásoknak, és az illetékesek nem is nézték tétlenül az eseményeket, ebben a fázisban inkább csak követték, mint valóban irányították őket. Mindennek volt egy mellékhatása is, ami további konstruktív lépéseket igényelt. A régi órák megszűnésével ugyanis ellehetetlenült a diplomakövetelmények teljesítése, ami rövidesen oda vezetett, hogy az egyetemnek nem voltak végzős hallgatói.

Ezt a helyzetet orvosolta 1523-tól a reformok harmadik szakasza. Ekkor Melanchthon irányítása mellett átalakult a képzési és követelményrendszer. A bölcsészkar újra megtalálta helyét az egyetemen belül, mint az általános műveltség megszerzésének és a felsőbb karok számára nélkülözhetetlen alapkészségek és -ismeretek elsajátításának színtere. A folyamat velejárója volt az órakinálat további kiigazítása. Most zárult le a skolasztikus tanszékek felszámolása, és majdnem végleges formát öltött a tantárgyi szerkezet, de ebben a szakaszban ezek másodlagos jelentőségűek. A tanrendi oldalon a képzés gyakorlati részének az átszervezése, a deklamációk bevezetése és a disputációk radikális megújítása jelenti a meghatározó elemet. Ezzel Wittenberg nemcsak magára talált, hanem az egész német, illetve európai felsőoktatás számára úttörővé vált, és az itt megszerzett vezető szerepét sokáig meg is tudta őrizni.

16. táblázat. Rendes oktatói állások a bölcsészkaron (1507–1536)

Függ.	Tanszék	1507	1516	1518	1521	1525	1536*
11	logica maior	skotista	skotista	skotista			
11	logica maior	tomista	tomista	tomista			
14 b)–c)	természettudományok (fizika)	skotista	skotista	skotista			
14 b)–c)	természettudományok (fizika)	tomista	tomista	tomista			
11	logica minor	skotista	skotista	skotista	skotista		
11	logica minor	tomista	tomista	tomista	tomista		
14 b)	<i>De coelo et mundo</i> stb.	skotista					
14 b)	<i>De coelo et mundo</i> stb.	tomista					
3 a)	etika	skolasztikus	skolasztikus	n. a.			10. sz. ^o
13	metafizika	skolasztikus	skolasztikus	ld. fizika (új fordítás)			
12 [b)]	matematika [magasabb] (asztronómia)		skolasztikus	betöltve	betöltve	betöltve	5. sz.
12 a)	elemi matematika				ld. magasabb mat.	betöltve	6. sz.
6	grammatika	humanista	humanista	humanista	betöltve		
2	grammatika és Terentius						4. sz.
2	latin költészet	humanista	humanista	humanista	betöltve	betöltve	3. sz.
20	retorika	[humanista]*	humanista	humanista	ld. latin költészet		8. sz.
5	történelem	humanista					
–	[költészet]	humanista					
11	<i>Logika</i> (új fordítás)			humanista			
11	<i>Logika</i> (via nélkül)				betöltve		
11	a logika és retorika alapjai				betöltve	betöltve	
11	logika (dialektika)						11. sz.
16	fizika (új fordítás)			humanista	betöltve	betöltve	9. sz.
21	zoológia			ld. Quintilianus			
17	Plinius				ld. Quintilianus		
18	Quintilianus			humanista	betöltve	betöltve	
8	héber			humanista	betöltve	betöltve	1. sz.
7	görög			humanista	betöltve	betöltve	2. sz.
15	alapszintű latin/görög/héber (1)			humanista	betöltve	betöltve	11. sz.
15	alapszintű latin/görög/héber (2)			humanista	betöltve		

* Vach Sallustius-előadása.

* A *Foundationsurkunde* számozása szerint.^o Betöltetlen.

17. táblázat. Professzori státuszok száma karok szerint (1507–1536)

Kar	1507	1508*	1516	1518	1521	1525	1536
Teológiai	4	5	3	3	3	2+1	3(+1)
Jogi	8	7	7	n. a.	1*	5	4
Orvosi	1	2	1	2	2	2	3
Bölcsész	15	15	12	18	13	8+1	11
<i>Összesen</i>	28	29	23	23+	19(+)	17+2	21(+1)

* Terv.

* A katalógus egyetlen jogi előadást említ, de a lista valószínűleg nem teljes.

Mindeközben a tanrend radikálisan megújult. Az egyetlen előadás, ami már az 1507-es tanrendben is szerepelt, és még 1536-ban is hallgathatták a diákok, a latin költészet volt.⁸⁵ A nem sokkal később létrehozott önálló matematika tanszék is meglehetősen stabilnak bizonyult. A retorika és a fizika több átszervezés árán maradhatott meg. Végül még a logika és – elvben – az etika is megtalálta megváltozott – és a korábbiakhoz képest kifejezetten korlátozott – helyét a kurzuskínálatban. Ha bizonyos elemek megléte a folytonosság látszatát kelti is, valójában a szervezeti változások mellett egy alapvető tananyagreform is lezajlott. A skolasztika kiszorult az egyetemről, és Arisztotelész jelentősége is elhalványodott. A teológiai karon egyáltalán nem kapott helyet, és a bölcsészképzésben is erősen alárendelt helyzetbe került. Ezzel szemben erősödött a természettudományok szerepe, a skolasztikus szemlélet, a logika és a metafizika helyét pedig átvette a klasszikus nyelvek oktatása, a filológia és a retorika. A bölcsészképzés középpontjába ezzel az új teológia, az exegézis és igehirdetés számára alapvető készségek oktatása került.

A reformok azonban nem korlátozódtak a bölcsészkarra. A felsőbb karok között mindig is az orvostudományi fakultás volt a szegény rokon. Bár 1536-ban még mindig sereghajtó, egyszersmind az előző harminc év talán legnagyobb nyertese is. Tanszékeinek száma ez alatt az idő alatt megháromszorozódott. Arányaiban ehhez fogható fejlődéssel semelyik másik kar nem dicsekedhet (17. táblázat). A 16. században a „wittenbergi anatómia” – az orvostudomány, filozófia és teológia egy különös ötvözete – rendkívül sikeresnek bizonyult.⁸⁶

A jogi kart érintő változások két szinten jelentkeztek. Egyrészt olyan folyamatok következtek, amelyeknek a gyökerei a reformáció előttre nyúltak vissza, és lényegileg függetlenek voltak a vallási megújulási mozgalomtól, a kar belső erőviszonyai alapvetően ártrendeződtek. Az egyetem alapításakor a római jog teljes egészében hiányzott a kínálatból, és a kánonjog volt a kizárólagosan meghatározó. Az 1520-as évek elejére ez homlokegyenest megfordult, és egy darabig mindenestől megszűnt a kánonjog oktatása Wittenbergben. Később az aránytalanság valamelyest enyhült, de a római jog egyértelmű fölénye megmaradt.

⁸⁵ Érdekessége, hogy az előadó személye sem változott, mindvégig Balthasar Vach tartotta, aki az egyetem első fél évszázadának egyik leghosszabb ideig szolgáló oktatója volt.

⁸⁶ Vö. Nutton, V.: i. m. (27. jz.).

Másrészt a 16. század előrehaladtával a jogi kar egészének jelentősége csökkent az egyetemen belül. Kezdetben egyértelműen a jogászoké volt a legtekintélyesebb kar, ami a fizetésekben is tükröződött. Ezt azonban a reformáció megváltoztatta. A teológia, amely papírforma szerint mindig is az élen állt, ténylegesen is átvette a vezető szerepet. Az 1530-as évekre ez már az intézményi struktúrában is világossá vált. Itt voltak a legmagasabbak a fizetések, és a tanszékek számában is eltűnt a különbség a két kar között (17. táblázat). Az egyetem vezető tisztségviselői is a teológiáról kerültek ki. A reformáció magától értődően befolyásolta a kar oktatási programját is. Az 1510-es évek közepéig meghatározó skolasztika napja leáldozott, helyére a biblikus teológia lépett. Ez az egyes tanszékekhez rendelt tananyagon is lemérhető. Az 1530-as években már mindegyik professzor feladata az, hogy a bibliai könyvek egy-egy csoportját magyarázza.

Az intézményi, tanrendi és tananyagbeli reformokkal párhuzamosan az egyetem pénzügyei és finanszírozása is jelentősen átszerveződtek. A vizsgált időszak kezdetén a mindenszentek alapítvány pápai bővítése áll. Ekkor az intézmény költségvetésének nagyobbik felét biztosítják az egyházi jövedelmek (beleértve a wittenbergi szerzetesrendek által kiállított oktatókat is). A modernizáció végére az alapítványt nemcsak szekularizálta a fejedelem, hanem fel is oszlatta, és a jövedelmeit az egyetemre ruházta. Ezzel megteremtette a főiskola fenntartásának hosszú távú feltételeit, és jelentősen növelte is az intézmény anyagi függetlenségét.

A tanulmányban elemzett és itt összefoglalt reformok következtében a wittenbergi egyetem egy késő középkori provinciális főiskolából átalakult a Német-római Birodalom vezető felsőoktatási intézményévé és a lutheri reformáció terjesztésének egyik legfontosabb eszközévé. Új szerepének nem pusztán a tanári kar személyi összetételében felelt meg, hanem intézményi struktúrájában, oktatási programjában és finanszírozási szerkezetében is. Vizsgálódásaink megmutatták, hogy az átalakulás sok kísérletezéssel, lépésvesztéssel, félsikerű próbálkozással járt. Sok volt a kanyar, a kitérő, a zsákutca. Ha egy kicsit hátrébb léptünk, és a vizsgált korszak egészét próbáljuk meg befogni tekintetünkkel, akkor viszont a változások tiszteletet parancsolóan gyorsnak, egyértelműnek és célratorőnek tűnnek. A lényegi irányváltás egy bő fél évtized alatt lezajlott. A kezdeti óvatosság után a wittenbergi egyetem néhány év alatt rátalált arra az útra, amely vezető helyet biztosított számára a német felsőoktatási intézmények között.

Az irányváltáshoz a diákok is kellettek, de láttuk – éppen a reformok második szakaszában, ahol szerepük a legmeghatározóbb –, hogy az ő hatásuk elsősorban kritikai jellegű volt, a megújuláshoz azonban többre volt szükség. A konstruktív kezdeményezés az intézmény vezető adminisztrátoraitól indult. Az egyetemi reform sikere elképzelhetetlen lett volna Luther sürgetése, Spalatin diplomáciája és Melanchthon szervezőkészsége nélkül. Az egyéni érdemeken túl azonban a közös eredmény azt is mutatja, milyen kreatív energiákat szabadított fel a reformáció, és az egyházi élet keretein túl is milyen lendületet adhatott az intézményrendszer megújításának.

GÁBOR ITTZÉS
THE UNIVERSITY OF WITTENBERG
IN THE EARLY SIXTEENTH CENTURY

The study surveys the first decades in the history of the University of Wittenberg. It examines the processes whereby a provincial, modestly conservative late medieval college developed into the flagship of German higher education and a leading university by European standards. The analysis approaches the institutional changes primarily on a structural level, reconstructing the process of transformation through a series of micro-analyses made possible by the available sources.

The University of Wittenberg was one of the most important scenes of the German Reformation in the 16th century, yet the institution did not owe its existence to the Reformation. Its foundation predates the start of the reform movement by some fifteen years. The university's primary task was to provide the Electorate of Saxony with an expert bureaucracy. What emerges from the early sources is a picture of an institution whose intellectual outlook was determined by moderate Scotism. Key faculty positions were filled by professors with ecclesiastical benefices, i.e. canons, friars and monks. Although Humanism was present at Wittenberg from the outset, its role long remained subordinate to that of Scholasticism. Humanism had a limited presence in the course offerings, and remained virtually absent from the examination requirements.

The reform of the university unfolded between 1518 and c.1526 in three phases. First, the Elector established seven new Humanist chairs at his own expense. In the wake of the Reformation, interest in the traditional lectures declined while student enrolment increased. Thus, in the second phase of the reform, in the early 1520s, both course offerings and university finances had to be profoundly reorganised. Traditional – Scholastic – courses were mostly removed from the curriculum. Consequently, however, degree requirements became impossible to meet, and by 1523 the old educational system had practically collapsed. In the third phase of reforms, between 1523 and 1526, the whole order of study was renewed in terms of both methodology and requirements under the direction of Melanchthon. Whereas previously Wittenberg merely followed the example of more prestigious universities or responded to changes within its own ranks, with the third wave of reforms it set the course for a transformation in the spirit of the Reformation not only for its own citizens but also for the entire system of German higher education. Although the next decade brought about further changes, in the light of the previous transformations these must be seen as minor corrections or the consolidation of the reforms. The *Foundationsurkunde* issued by the Elector in 1536 secured previous achievement and created the framework needed for a successful continuation of the university.

Through an examination of the curriculum and the network of professorial chairs, the study analyses institutional structures, explores the mentality and educational program renewed under the influence of Humanism and Reformation, and also reconstructs the changing system of the university's financing. It considers the role of the Electoral court, reflects on the teaching personnel, and discusses, in addition to the Faculty of Arts, which offered basic instruction, the transformation of the higher Faculties of Theology, Law and Medicine.

MIKÓ GÁBOR

Ismeretlen országgyűlési emlék a Jagelló-korból

Adatok az 1507 és 1514 közötti országgyűlések történetéhez,
valamint Werbőczy *Hármaskönyvének* elkészültéhez

Napjainkban már-már közhelyszámba megy, hogy a Jagelló-korban sokkal több országgyűlést tartottak és sokkal több törvényt is alkottak annál, mint amennyire az először 1584-ben megjelent nyomtatott törvénytárban (későbbi közkeletű nevén *Corpus Juris Hungarici*) szereplő dekrétumok alapján következtetni lehetne. A Mossóczy Zakariás nyitrai és Telegdy Miklós pécsi püspökök által összeállított impozáns munka hét diétai dekrétumot közöl II Ulászló uralkodása idejéből, az 1981-ben megjelent magyar történeti kronológia ellenben – amelynek vonatkozó részét Szakály Ferenc készítette – huszonhat országgyűlést regisztrál ugyanebből az időszakból.¹ Kubinyi András egyik utolsó tanulmányában huszonkettőt említ, bár az adathoz nem fűzött hivatkozást.² Az 1490 és 1526 közti törvényeket latin–angol párhuzamos szöveggel megjelentető, Banyó Péter, Martin Rady és Bak János szerkesztette legjobb kiadás huszonkilenc Ulászló-kori diétát sorol fel.³ Az 1490 és 1496 között tartott országgyűléseket legújabban Neumann Tibor gyűjtötte össze és ismertette röviden.⁴ Az elmúlt években öröndetesen megnőtt azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek a Jagelló-kori diétákkal foglalkoznak: ide-sorolhatók mindenekelőtt Kubinyi András, valamint C. Tóth Norbert, Lakatos Bálint és Neumann Tibor írásai.⁵ Ez a tanulmány egy eddig ismeretlen országgyűlési emlék ismertetésével és kiadásával kívánja a témával kapcsolatos ismereteinket bővíteni.

1 Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. I–IV. Főszerk. Benda Kálmán. Akadémiai, Bp., 1981–1982. (Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig négy kötetben) I. 318–338.

2 Kubinyi András: A Jagelló-kori magyar állam. Történelmi Szemle 48. (2006) 292.

3 Decreta regni mediaevalis Hungariae – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1490–1526. From the manuscript of Ferenc Döry edited and translated by Péter Banyó and Martin Rady with the assistance of János M. Bak. Charles Schlacks, Idyllwild–Bp., 2012. (The Laws of Hungary I/4.; = DRMH IV.) li–liv.

4 Neumann Tibor: Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás et al. Argumentum, Bp., 2013. 46–54.

5 Kubinyi András: A magyar országgyűlések tárgyalási rendje 1445–1526. Jogtörténeti Szemle (2006) 3–11.; Uő: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittya ideológia. Századok 140. (2006) 361–374.; Uő: Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor–Rácz György. MTA TTI–PPKE BTK,

I. Az 1507. évi dekrétum problémája

Mossóczy a törvénytár 322–327. lapjain egy húsz cikkelyből álló szöveget közölt, amelyet II. Ulászló hatodik dekrétumának nevezett, hozzátéve, hogy e végzéseket az uralkodó az 1507. évi Szent György-napi országgyűlés végeztével adta ki.⁶ Az artikulusok – többek között – az igazságszolgáltatás hatékonyabbá tételét, a királyi tanács összetételét és az országgyűlés egyes funkcióit tárgyalják, valamint az ország törvényeinek összegyűjtését is előírják. A határozatok régtől fogva ismertek a szakirodalomban, ahogyan már régóta egyöntetű az az álláspont is, hogy ezeket a cikkelyeket Ulászló valójában nem erősítette meg, így tévedés a szöveget dekrétumnak tartani.⁷ Ezt azzal magyarázták, hogy a szövegnek – az uralkodó többi, a *Corpus Juris*-ban fellelhető törvényétől eltérően – nincsen sem *preambuluma*, sem pedig megerősítő záradéka. Ez utóbbi hiányából következően egyébként a határozatok keletkezésének pontos idejét sem ismerjük, ezt a törvénytár csak a szöveg élén szereplő címben adja meg.

Már Kovachich Márton György felhívta arra a figyelmet, hogy az artikulusok eredeti példánya nem lelhető fel.⁸ A szöveg 16. századi kéziratos törvénygyűjteményekben maradt fenn, amelyek viszont csak másolatgyűjtemények. Magam nyolc ilyen kollekciót ismerek;⁹ Kovachich még négy további kéziratról is hírt adott,

Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40.) 125–148.; C. Tóth Norbert: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez. Századok 143. (2009) 1455–1481.; Uő: Az út Tataig. Országgyűlések 1510-ben. In: A diplomácia válaszútján. 500 éve volt Tatán országgyűlés. Szerk. László János. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Igazgatósága, Tata, 2010. (Annales Tataienses 4.) 9–28.; Lakatos Bálint: A tatai országgyűlés és diplomáciai háttere (1508–1510). In: A diplomácia válaszútján i. m. 29–65.; Uő: Haag, Mrakes, Cuspinianus és Helianus. A német és francia követek tárgyalásai a magyar elittel az 1510-es tatai országgyűlés idején. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 17. (2011) 223–238.; Neumann Tibor: II. Ulászló koronázása és első rendeletei (Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról). Századok 142. (2008) 315–337.; Uő: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). Századok 144. (2010) 335–372., 145. (2011) 293–347.; Uő: Királyi hatalom i. m. (4. jz.)

6 Decreta, constitutiones et articuli regum regni Hungariae, ab anno Domini millesimo trigesimo quinto ad annum post sesquimillesimum octogesimum tertium publicis comitiis edita. Cum rerum indice copioso. Tirnaviae, 1584. – A cikkelyek latin–magyar párhuzamos kiadását ld. Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici. 1000–1526. évi törvénycikkék. Szerk. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1899. (Millenniumi Magyar Törvénytár) 692–703. – A Döry Ferenc kéziratán alapuló kritikai kiadást ld. DRMH IV. CD-melléklet.

7 Szabó Dezső: Magyar országgyűlések 1505–1508. Századok 42. (1908) 712.; Kubinyi A.: A Jagelló-kori magyar állam i. m. (2. jz.) 291.; DRMH IV. liii. (A szöveget ld. a kötethez tartozó CD-mellékleten.)

8 Martinus Georgius Kovachich: Vestigia comitorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum. Typ. Univ., Budaë, 1790. 454.; Uő: Supplementum ad Vestigia comitorum. I–III. Typ. Univ., Budaë, 1798–1801. II. 341.; Josephus Nicolaus Kovachich: Notitiae praeliminares ad Syllogem decretorum comitialium. Trattner, Pesthini, 1820. 319.

9 Ezek az alábbiak: 1. Ilosvay-kódex (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár [= OSZKK] Fol. Lat. 4023. fol. 257r–v, fényképe: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL-OL],

ezek azonban jelenleg lappanganak.¹⁰ A *Corpus Juris* kiadása kétségkívül effajta másolatgyűjteményeken alapul, ezek között azonban egyetlen olyan sincs, amelyik a szöveget dekrétumnak nevezné: különböző variációkban bár, de pusztán csak az 1507. évi rákosi országgyűlésen hozott cikkelyekről beszélnek. *Preambulum* és királyi megerősítés a kéziratokban sincs. Miként erre Kovachich utalt, a kéziratok szerkesztői az egyetlen Ilosvay-kódex kivételével a szöveget nem is illesztették be II. Ulászló törvényei közé a kronológiailag megfelelő helyre.¹¹ (Az Ilosvay-kézirat azonban nem a teljes szöveget közli, hanem csak három cikkelyt, és ezek után külön jelzi a megerősítő záradék hiányát.)¹² Valójában tehát az elsődleges forráscsoport alapján egyáltalán nem is lenne szükségszerű dekrétumról beszélni; ezt a „rangot” a határozatok csak a *Corpus Juris*nak köszönhetően nyerték el. Az azonban, hogy a cikkelyek 1507-ben keletkeztek, meglehetősen biztosra vehető, mert a kéziratok – egy kivétellel – ezt az évszámot adják meg.¹³ Az pedig, hogy 1507-ben György-napkor egyáltalán nem tartottak volna országgyűlést, és a dátum csak a későbbi kéziratok téves évszámmeghatározásának lenne köszönhető, kizárható, mivel a diéta megtartását oklevelek is igazolják.¹⁴

Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 283 251.); 2. Kollár-féle I. kódex (MNL-OL I 7 Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Kollár Ádám gyűjteménye 32. k. p. 407–414. – *Kertész Balázs*: Magyar vonatkozású kéziratok törvénygyűjteménye a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata. Magyar Könyvszemle 127. [2011] 45.); 3. a Bajor Állami Könyvtár Clm. 13192. jelzetű kézírata, fol. 385r–392v. – *Kertész B.*: i. m. 45.; 4. Gregoriánczi-kódex (OSZKK Fol. Lat. 4126. fol. 159r–163r. – *Jánosi Monika*: Gregoriánczi Pál kéziratok törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről. Magyar Könyvszemle 104. [1988] 61.); 5. „nagyobb” Nádasdy-kódex (Egyetemi Könyvtár [Budapest; = EK] G 39. fol. 339r–341v, fényképe: DF 283 386.); 6. Festetics-kódex (OSZKK Fol. Lat. 4355. fol. 264v–268r; fényképe: DF 283 252.); 7. „kisebb” Nádasdy-kódex (EK G 40. p. 145–150.; fényképe: DF 283 387.); 8. a nagyszombati jezsuita kollégium kézírata (EK G 41. fol. 347v–350v, fényképe: DF 283 388.). – Vö. még a DRMH IV. CD-mellékletén található kritikai kiadás első jegyzetével.

10 Kovachich, J. N.: i. m. (8. jz.) 371. Az itt olvasható felsorolásban hibásan szerepel a kassai kódex, vö. uo. 348. és DF 2743. 52. – A négy kódexből kettőt („kisebb” és „nagyobb” Esterházy-féle) Döry Ferenc még forgatott, így ezek olvasatai szerepelnek a DRMH IV. CD-mellékletén található kiadásban.

11 Kovachich, M. G.: Supplementum i. m. (8. jz.) 341.

12 Ilosvay-kódex fol. 257v: De premissorum articulo confirmatione minime constat.

13 Az egyetlen kivétel az ún. nagyobb Nádasdy-kódex, amelyik 1511-et ír. Ezt utóbb 1507-re javították, feltehetően már a nyomtatott *Corpus Juris* alapján, mivel egyúttal a csak abban megtalálható „Ulászló VI. dekrétuma” címet is feltüntették. Ld. a kézirat 339. lapjának rektóját. – A mára elkallódott, ún. „kisebb” Esterházy-kódex elírás folytán 1517-es évszámot tartalmazott, ld. Kovachich, J. N.: i. m. (8. jz.) 353.

14 MNL-OL Diplomatikai Levéltár (= DL) 46 788. („dieta generalis” – *Szabó D.*: i. m. [7. jz.] 712.); DL 30 070. („dieta sive congregatio generalis [...] in civitate Pesthiensi”); DL 22502. („dieta sive congregatio generalis [...] in campo Rakos”); DL 16 167. („Nos Petrus comes de Sancto Georgio et de Bozyn [...] memorie commendamus, quod nobis [...] unacum nonnullis dominis prelatibus, baronibus et regni nobilibus hic Bude [...] constitutis et existentibus”).

II. Az ismeretlen forrás: egy országgyűlési *responsio*

Az e tanulmány tárgyát képező forrás Kassa város levéltárában maradt fenn.¹⁵ Összesen hat lap terjedelmű; tizenkét oldalát az utolsó kivételével – amelyen csak pár sor olvasható – végig teleírták. Címe, dátumot tartalmazó záradéka nincsen. Írója a szöveget cikkelyekre tagolta, amelyeket azonban sem címmel, sem számmal nem látott el. Magam azonban az érthetőség kedvéért a függelékben olvasható kiadásban számozást alkalmaztam, és ezeket használok a tanulmányban is.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára középkori adatbázisában keletként az 1507. év szerepel. A leírás készítője minden bizonnyal felfigyelt arra, hogy egyes cikkelyek csaknem teljesen megfelelnek a már tárgyalta 1507. évi határozatoknak. Ennek ellenére a datálás nem állhatja meg a helyét, mert a 9. cikkely múlt időben szól II. Lajos koronázásáról, amelyre 1508. június 4-én került sor.¹⁶

A szöveg műfaját tekintve nem törvény, még csak nem is olyasfajta törvénytervezet, mint amilyen az 1514. évi dekrétum kidolgozásával kapcsolatban fennmaradt.¹⁷ Rögtön az első pontból kiderül, hogy a nemesség – vagy képviselői – által a főpapok és főurak részéről előterjesztett cikkelyekre adott válasziratról (*responsio*) van szó. (Semmiképp sem az országgyűlést rendszerint megnyitó királyi proposícióra adott *responsió*ról, hiszen a szöveg címzettjei a főpapok és a főurak.) Kubinyi András adatgazdag, kiváló tanulmányából kitűnik, hogy a korban az országgyűléseken a főurak és főpapok – tulajdonképpen a tágabb királyi tanács – általában a királlyal együtt és a nemességtől elkülönülten tárgyaltak, jóllehet voltak együttes ülésezések is.¹⁸ Az egyes diéták lefolyására a legfontosabb források a különböző, Magyarországon megfordult külföldi követek jelentései.¹⁹ A Kubinyi által idézett nagyszámú forrás között sem találtam azonban olyan iratot, amely a két rend közti tárgyalások egy fázisát teljes terjedelmében megőrizte volna. A most vizsgált dokumentum viszont éppen ilyen, így mondhatjuk, hogy egy, a korból eddig ismeretlen forrástípussal állunk szemben.

A szöveg összesen tizenhárom pontból, másként szólva cikkelyből áll. Ezek időrétegeiket tekintve két részre oszthatók: vannak köztük jelen időben fogalmazott egységek, amelyek értelemszerűen egyidejűek magának a *responsiónak* a megszületésével. Emellett találunk olyan cikkelyeket is, amelyek korábbi országgyűlések határozatait idézik. Fontos még megemlíteni, hogy a fennmaradt példány semmiképp nem azonos azzal, amelyet – feltehetően – végül eljuttattak a főren-

15 DF 271 714. Eredeti jelzetét ld. a Függelékben.

16 *Bartoniék Emma: A koronázási eskü fejlődése 1526-ig. Századok* 51. (1917) 42.; Magyarország történeti kronológiája i. m. (1. jz.) 330.

17 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Ed. Antonius Fekete-Nagy-Victor Kenéz-Ladislau Solymosi-Geisa Érszegi. Akadémiai, Bp., 1979. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II.: Fontes 12.) 202. sz. (247.). Id. a J-sziglával jelölt szövegváltozatot. Vö. DRMH IV. liv., ahol a fogalmazvány keletkezését július 22. és augusztus 7. közé teszik.

18 *Kubinyi A.: Országgyűlések tárgyalási rendje* i. m. (5. jz.) 6.

19 Uo. 4.

dekhez. Egy, a szöveg írójától eltérő személy ugyanis több cikkely szövegébe belevált, egy teljes pontot pedig ki is húzott. Ennek az ellenőrző kéznek a működése értelemszerűen szintén egyidejű a *responsio* készültével, hiszen utóbb, annak benyújtása után, de legfőképp az adott országgyűlés berekesztése után már nem lett volna oka javítani a szövegen. A válaszirat fennmaradt példánya tehát egy, a végleges változatot megelőzően készült fogalmazvány, amely azonban már nem sokban különbözik a ténylegesen benyújtott végső változattól.

III. A *responsio* tartalma

A szöveg – terjedelme ellenére – mindössze három olyan cikkelyre reflektál, amelyet a főrendek a nemesség elé terjesztettek. Az, hogy az előterjesztés csak három artikulusból állt-e vagy hosszabb volt, de csak egy részére született válasz, a *responsio* utolsó cikkelyéből derül ki. Ebben a nemesek feltételül kötik ki a tárgyalat, elméletileg három – valójában, mint látni fogjuk, több – pontról való megegyezést ahhoz, hogy további kérdésekről, úgymint a közelebről meg nem jelölt ellenséggel vívandó háborúról, illetve a „királyi felség helyzetéről/állapotáról” (*de regie maiestatis statu*) tárgyaljanak.

Mi volt ez a három előterjesztett pont? Az első a háború vagy béke kérdéséről (*de pace videlicet vel bello*) szólt. Ezt az előterjesztett cikkelyt a nemesség elfogadta, így sajnos nem részletezik a tartalmát. Mivel azonban, mint láttuk, a válaszirat utolsó cikkelye a háborúról való tárgyalásról még jövő időben beszél, feltehető, hogy ez a cikkely konkrét intézkedéseket nem tartalmazott, inkább csak általános elveket fogalmazhatott meg.

A főrendi előterjesztés második artikulusáról többet tudunk meg, ebből ugyanis a válaszirat szó szerint is idéz: „Brevis brevium iudicia continue celebrentur, ne pauperes nobiles per potentes opprimantur etc.” A cikkelyt a nemesek azzal akarták kiegészíteni, hogy ne csupán a rövid határidős idézéssel indult ügyeket²⁰ tárgyalják folyamatosan, hanem minden, bármiféle hatalmaskodással kapcsolatos ügyet is. Ennek oka minden bizonnyal az volt, hogy a bíróságok nem minden hatalmaskodási panasz esetében adtak ki rövid határidőre szóló idézést. A kérés jogosságának igazolására ezután különböző törvénycikkelyeket vezettek elő, szám szerint hatot (ezek adják a *responsio* 3–8. pontjait). Ezek közül az első (3. pont) egyrészt megerősíti az 1498. évi dekrétum 8. artikulusát, amely előírta, hogy a hatalmaskodási ügyeket törvénykezési nyolcadokon kívül tárgyalják, továbbá a 2. és 7. cikkelyeit is, amelyek nemesi úlnököknek a királyi tanácsba, illetve a nyolcados törvényszékek ítélőszékeibe való beválasztásáról rendelkeztek. Ezek mellett a 3. pont még további intézkedéseket is tartalmaz az úlnökökről, többek között a fizetésükkel kapcsolatban. Összességében a válaszirat e pontja kis eltérésektől elte-

²⁰ A brevis brevium-fogalomra ld. *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. MTA, Bp., 1899. 212.

kintve nem más, mint a már emlegetett 1507. évi országgyűlésen megfogalmazott (és a *Corpus Juris*ban is szereplő) 3. cikkely.

A *responsio* következő, 4. pontja rövid, arról szól, hogy az uralkodó az ország ügyeit a tanáccsal együtt intézze, ahol a nemesi úlnökök is helyet kapnak. Ez a határozat az 1507. évi 5. artikulusnak egy részlete.

A válaszirat 5. pontja szerint a király „bírói pecsétje, amely alatt a főbenjáró ítéletek kelnek” átadandó egy jogban jártas világi személynek, akit az uralkodó a tanáccsal egyetértésben választ ki. Ez a cikkely is szerepelt az 1507. évi határozatok között,²¹ ám a *responsio* végleges változatába nem került be, ugyanis a szöveget ellenőrző kéz az egész artikulust kihúzta.

A *responsio* 6. pontja szerint, mivel egy-egy nagyobb nyolcadon – azok ritkása miatt – az ügyeknek csak töredéke („huszada vagy negyvenede”) kerül tárgyalásra, az ítélmesterek a felvett és tárgyalásra kerülő perek listáját függesszék ki a bíraskodás helyszínén (szó szerint: „a bíróság épületében” – *in domo iudicaria*), hogy a költséges és hiábavaló várakozást a perlekedők el tudják kerülni. Ennek a határozatnak semmilyen ismert országgyűlési dekrétumban nem találtam nyomát. Éppígy a következő, 7. cikkelynek sem, amely az írásba nem foglalt törvények és szokások értelmezési problémái okozta anomáliákra hívja fel a figyelmet. Ez utóbbihoz szorosan kapcsolódik a *responsio* 8. pontja, amely ahhoz kéri a főrendek támogatását, hogy amennyiben az ország törvényei – korábbi kérésüknek megfelelően – már össze vannak gyűjtve, azokat a király hirdesse ki és erősítse meg. Hasonlót egyébként – bár az itt olvashatónál sokkal rövidebb formában – már 1504-ben és 1507-ben is kért az országgyűlés.²²

Bár, mint láthattuk, a nemesség eredeti kívánsága a főrendi előterjesztés második pontjával kapcsolatban elvileg csupán annyi volt, hogy a hatalmaskodási ügyeket is folyamatosan tárgyalják a kúriai bíróságok, valójában az igazságszolgáltatás egészét illetően nagyszámú követeléssel álltak elő. Ténylegesen azonban ennél bizonyos értelemben kevesebből volt szó. A forrás utolsó előtti, 12. pontja ugyanis hangsúlyozza, hogy minden, a *responsio*ban idézett cikkelyt megerősített már korábban az uralkodó, az egyetlen kivételt a törvények összeírását sürgető artikulus (8. pont) jelenti, amelyet a *responsio*val egy időben fogalmaztak. Valójában tehát régebbi – hozzátehetjük: nyilván be nem tartott – határozatokat akartak újból törvénybe foglaltatni.

De mikor erősíthette meg a *responsio* 3–7. pontjait az uralkodó? Egyáltalán melyik uralkodóról van szó: II. Ulászlóról vagy pedig II. Lajosról? A szöveg egyszer sem nevezi meg, személye mégis könnyen azonosítható. Láttuk, hogy a törvények összegyűjtését szorgalmazó 8. pont egyidejű magával a válaszirattal. Ebben pedig az áll, hogy „az elmúlt évi Szent Mihály-napi nyolcados törvényszék végeztével” mindazok, akik „jelen voltak”, kérték az uralkodót a törvények és dekrétumok összeírására, aki ezt a tárnokmesteren keresztül „István mesterre” bízta. „István mester” vitán felül azonos Werbőczyvel, akiről eddig is tud-

21 Mint a törvénykönyv 4. cikkelye.

22 Ld. az 1504. évi 31. és az 1507. évi 20. cikkelyeket.

tuk, hogy a *Tripartitum* elkészítéséhez Ulászló utasítására fogott hozzá. Ennek megfelelően forrásunk csakis II. Ulászló 1516-ban bekövetkezett halála előtt íródhatott.

Említettem azt is, hogy a válaszirat 6. és 7. pontjait egyetlen Ulászló kori diéta határozatai között sem találtam meg. Tudva azonban, hogy jóval több országgyűlést tartottak a korban, mint ahánynak a törvénykönyve fennmaradt, ezek valamelyik mára fenn nem maradt dekrétumból vagy dekrétumokból származhatnak. A 3., 4. és 5. pontok azonban – erre már szintén felhívtam a figyelmet – csaknem szó szerint azonosak a tanulmány első részében már tárgyalt 1507. évi országgyűlés egyes végzéseivel. Gondolhatnánk, hogy az uralkodó e cikkelyeket akkor erősítette meg. Csakhogy, mint láttuk, a szakirodalom helyesnek tűnő álláspontja szerint ezeket a határozatokat 1507-ben Ulászló valójában *nem* erősítette meg.

Választ az utóbbi a problémára a *responsio* 9. és 10. pontjai adnak. A 9. pont jelen időben íródott. Megtudjuk belőle, hogy mivel volt kapcsolatos a főrendek előterjesztésének harmadik pontja, forrásunk ugyanis szó szerint idézi a kezdő szavait: „Ea, que circa regni defensionem ordinabuntur, ab omnibus observentur etc.” A 9. pont tárgyalására még visszatérek, egyelőre röviden annyit, hogy az ország siralmasnak lefestett állapotáért a törvények be nem tartását okolták. Ezt követően pedig a problémák megoldására egy olyan cikkelynek követelték az – újbóli – elfogadását, amelyet II. Ulászló a fia, Lajos koronázásakor (1508-ban) már egyszer megerősített. Ezt a cikkelyt ismét teljes szöveggel idézték, amely a *responsio* 10. pontját alkotja.

Miről is van ebben szó? Többek közt először is arról, hogy amennyiben a felperes a perét véglegesen megnyerte, kérje a királytól a bírói ítélet karhatalommal történő végrehajtását. Amennyiben a király ezt nem tenné meg, a felperes részére adjon ki olyan parancslevelet, amelyben a nádort, vagy az országbírót vagy a főkapitányt – akinek a tisztségét akkor, 1508 tavaszán a nádor és Szapolyai János együtt viselték – bízza meg az ítélet végrehajtásával, akik erre katonai erő bevetésével jogosultak. Azok birtokait, akik az elítéltet támogatnák, az (eljárási) költségeik fejében a király örök adományul az eljáró főméltóság(ok)nak adományozza. Amennyiben az ítélet végrehajtásához elégséges a megye katonai ereje, és a pernyertes felperes ilyen értelmű oklevelet kapott az ügy bírójától, és ha az uralkodó is ilyen parancslevelet adott ki, akkor a megye is eljárhat a szóban forgó ügyben.

Ez a hosszú cikkely azonban nem pontosan az 1508-ban elfogadott formájában került a főrendek elé, ugyanis a forrásunkat ellenőrző kéz ebbe is többször belejavított. Szerencsére ezt azonban úgy tette, hogy az eredeti fogalmazat is olvasható maradt. Először tehát ezzel foglalkozom, annál is inkább, mert ez a *responsio* első, pontosan datálható egysége.

Ami a leglényegesebb: ez a cikkely szinte teljes egészében megtalálható a már sokat emlegetett 1507. évi György-napi országgyűlés határozatai között.²³ Ezzel együtt tehát már négy olyan cikkely található a *responsio*-ban, amelyeket

23 Mint a határozatok 1. cikkelye.

eddig csak mint 1507-ben kelt, de a király által nem törvényesített diétai követeléseket ismertünk. Forrásunk alapján viszont nyilvánvalóvá vált, hogy amit a nemesség akkor nem tudott elérni, egy évvel később – nyilván a Lajos koronázásához való hozzájárulásuk feltételeként – négy esetben legalábbis keresztülvitte. Magam ugyanis arra az egyetlen logikusnak tűnő feltevésre hajlok, hogy – bár a *responsio* csak a 10. pontban idézett cikkelynél árulja el, mikor erősítette meg a király, a többi cikkelynél konkrét időpont megnevezése nélkül csak korábbi megerősítésről beszél – azt a három további cikkelyt, amelyek a 10. pontban idézethez hasonlóan először az 1507. évi határozatok között szerepeltek, II. Ulászló egy időben, 1508-ban fogadta el és foglalta törvénybe. Ebből pedig az következik, hogy az eddig ismeretlen dekrétum néhány cikkelye mégis megőrződött számunkra.

Éppen a 10. pontban idézett cikkely esetében azonban az is érzékelhető, hogy 1507-hez képest egy évvel később a határozat egyes részeit már valamivel enyhébben szövegezték. Míg ugyanis 1507-ben azt mondták ki, hogy amennyiben az uralkodó a pernyertes felperes részére nem adna segítséget az ítéletben neki jutott javak visszaszerzéséhez, az ügyet tárgyaló bíró a végrehajtással egyszerűen a nádort, az országbíró vagy a főkapitányt bízta meg.²⁴ 1508-ban, mint láttuk, a három említett főméltóság egyikének szóló, az ítélet végrehajtásával kapcsolatos parancslevelet a felperesnek a királytól kellett kikérni. Másik ilyen változtatás az volt, hogy míg az elítélt peresztes esetleges támogatóinak birtokai 1507-ben a szöveg szerint a költségeik fejében egyszerűen az ítéletnek érvényt szerző főméltóságnak járnak, addig 1508-ban már csak kéri az uralkodót, hogy lehetőség szerint adományozza az adott főúrnak az efféle birtokot.

Végezetül a cikkellyel kapcsolatban említésre méltó még az is, hogy – mivel a szöveget e ponton nem változtatták meg – 1507. György-napkor már, 1508 májusában pedig még Szapolyai János és a nádor voltak az ország főkapitányai.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért álljon itt a *responsio* tartalma táblázatos formában is.

24 A *Corpus Juris* ennek a cikkelynek az értelmét egyetlen szó cseréjével drasztikusan megváltoztatta.

Az 1507. évi 1. cikkely 1. paragrafusának végén a szöveget fenntartó kéziratos hagyomány minden példányában a „negligeret” igealak áll, ami a „regia maiestas”-szal van egyeztetve, így jelenti a szöveg azt, amit fent összefoglaltam. A *Corpus Juris* azonban a „negligeret” szót „statuerit”-re cserélte, amelynek következtében a szöveg jelentése ekként változott meg: amennyiben a király a pernyertes felperes részére *elrendeli* az ítélet karhatalommal történő végrehajtását, akkor a pert tárgyaló bíró (a végrehajtás ügyében) a három említett főméltóságot keresse meg. – A DRMH IV. kiadása (ld. fentebb, 6. és 10. jegyzetek) a „statuerit” alakot fogadta el, a „negligeret” formát pedig hibásnak minősítette. A *responsio* szövege azonban bizonyítja, hogy a „negligeret” volt az eredeti alak.

A cikkely sorszáma	A cikkely tárgya	A cikkely keletkezési ideje
1.	Vélemény a főrendi előterjesztés 1. pontjáról	A forrással egykorú
2.	Vélemény a főrendi előterjesztés 2. pontjáról	A forrással egykorú
3.	Cikkely a nemesi ülnökökről és a hatalmaskodási ügyekről	II. Lajos koronázásakor elfogadva (1508)
4.	Cikkely a királyi tanácsról	II. Lajos koronázásakor elfogadva (1508)
5.	Cikkely a király „bírói pecsétjéről”	II. Lajos koronázásakor elfogadva (1508)
6.	Cikkely a nyolcados törvényszéki perek nyilvánosságáról	Ismeretlen országgyűlésen elfogadva
7.	Cikkely a nem egységes jogszolgáltatás problémájáról	Ismeretlen országgyűlésen elfogadva
8.	Cikkely a törvények összegyűjtéséről	A forrással egykorú
9.	Vélemény a főrendi előterjesztés 3. pontjáról	A forrással egykorú
10.	Cikkely a bírói ítéletek végrehajtásáról	II. Lajos koronázásakor elfogadva (1508), számos, a forrással egykorú korrekcióval.
11.	Kiegészítés a 10. cikkelyhez	A forrással egykorú
12.	Vélemény a főrendi előterjesztésről	A forrással egykorú
13.	Záró megjegyzés	A forrással egykorú

IV. A *responsio* datálása

1. A Tripartitum és Szapolyai erdélyi vajdaságának tamisága

Melyik országgyűlésen keletkezett a *responsio*? Ehhez a forrás jelen időben fogalmazott pontjait, illetve a szöveget számos helyen korrigáló kéz bejegyzéseit veszem elsősorban figyelembe.

A *terminus post quem*, mint már láttuk, II. Lajos koronázása. Az első jelen időben fogalmazott pontból (1. cikkely) csak annyit tudunk meg, hogy az országot feltehetően háború fenyegette, amit egyébként a főrendi előterjesztés harmadik, az ország védelmének fontosságát hangsúlyozó passzusa is sejtet (9. cikkely), a szöveg utolsó, 13. cikkelye pedig kétségtelenné tesz. A 2. cikkely datálhatatlan. Segítségünkre van viszont a 8. cikkely, amely a törvények összegyűjtését sürgeti, és amely szintén egykorú a forrással.

Ebben ugyanis, miután megtudjuk, miért is szükséges az „írott törvény” (*lex scripta*) megléte és a dekrétumok összegyűjtése (*comportatio decretorum*), azt olvashatjuk, hogy „az elmúlt évi Mihály-napi nyolcados törvényszék végeztével” a jelen lévő nemesek kérték az uralkodót ennek végrehajtására, aki ezt Werbőczyre bízta. A szöveg úgy folytatódik, hogy a nemesek kéri, hogy amennyiben a munka már elkészült, akkor az uralkodó vizsgálta meg azt az ítélmesterekkel és ülnökökkel, majd hirdesse ki. Mivel köztudott, hogy Werbőczy a *Hármaskönyvet* az 1514. évi, a parasztháború utáni országgyűlésen mutatta be,²⁵ forrásunknak ezt meg-

25 Ld. a *Hármaskönyv* királyi megerősítését. Vö. Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1971. 339.; Kubinyi András: Werbőczy Mohács (1526)

előzően kellett keletkeznie. A fogalmazásból nyilvánvaló az is, hogy a *responsio* elkészítésében Werbőczy maga nem vett részt, sőt talán magán az országgyűlésen sem, hiszen különben aligha kellett volna munkájának elkészültéről feliratban tudakozódni.²⁶ Említésre méltó ugyanakkor, hogy a törvények összegyűjtésének okaként utóbb szinte pontosan ugyanazokat az indokokat sorolta fel, mint amelyek a *responsio* 8. (nemkülönb 7.) pontjában is topikusan megjelennek. Tudniillik, hogy az egységesítetlen joganyag értelmezése vitákat szül még az ország bírái között is; előfordul, hogy hasonló ügyet valaki megnyer, miközben egy ugyanolyat egy másik pereskedő elveszít; egyesek a szokásokra, mások ellenben az írott törvényekre hivatkoznak egy-egy perben; a hatalmasabbak pedig egész sereggel vonulnak fel a tárgyalásra, így kívánván az akaratuknak érvényt szerezni.²⁷ Konkrét szövegszerű egyezések azonban, amelyek azt igazolnák, hogy Werbőczy ismerte a *responsió*t, nincsenek. Ez szintén az ellen szól, hogy ő lett volna a válaszirat szerzője.

Az így adódó 1508 júniusa és 1514 októbere közé eső datálás szerencsére tovább pontosítható, ezúttal a szöveget ellenőrző és számos ponton javító kéznek hála. A *responsió*t ellenőrző személy ugyanis nemcsak a szöveg jelen időben fogalmazott részeit javította, hanem egy esetben – a 10. cikkely esetében – belejavított egy már korábban megerősített szövegbe is. A 10. cikkely eredeti, 1508. évi szövege két alkalommal említi az országos főkapitány tisztségét. Először azzal kapcsolatban, hogy a mindenkori nádorhoz és az országbíróhoz hasonlóan – ha szükséges – segédkeznie kell a bírói ítéletek végrehajtásában. A másik esetben pedig arról szólván, hogy az elítéltet támogatók birtokait a király kegyeskedjék (az ítélet végrehajtását kieszközlő) nádornak, országbírónak vagy a főkapitánynak adományozni. Ez utóbbi esetben magyarázatként megjegyzi, hogy a főkapitányságot jelenleg ketten viselik, mégpedig a nádor, valamint Szapolyai János szepesi örökös ispán.

A *responsio* korrektora mindezt a következőképp alakította át: az elvett birtokok eladományozását a három említett főméltóságnak – természetesen a főkapitányságot viselők megnevezésével együtt – egészében kitörölte a szövegből, és a helyére egy rövid félmondatot illesztett arról, hogy a király ezeket a birtokokat annak adományozhatja, akinek akarja. A főkapitányságot betöltők megnevezését azonban vissza-illesztette a szövegbe, mégpedig oda, ahol a főkapitány bírói ítéletek végrehajtásában való kötelező közreműködéséről esik szó. Csakhogy nem teljesen ugyanabban a formában tette, amilyen formában a törölt részben állt. Ugyanis a „vissza illesztett” variáns szerint az ítéletek végrehajtásában a mindenkori nádornak, országbírónak és

előtti politikai pályafutása. In: Tanulmányok Werbőczy Istvánról – Studien über István Werbőczy. Szerk. Hamza Gábor. Professzorok Háza, Bp., 2001. (Magyar Felsőoktatás Könyvek 21.) 73.

26 Werbőczy ekkor egyszerre töltött be országbírói és erdélyi vajdai ítélőmesteri méltóságot. Az 1513 januárjában és februárjában kelt országbírói, ill. az 1512 decemberében kelt vajdai és alvajdai oklevelek (utóbbiból mindössze kettő ismert) egyikében sincsenek adatok arról, hogy kiállításukban Werbőczy közreműködött volna. Sajnos e két hónapból saját oklevele vagy levele sem ismert – mindegyre ld. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (DL–DF 5.1). <http://mol.arcanum.hu/dldf>.

27 Ld. a *Hármaskönyv* királyi megerősítését.

főkapitánynak – akinek a tisztségét jelenleg a nádor, valamint a szepesi örökös ispán és erdélyi vajda viselik –, ha szükséges, segédkeznie kell.

Miért fontos nekünk az, hogy Szapolyai címei között feltűnik erdélyi vajdasága? Egyfelől pontosítja a *responsio* keletkezésének *terminus post quem*-jét, mégpedig 1508 júniusáról 1510 novemberére, hiszen Szapolyai ekkor nyerte el az erdélyi vajdaságot.²⁸ Ezzel a lehetséges keletkezés három évre szűkül, 1511-re, 1512-re és 1513-ra, illetve szóba jöhet még 1514 tavasza.

Elgondolkodtató továbbá, miért volt szükség a szöveg átalakítására. A könynyebb érthetőség kedvéért álljon itt párhuzamosan a két szövegrészlet:

Az 1508. évi szöveg	A módosított szöveg
[...] Si qui vero fuerint, qui fortassis huic convicto et temerario evidenter auxilium prestarent, tunc et ipsi in nota perpetue infidelitatis convicti habeantur. Quorum bona regia maiestas <i>eisdem domino palatino vel iudice curie regie aut suppremo et generali capitaneo regni, cuius officio spectabilis et magnificus dominus Iohannes de Zapolya, comes perpetuus terre Scepusiensis unacum domino palatino in presentiarum fungitur; ratione suarum expensarum</i> perpetuo donare dignetur, conferendique habeat facultatem.	[...] Si qui vero fuerint, qui fortassis huic convicto et temerario evidenter auxilium prestarent, tunc et ipsi in nota perpetue infidelitatis convicti habeantur. Quorum bona regia maiestas, <i>cuique suorum fidelium maluerit</i>, perpetuo donare dignetur, conferendique habeat facultatem.
Az 1508. évi szöveg	A módosított szöveg
(A királlyal a felperes parancslevelet állíttat ki), quibus mediantibus dominos palatinum aut iudicem curie regie, sew supremum et generalem capitaneum totius regni pro tempore constitutos requirat.	(A királlyal a felperes parancslevelet állíttat ki), quibus mediantibus dominos palatinum aut iudicem curie regie, sew supremum et generalem capitaneum totius regni, <i>cuius officio dominus comes Scepusiensis et wayvoda Transilvanus in presentiarum cum eodem domino palatino fungitur; pro tempore</i> constitutos requirat.

²⁸ C. Tóth Norbert: Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. Századok 146. (2012) 449.

A birtokadományozással kapcsolatos változtatással a királynak kedveztek, de még inkább tehettek a nádor, az országbíró és a főkapitány túlhatalma ellenében. A másik változtatás számunkra lényegesebb. Alapjában véve semmi nem indokolná a 1508. évi főkapitányok neveinek újbóli feltüntetését, ezek nélkül is tökéletesen értelmes a szöveg. Az pedig végképp nem logikus, hogy Szapolyai erdélyi vajdai címét is hozzátoldották szépesi ispánságához, hiszen a főrendek – természetesen Szapolyait is ideértve – pontosan tudták, hogy 1508-ban nem töltötte be ezt a tisztséget. Éppen emiatt életszerűtlen az a feltevés is, hogy a vajdai cím feltüntetésével „aktualizálták” volna a szöveget. Magam egyetlen magyarázatot tartok elképzelhetőnek, ami alighanem a legegyszerűbb is. Azt tudniillik, hogy ez a betoldás *valóban jelen időben* íródott, vagyis a *responsio* írásakor is ugyanaz a helyzet állt fenn, mint 1508-ban: hogy egyszerre ketten viselték a főkapitányi tisztséget. A cikkely szövege mindenkor főkapitányról beszél egyes számban, ezért érthető, hogy magyarázatképpen feltüntették, hogy a méltóságot ketten töltik be. A válaszirat készültekor pedig éppúgy Szapolyai és a nádor voltak ezek, mint 1508-ban, egyedül ez magyarázhatja a nevek betoldását és Szapolyai rangjának bővítését.

A Jagelló-kori főkapitányokat legutóbb C. Tóth Norbert gyűjtötte össze. 1507 és 1514 között okleveles adat egyetlenegy személyre sincs.²⁹ Szapolyai először 1506-ban – Perényi Imre nádorral és Somi Józsa temesi ispánnal együtt – birtokolta a tisztséget.³⁰ Ezt követően főkapitányként – önállóan – 1514 decemberétől mutatható ki,³¹ ez pedig már kívül esik forrásunk lehetséges keletkezési idején. Az 1505 és 1508 közötti országgyűlések történetét a 20. század elején feldolgozó Szabó Dezső az 1507. évi országgyűlési határozatokat ismertetve vélte úgy, hogy akkor választhatták meg Szapolyait a nádor mellé főkapitánynak.³² Arra, hogy Perényi Imre nádor mikortól lett volna főkapitány, nem tért ki. Magam arra gondolok, hogy talán az úgynevezett „nádori cikkelyek” 4. pontja alapján – amely szerint a nádor szükség esetén az ország főkapitánya³³ – nem fűzött Perényi eme címéhez kommentárt. A cikkelyekkel a közelmúltban foglalkozó C. Tóth Norbert elemzéséből azonban kitűnik, hogy ezek aligha állják ki a forráskritika próbáját, és legvalószínűbben egy, az 1540-es években keletkezett kompilációról van szó.³⁴ Esetünkben annyi bizonyos, hogy Szapolyai és Perényi okleveleinek *intitulatio*iban sem 1507-ben, sem 1508-ban nem szerepel a főkapitányi címük, miközben a törvény-cikkekben igen – az ellentmondást azonban nem tudom feloldani. Ugyanez továb-

29 C. Tóth Norbert: A nádori cikkelyek keletkezése. In: Rendiség és parlamentarizmus i. m. (4. jz.) 40. Vö. Neumann Tibor–Pálffy Géza: Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. Levéltári Közlemények 80. (2009) 209–215.

30 C. Tóth N.: Nádori cikkelyek i. m. (29. jz.) 40.

31 Uo. – Így címezi Ulászló 1514. december 9-i oklevele, ld. Monumenta rusticorum i. m. (17. jz.) 219. sz. (299.)

32 Szabó D.: i. m. (7. jz.) 712.

33 Decreta regni Hungariae 1458–1490. Ed. Franciscus Döry–Georgius Bónis–Geisa Érszegi–Susanna Teke. Akadémiai, Bp., 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 19.) 315.

34 C. Tóth N.: Nádori cikkelyek i. m. (29. jz.)

bá a helyzet Perényi és Szapolyai 1508 és 1514 között kiadott okleveleivel is – egyetlen függőpecsétetes kiadványuk intitulatúrájában sem találtam főkapitányi méltóságuk említését.

2. Az országgyűlések és a végvári háborúk tamisága

Szerencsére nem kell lemondanunk arról, hogy forrásunk keletkezését az előző fejezetben meghatározott 1511 és 1514 közé eső időn belül pontosabban elhelyezzük. Egyfelől érdemes lehetőség szerint összegyűjteni azokat az országgyűléseket, amelyeket 1511 és 1514 tavasza között tartottak, hogy hátha maradtak fenn olyan oklevelek, amelyek segítségével a *responsio* hozzáköthető valamelyikhez.

A megadott időhatárok között az alábbi országgyűlésekről van tudomásom:

(1) 1511. Szent György-nap, Rákos-mező/Buda.

Ez a diéta egy nevezetes, 36 pecséttel ellátott diploma alapján régóta ismert. Kovachich József Miklós találta meg és adta ki azt az 1511. május 10-én kelt oklevelet, amelyben a rendek kötelezték magukat, hogy két éven keresztül 50 dénárt fizetnek a végvárak fenntartására, és további huszat a királynak kamarahaszna címén.³⁵ Az országgyűlést – amelyen több oklevél formulái alapján az „országlakosok teljessége” részt vett,³⁶ tehát nem valamiféle részleges gyűlésről volt szó – kétségtelenül György-napra hívták össze.³⁷ Bizonyos, hogy a főpapokon, főurakon és nemeseken kívül a szabad királyi városok,³⁸ továbbá a káptalanok is küldtek követeket.³⁹ Ami a tárgyalt ügyeket illeti, mivel dekrétum nem maradt ránk, csak néhány adatot találtam. Minden szabad királyi városra kivetettek 1000 forint összegű *subsidiumot* – az ezt igazoló oklevelek Pozsony és Sopron esetében maradtak fenn.⁴⁰ Ezekben arról lehet olvasni, hogy az országlakosok tárgyalásain szó esett az országba a közeljövőben érkező külföldi követségekről – vagyis külpolitikai kérdések biztosan napirenden voltak –, másfelől a végvárakról, amelyek közül különösen Jajcának és Nándorfehérvárnak volt szüksége megerősítésre. Ismerem to-

35 *Josephus Nicolaus Kovachich*: Monumenta veteris legislationis Hungaricae. Typ. Coll. Reformatorium, Claudiopoli, 1815. 71., vö. DRMH IV. liv. – Az oklevél mai jelzete: DL 22 154.

36 DL 10 1427.; DF 259 563.; DL 22 155., 93 755.

37 Ld. az előbb idézett oklevelek mindegyikét. (Pasqualigo velencei követ március 25-i jelentése szerint II. Ulászló Boroszlóban kelt oklevelében adott parancsot az országgyűlés megtartására. – *Fraknói Vilmos*: Magyarország és a Cambray Liga. 1509–1511. IV. Századok 16. [1882] 796.).

38 Pozsony város levéltárában maradt fenn egy „Anno 1511 articuli liberarum civitatum maiestati regie circa festum beati Georgii et post porrecti” címet viselő irat, amely a szabad királyi városok által az országgyűlésen benyújtott panaszokat tartalmaz (DF 243 327.), vö. *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László–Kosáry Domokos. Akadémiai, Bp., 1973. (Budapest története II.) 174.

39 II. Ulászló király az egri káptalan új kisebb pecsétjét hitelesítő oklevelében úgy ír, hogy a káptalan „ex nostro edicto” vett részt az országgyűlésen. – DF 209 938. Az 1510. évi tatai országgyűlésen a zágrábi káptalan képviselőjének részvételére van adatom: DF 256 353.

40 DF 241 074. (Pozsony); *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. rész 1–7., II. rész 1–6. Székely ny., Sopron, 1921–1943. I/6. 260. (242. sz.)

vábbá Perényi nádor két, májusban kelt oklevelét, amelyek közül az egyik a kapornaki, a másik a leleszi konventhez szól, és mindkettő hatalmaskodással vádoltak *iuxta vim et formam generalis novi decreti superinde editi et stabiliti* nádori jelenlét elé idézését parancsolja.⁴¹ Amennyiben itt a *novum decretum* a pár nappal korábban zárult országgyűlés törvénykönyvére utal, akkor leginkább az 1498. évi 8. cikkely valamiféle megújításáról lehet szó, ahol a hatalmaskodási ügyek nyolcadokon kívüli tárgyalásáról rendelkeztek. Feltehetően ezen az országgyűlésen tárgyalták továbbá azt a végvárok fenntartására betervezett költségvetést is, amelyet sokáig mint 1504-ben kelt iratot tartottak nyilván.⁴²

(2) 1513. Vízkereszt nyolcada, Buda/Pest.⁴³

Erre az országgyűlésre szerencsés módon fennmaradt két meghívólevél is. Az egyiket Várdai Ferenc váci püspökhöz intézte II. Ulászló, a másikat az erdélyi szászokhoz. Ezekből kiderül, hogy a diétát bizonyos végvárok eleste miatt kellett a szokásos György-nap helyett már az év legelejére összehívni.⁴⁴ Az említett várak a szreberniki bánság területén feküdtek, és 1512 októberében kerültek török kézre.⁴⁵ Dekrétum nem maradt fenn, az elfogadott határozatok közül az adózásra vonatkozókat azonban tartalmazza II. Ulászló 1513. február 9-én Győr megyéhez intézett oklevele.⁴⁶ Az országgyűlés feltehetően valamikor január végén zárult.⁴⁷ A következő hónapokban a király több oklevelében is hivatkozik arra, hogy az „új dekrétum” értelmében a hatalmaskodási ügyeket nem a nagyobb és a kisebb nyolcadokon tárgyalják.⁴⁸ Hasonlót, mint láttuk, 1498-ban *biztosan*, de 1511-ben is *valószínűleg* becikkelyeztek, így feltehetően a régi határozatot erősítették meg valamilyen formában 1513-ban is. Magától értetődik, hogy az elveszett várak visszafoglalásának kérdése a diéta középpontjában állhatott, de úgy látták, hogy ezeket

41 DF 254 014., 224 777.

42 Kiadása: *Thallóczy Lajos*: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Az oklevéltári részt szerk. Horváth Sándor. Hornyánszky, Bp., 1915. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára 4.) Oklevéltár CXV. sz. (183–192.), jelenlegi jelzete: DL 21 279/1. – *Kubinyi András*: A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. In: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Argumentum, Bp., 2007. 122–123.

43 E helyütt szeretném megköszönni C. Tóth Norbertnek, hogy az általa ezen országgyűlés történetére már összegyűjtött oklevelek jelzeteit megadta nekem. Amennyiben más irodalomra nem hivatkozom, a jelzetek az ő gyűjtéséből valók.

44 DL 82 354. (Várdainak) – említi *Kubinyi A.*: Országgyűlések tárgyalási rendje i. m. (5. jz.) 5.; DF 245 719. (a szász nemzetnek).

45 *Szakály Ferenc*: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. Hadtörténelmi Közlemények 25. (1978) 491.; *Pálosfalvi Tamás*: Bajnai Both András és a szlavón bánság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513. In: *Honoris causa* i. m. (5. jz.) 291.

46 DL 91 046.

47 *Pálosfalvi T.*: i. m. (45. jz.) 295.

48 „iuxta contenta generalis novi decreti nostri superinde editi et stabiliti huiusmodi actus potentiarii extra terminos octavales et brevium iudiciorum per nostram maiestatem decidi debent et terminari [...]” – DF 224 832. Ugyanígyen vagy hasonló formulák: DF 224 835.; DL 22 405.; DF 251 402.

időbe telik visszaszerezni.⁴⁹ Egy induló törökellenes expedícióról a királyi oklevelek csak májusban szólnak – igaz, azt úgy említik, mint amit már ezen az országgyűlésen elhatároztak.⁵⁰

(3) 1513. június/július, Szeged.

Erről az országgyűlésről még a közelmúltban is úgy vélték, hogy nem ült össze,⁵¹ 2012-ben azonban C. Tóth Norbertnek sikerült bizonyítania, hogy a diétát mégis megtartották.⁵² Minderre a törökellenes harcok közepette került sor, és a szórványos adatok is arról tanúskodnak, hogy a hadműveletek összehangolása volt a cél.

(4) 1513. Szent Máté-nap, Buda.

Ez az országgyűlés eddig tudtommal ismeretlen volt, amelyhez bizonyára az is hozzájárult, hogy az eddigiektől eltérően csak részleges országgyűlésről beszélhetünk.⁵³ Feltehetően ekkor határoztak arról, hogy – elsősorban a végvárak fenntartása érdekében – a felvidéki bányavárosoktól külön adót szednek be. Két erről rendelkező oklevél fennmaradt Körmöcbánya levéltárában.⁵⁴ Ugyanezekben az oklevelekben szerepel, hogy Ulászló a közeljövőben követet fog indítani a törökhöz. Ulászló 1513 végén a törökhöz küldött követe, Bélai Barnabás december 17-én valóban meg is érkezett Drinápolyba.⁵⁵

(5) 1514. március 19., Rákos-mező.

Ez a diéta két forrásból volt eddig ismert. Egyfelől egy velencei követjelentésből,⁵⁶ másrészt egy olyan oklevélből, amely egy Werbőczy ítélőmesteri hivatalában készült formuláskönyvben maradt fenn.⁵⁷ Nemrégiben C. Tóth Norbert talált újabb adatokat. Az általa feltárt, az országgyűlésre vonatkozó forrásanyag szerint a diéta vagy *conventio generalis* témája nem egyedül a Bakócz Tamás által Rómából hozott, a keresztes hadjárat indítását célzó pápai bulla kihirdetése volt.⁵⁸ Noha nyilvánvalóan ez volt a legfontosabb kérdéskör, amelyet a Rákos-mezőn tanácskozó nemesség, illetve a királyi tanácsban jelen lévők

49 I Diarii di Marino Sanuto. I–LVIII. Ed. Federico Stefani et al. Venezia, 1871–1903. (= *Sanuto: Diarii*) XV. 538.; *Pálosfalvi T.*: i. m. (45. jz.) 295.

50 *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1526. Ferencz József-Tudományegyetem Baráti Egyesülete, Szeged, 1931. 410/1079. sz.; DF 249 819.

51 *Pálosfalvi T.*: i. m. (45. jz.) 298.

52 *C. Tóth N.*: Egy legenda nyomában i. m. (28. jz.) 451.

53 Az oklevelek „dieta sew congregatio particularis” (DL 19 646.) vagy „dieta sew conventio particularis” (DL 84 074.) névvel illetik.

54 DF 249 818., 249 815. – A második oklevél újbóli fizetési felszólítás.

55 *Fodor Pál–Dávid Géza*: Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben. Történelmi Szemle 36. (1994) 211.

56 *Sanuto: Diarii* XVIII. 36. – Wenzel Gusztáv kivonatos kiadásából idézi: *Hermann Zsuzsanna*: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig. Századok 115. (1981) 122. – Ennek ellenére az 1514. évi eseményekről szóló monográfiában, ill. tanulmányokban nem vették figyelembe Sanuto adatát, vö. *Barta Gábor–Fekete-Nagy Antal*: Parasztháború 1514-ben. Gondolat, Bp., 1973.; *Szilcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. Levéltári Közlemények 43. (1972) 213–263. (különösen 213–214.).

57 *Hermann Zs.*: i. m. (56. jz.) 122–123.

58 X. Leó pápa hadjáratot elrendelő bulláját 1514. április 9-én hirdették ki Budán, ld. *Barta G.–Fekete-Nagy A.*: i. m. (56. jz.) 61.

megtárgyaltak, emellett éppen ekkor érkeztek követek Miksa császártól és a török szultántól is. Az előbbivel a Moszkvai Nagyfejedelemség és Lengyelország viszályáról, míg az utóbbival a két fél között kötendő béke ügyében folytak tanácskozások.⁵⁹

Látható, hogy az öt országgyűlés mindegyikén napirenden volt a „törökkérdés”. A *responsio*t azonban olyan diétához kell kötni, amelyen a török ellen indítandó háború kérdése legalábbis fajsúlyos téma volt. 1511-ben erről, mint láttuk, nem szólnak az oklevelek. Az 1513. évi szegedi országgyűlés azért zárható ki, mert ezt már a harcok közepette tartották. Az ugyanezen év Máté-napján tartott *congregatio* csak részleges gyűlés volt, ezen aligha döntöttek háború indításáról, nem is szólva arról, hogy – úgy tűnik – éppen egy, a szultánhoz indítandó követ-ségről határoztak.

Az 1513. januári, illetve az 1514. márciusi országgyűlés között viszont nem könnyű dönten. Szerencsére azonban van két adatunk, amelyek egyértelműen az 1513. év felé billentik a mérleg nyelvét. Egyfelől a válaszirat egy passzusáról, nevezetesen a 9. cikkely egy részletéről van szó: „Ha mindazon [rendelkezők], amelyeket már számtalanszor megtárgyaltunk, megparancsoltunk és megerősítettünk, kellőképp és valóban be lettek volna és be lennének tartva, nem hallanánk annyi vérontásról, gyilkosságról, panaszról, szegények elnyomásáról, árvák és özvegyek sírásáról, nem vesztek volna el továbbá végvárak sem.”⁶⁰ A végvárak elvesztésének gondja az 1513. januári gyűlésnek képezték a fő témáját. Az országgyűlésre szóló meghívók rögtön az első sorukban említik, hogy a török bizonyos végvárakat elfoglalt.⁶¹ A szreberniki bánág várainak 1512. októberi bevételével „a török hadvezetésnek először sikerült jelentősebb rést ütnie az 1463/64-es háború óta szilárdan helytálló magyar–horvát végvárrendszer első vonalán”.⁶² Másfelől érdemes idézni annak a már említett oklevélnek egy rövid passzusát is, amely ennek a januári országgyűlésnek az adózással kapcsolatos rendelkezéseit tartotta fenn. E szerint többek között az „ellenség betöréseinek elhárításáról” és „a nemesek elnyomásának megszüntetéséről” folytak a tárgyalások.⁶³ Ez teljesen megfelel a *responsio* tartalmának. Minden valószínűség szerint tehát ezt a meglehetősen feszült hangulatú⁶⁴ országgyűlést használta fel a

59 C. Tóth Norbert: Vita a keresztes hadjárat kihirdetéséről. Az 1514. márciusi országgyűlés. (Sajtó alatt.) – A követekre ld. *Sanuto: Diarii XVIII.* 36.

60 Si enim ea, que iam sepe tractata, sanctita et conclusa atque etiam firmata fuerunt, suo modo observata extitissent, profecto stetissent et starent omnia bene, non tot sanguinum exfusiones, non tante interemptiones, non tot clamores, pauperum oppressiones, orphanorum et viduarum vociferationes in regno audirentur, non deinde castrorum finitimorum amissiones contigissent.

61 Ld. a 44. jegyzetben idézett okleveleket.

62 Szakály F.: i. m. (45. jz.) 491., vö. Pálosfalvi T.: i. m. (45. jz.) 291.

63 „[...] tractatus et conclusiones ad propellendas hostium incursiones evitandasque nobilium oppressiones [...]” – DL 91 046.

64 Érdemes ennek alátámasztására idézni a *responsio* 12. pontjának egy részletét: „Ne csodálkozzanak hát uraságtok, hogy ezekben a belügyekben ennyire aggodalmaskodunk, mi, akiket a hatalmasságok úgy gyötörnek, hogy kijelenthetjük, hogy számunkra a külső ellenségtől való félelem és az ezektől a hatalmasságoktól való borzadás kevésbé különböztethető meg egymástól,

nemesség arra, hogy – nagyrészt régebbi, de nyilvánvalóan be nem tartott – törvénycikkelyeket újból megerősítsen a kényszerhelyzetben lévő uralkodóval és a főrendekkel.

VI. A *Tripartitum* elkészültének datálása

Az ország törvényeinek összegyűjtését és kihirdetését sürgető 8. cikkely esetében volt már szó azokról a feltűnő párhuzamokról, amelyek az artikulus szövege, illetve a *Tripartitum* királyi megerősítése között mutatkoznak. Mégis úgy tűnik, a *responsio* kidolgozásában Werbőczy nem vett részt. Fontosabb ennél, hogy – immár a válaszirat 1513-ra datálásából kiindulva – a nemesség képviselői az 1512. évi Szent Mihály-napi nyolcados törvényszék zárultával (november végén, december elején) kérték az uralkodótól a törvények összeírását és a dekretumok összegyűjtését (*conscriptio legis, comportatio decretorum*), aki ezt akkor a tárnokmesteren keresztül Werbőczyre bízta. (Azt, hogy miért éppen a tárnokmesteren keresztül kapta a megbízást, egyelőre nem tudom megmagyarázni.) Amennyiben Werbőczy valóban ekkor kapta először megbízását, és ennek eredménye lett a *Hármaskönyv*, akkor azt szűk két év alatt összeállította. Ha ezt valaki túlon túl rövid időnek ítélné, akkor arra kell a figyelmet felhívni, hogy Werbőczy tízéves országbírói ítélőmesteri múlttal a háta mögött aligha a nulláról kezdett a munkához. (Arra, hogy csak egy korábbi megbízás megerősítéséről lenne szó, a szöveg nem utal.) Továbbá tudtommal ez az *első konkrét* adat, amikor Werbőczy törvénykodifikációs feladatáról szó esik.

Arról, hogy mikor kapott Werbőczy II. Ulászlótól megbízást valamilyen, a hazai jogot egybefoglaló munka elkészítésére, a szakirodalomban jelenleg kétféle álláspont él egymás mellett. Az egyik Fraknói Vilmos és Illés József – máig elfogadott – elmélete, amely szerint Werbőczyt a király már 1504 előtt felkérte erre a feladatra.⁶⁵ Ezt azzal indokolták, hogy míg az 1498. évi 6. és az 1500. évi 10. cikkelyek szerint „azokat a szokásjogi szabályokat kell összeírni, a melyeket a legfőbb bíróságnál alkalmaznak”, addig az 1504. évi 21., illetve az 1507. évi 20. cikkelyek már csupán a „decretumok egybefoglalását” kérik. Ebből az következik,

és nem gondoljuk azt sem, hogy háborúban részt tudnánk venni aggály nélkül, amíg ennyire el vagyunk nyomva, mindig azon gondolkodván és kételkedvén, hogy vajon feleségeinket és gyermekeinket otthon épségben találjuk-e és javainkat érintetlenül vagy felprédálva látjuk-e viszont.” – Köszönöm Lakatos Bálintnak a szöveg értelmezésében nyújtott segítségét.

65 *Fraknói Vilmos*: Werbőczy István. 1458–1541. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1899. (Magyar Történelmi Életrajzok) 60.; *Illés József*: Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története. Grill, Bp., 1910. 130. Elfogadja pl. *Barna Mezey*: Der Verfasser eines ungarischen Rechtsbuches aus dem 16. Jahrhundert: István Werbőczy. In: Tanulmányok Werbőczy Istvánról i. m. (25. jz.) 125.; *Kertész Balázs*: Egy II. Ulászló-kori törvénygyűjtemény: A Kollár-féle első kódex. Magyar Könyvszemle 126. (2010) 322.; *Kalotai Noémi*: A kora újkori főúri itinerárium-készítés problematikájának bemutatása Verbőczy István példáján keresztül. In: KoraiújkorÁsz. Koraiújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai. Szerk. Kádár Zsófia–Kökényesi Zsolt–Mitropulos Anna. ELTE BTK, Bp., 2014. 166.

hogy 1504-ben már azért nem kérték a szokásjog összefoglalását, mert Werbőczy időközben megkapta a megbízást.⁶⁶

A másik álláspont szerint – konkrét adat erről addig nem lévén – csak annyit lehet tudni, hogy a *Tripartitum* az 1514 előtti években készült. Erre az újabb szakirodalomban találtam példát: nem adott meg konkrét évszámot vagy évszámokat sem Bónis György, sem Kubinyi András, így járt el a *Hármaskönyv* legújabb latin–angol kiadásához írt bevezető tanulmányában Martyn Rady, valamint ugyanezt a véleményt támogatta egy közelmúltbeli előadásában és tanulmányában Tringli István is, felhívva egyúttal arra is a figyelmet, miszerint nem tudjuk, hogy Werbőczy ténykedése előtt meddig haladt előre a hazai szokásjog összegyűjtése.⁶⁷

A vitában semmiképp nem akarok döntőbíróként fellépni, ám számomra úgy tűnik, hogy Fraknói és Illés elmélete az új forrás ismeretében semmiképp sem tartható. Egyrészt a *responsio* vizsgált cikkelye kifejezetten problémaként utal arra, hogy a „törvények” (*leges*) mellett a „szokások” (*consuetudines*) sincsenek írásba foglalva. Semmi jele annak, hogy egy, a szokásjogot összefoglaló mű már egy évtizede készülne. Másrészt Werbőczy feladata, mint láttuk, nem pusztán a dekrétumok összegyűjtése, hanem a törvény(ek) összeírása is, mert a szöveg szerint a nemesség „szükségesnek látta, hogy létezzen írott törvény” (*necessarium nobis visum est, ut legem scriptam habeamus*). Harmadsorban az is kiderül a szövegből, hogy minderre az egységes és egyenlő jogszolgáltatás miatt volt szükség, mert „írott törvény” nem lévén, a főurak gyakorta valóságos sereggel érkeztek a tárgyalásra, így küzdve ki maguknak a kedvező ítéletet. A cikkely kifejezetten kéri a királyt, hogy amennyiben a mű elkészül, vizsgálják át az ítélmesterek és az ülnökök (*assessores*), majd az uralkodó erősítse meg, és az ítéleteket attól fogva annak tartalma szerint hozzák. A *lex scripta* tehát valójában egy olyan gyűjteményt jelentett, amelyet a bíróságok tudnak használni. A *Tripartitum* pedig pontosan megfelelt ezeknek az igényeknek. A forrásból továbbá az is világosan kiderül, hogy a törvények és szokások írásba foglalása elsősorban a nemesség érdeke volt. Az elmondottak tükrében úgy vélem: arra, hogy Werbőczy 1504 előtt kezdett volna neki a munkának, semmilyen bizonyíték nincsen. Ellenben pontosan megfelel a *Hármaskönyv* annak, amit 1512-ben a *lex scripta*-val szemben megfogalmaztak, és amelynek az elkészítését akkor kétségtelenül őrá bízták. Amíg tehát olyan forrás nem bukkan elő, amely igazolja, hogy már korábban is feladatául kapta egy, a hazai (szokás)jogot összefoglaló mű elkészítését, addig az 1512. év végét kell ennek dátumául elfogadnunk.

66 Fraknói V.: Werbőczy i. m. (65. jz.) 60.; Illés J.: i. m. (65. jz.) 129–130.

67 Bónis Gy.: i. m. (25. jz.) 339.; Kubinyi A.: Werbőczy politikai pályafutása i. m. (25. jz.) 72–73.; Martin Rady: Stephen Werbőczy and his Tripartitum. In: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae. V. Ed. János M. Bak–Péter Banyó–Martyn Rady, with an introductory study by László Péter. Charles Schlacks, Idyllwild, 2005. xxxiii.; Tringli István: A kora újkori kodifikáció és a Hármaskönyv. In: A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán. Szerk. Máthé Gábor. Nemzeti Közszerkezleti Egyetem, Bp., 2014. 78.

VII. Összegzés

Az eddig ismert forrásanyag – leginkább követjelentések – alapján már világos volt, hogy a kor országgyűlésein a főrendek (valamint velük együtt a király) és a nemesség rendszerint külön ülészektek, és álláspontjaikat delegációk útján közölték egymással. A most bemutatott válaszirat viszont arra bizonyíték, hogy ez formalizáltabban is történhetett, mint a követek tudósításai alapján gondolhatnánk. Másként fogalmazva, annak a feliratokon és leiratokon alapuló szabályozottságnak a nyomait, ami a Mohács utáni diétákat a Magyar Királyságban jellemezte,⁶⁸ immár 1526 előtti országgyűlés esetében is ki lehet mutatni. Ebből a szempontból egyeduralkodó forrástípusról van szó.

Tisztában látunk az 1507. évi országgyűlés dekrétumával kapcsolatban is. Ez a *Corpus Juris*-ba ugyan bekerült, de a szakirodalomban már régóta megfogalmazódott az a helyes nézet, hogy ezeket a határozatokat II. Ulászló akkor nem erősítette meg. A *responsio* alapján azonban négy, kifejezetten a belpolitikát érintő cikkelyről kiderült, hogy ezeket a nemesség egy évvel később, 1508-ban, II. Lajos koronázásakor elfogadtatta az uralkodóval. Erről a „koronázási dekrétumról” eddig mit sem tudtunk.⁶⁹

Van a szövegben két további olyan artikulusz is, amelyek egy – értelemszerűen 1490 és 1513 között tartott – ismeretlen országgyűlésen vagy országgyűléseken hozott törvénycikkek közül valók. Ezek azonosítása még várat magára.

Ami a nemességnek a *responsio*-ban foglalt kéréseit illeti, ezekből a 2. pontban foglaltakat (amelyet láthatólag igen fontosnak tartottak) – hogy tudniillik a hatalmaskodási ügyek pereit is a nyolcadoktól függetlenül, folyamatosan tárgyalják –, nagy valószínűséggel (ismét) megerősítették, ugyanis a következő hónapok királyi oklevelei többször is hivatkoznak egy „új dekrétum” ilyen tartalmú cikkelyére.⁷⁰ Azt, hogy a válasziratban idézett régebbi törvénycikkekből valamelyiket is átirták

68 A szakirodalomban elfogadott megállapítás, hogy a kétkamarás országgyűlés alapjai a 16. században alakultak ki, majd összetételüket 1608-ban foglalták törvénybe. A vizsgálatok szinte csak a Mohács utáni diétákkal foglalkoztak, amelyet leginkább az magyaráz, hogy forrásaik jelentős része napvilágot látott a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozatban. A Habsburg-államba tagozódott Magyar Királyság országgyűléseinek szerkezetébe a középkori formához képest egy új lépcső adódott: míg 1526 előtt a „felsőtábla”, mint láttuk, voltaképp a királyt és a tágabb királyi tanácsot jelentette, addig a Mohács utáni felsőtáblába – amellet, hogy a tágabb tanács szerepét sem töltötte be – a király természetesen nem érthető bele. Ekkor a két tábla a királyi proposíciót és leiratokat külön-külön, majd egymással egyeztetve tárgyalta, így fogalmazták meg a feliratokat, ill. *responsio*-kat, amelyeket aztán a két tábla nevében terjesztettek az uralkodó elé. Minderre ld. *Benda Kálmán–Péter Katalin*: Az országgyűlések a kora újkor magyar történelemben. MTA TTI, Bp., 1987. (Előadások a Történettudományi Intézetben 6.) 5.; *Jean Bérenger–Kecskeméti Károly*: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon. 1608–1918. Napvilág, Bp., 2008. 25. (vö. még 57. is), 27., 30.; *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. História-MTA TTI, Bp., 2010. (História Könyvtár. Monográfiák 27.) 293–297.; *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. 2. kiad. Balaton Akadémia, Keszthely, 2010. 413.

69 Vö. DRMH IV. liii.

70 Ld. a 48. jegyzetben idézett okleveleket.

volna a – fenn nem maradt – dekrétumban, nem tudjuk, ahogyan azt sem, hogy a 10. cikkelyhez fűzött kiegészítést (11. artikus) az uralkodó elfogadta-e.

A *Tripartitum* esetében – tudtommal először – sikerült konkrét adatot találni arra, hogy Werbőczy István mikor kapta a megbízást a munka elkészítésére. Azzal az elmélettel ellentétben, mely szerint több mint tíz évig dolgozott rajta, a *responsio* szövegét alapul véve valószínűsíthető, hogy valójában csak 1512-ben kapta a feladatot, így a művét – bár nyilván nem előzmények nélkül – a korábban gondoltnál sokkal rövidebb idő alatt kellett elkészítenie.

Végezetül, természetesen, többet tudunk magáról az 1513 januárjában tartott országgyűlésről is. Ugyan az elemzett forrásszöveg nem törvény, mégis úgy vélem, hogy a Jagelló-kor törvényhozását bemutató, jövőbeni modern kritikai kiadásban – hasonlóan például a szabad királyi városok 1511-ben, a György-napi diétán benyújtott panaszaihoz⁷¹ – feltétlenül helyt kell kapnia.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban következik a *responsio* szövege. Minden olyan helyen, ahol az ellenőrző kéz megváltoztatta az eredeti fogalmazatot, a főszövegben értelemszerűen a javított változatot adom, hiszen a – fenn nem maradt – tisztázati példányban minden bizonnyal ezek szerepeltek. A jobb áttekinthetőség kedvéért az ellenőrző kéz összes korrekcióját dőlt betűkkel szedtem, az eredeti változatot pedig lábjegyzetekben közlöm. Az átírás során az értelmezés megkönnyítésére a szöveg központosítását (vesszőhasználatát) modernizáltam, az egybetartozó mondatrészek közötti felesleges vesszőket töröltem. A korszakra jellemző ae helyett álló e-t megtartottam (humanista e caudata nem szerepel a szövegben), de a ci-nek írt és úgy is ejtett ti szótagokat (racione, gracia, eciam) egységesen ti-nek írtam át. Az u/v betűket hangértékük szerint írtam át, megtartva a sew-ban a w betűt, a j-szerű i betűket viszont minden esetben i-nek. A szöveg egyik jellegzetessége bizonyos szavaknál az egybeírás és különírás ingadozása (quot ve, in morari, inter esse, illetve inpeius, impresenciarum); ezeket az értelmezhetőség kedvéért normalizáltam. A szövegben rövidítve írt szóalak egyértelmű kiegészítése ()-ben áll (a 7. és 10. artikusban szereplő zárójeles szövegrészek az eredetiben is így szerepelnek), az artikusok beszámozására, illetve az oldalhatárok jelölésére pedig []-t használtam. A szövegben kezdetük szerint idézett törvénycikk-szövegeket idézőjelek közé tettem.

71 Ld. a 38. jegyzetet.

Jelzet: Archív mesta Košíc (Kassa város levéltára), Supplementum H: Acta diaetalia regni.
– Fényképmásolata: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 271 714. sz.

*

[1.]

[1r] Reverendissimi spectabiles et magnifici domini, domini nobis colendissimi, ad articulos per D(ominationes) V(estras) nobis missos scriptis viceversa respondere visum est.

Super primo itaque articulo, de pace videlicet vel bello cum hoste suscipiendo, non est opus multis inmorari sermonibus, ex rationibus etenim per D(ominationes) V(estras) in ipso articulo declaratis et aliis quoque certis ex causis rationi consentaneis et saluti huius patrie correspondentibus, quas brevitatis gratia obmittimus. Idem articulus, prout positus est, nobis optime placet.

[2.]

Quantum ad secundum articulum, ut scilicet „Brevis brevium iudicia continue celebrentur, ne pauperes nobiles per potentes opprimantur etc.” Quamvis et hic articulus summe nobis placeat, admodumque sit necessarius, verumtamen non solum brevis brevium, verum etiam super universis novis actibus potentiariis, ut ipsa iudicia semper fiant, cupimus, prout et articulum subscriptum superinde posuimus.

[3.]⁷²

Item in sublevamen oppressorum articuli minoris decreti de iudiciorum super actibus potentiariis continua celebratione et iuratorum assessorum in consilio regie maiestatis atque iudiciis interesse debentium electione dudum conscripti per omnia [1v] observentur, hoc addito, quod assessores illi in octavis maioribus sive compareant omnes, sive non, octave nichilominus ipse semper celebrentur. Verumtamen assessor ille, qui non advenerit et octavis in eisdem interesse recusaverit, nisi gravi et evidenti detineatur egritudine, aut alia notabili prepediatur necessitate, in amissione sui officii assessoratus et insuper in solutione seu restitutione illius sumpme, que ad rationem assessoratus sui dari sibi deberet, hoc est, si fuerit prelatus aut baro, in sexingentis, si vero nobilis, in trecentis florenis auri per regiam maiestatem immediate et irremissibiliter exigendis convincatur et condempnetur eo facto, et eo officio assessoratus nunquam amplius utatur. Et regia maiestas unacum ceteris assessoribus et consiliariis suis alium, qui videbitur, loco illius statim eligat, ita tamen, ut eisdem quoque assessoribus de eorum expensis satisfactio impendatur, in quarum quidem expensarum sortem dominis prelati et baronibus sexingenti, nobilibus vero assessoribus, de medio scilicet regnicolarum electis trecenti floreni auri per unum integrum annum solvantur. Et ad huiusmodi solutionem de singulis portis seu sessionibus iobagonalibus singuli tres denarii per totum regnum, de [2r] universis scilicet bonis et iuribus possessionariis atque civitatibus tam regie et reginalis maiestatum, quam universorum dominorum prelatorum, baronum et regni nobilium, immo etiam nobilibus unius sessionis per vicecomites ac iudices nobilium comitatuum singulis annis modo et ordine ac sub penis et gravaminibus super exactione pecuniarum pro gentium conservatione

72 Vö. Magyar Törvénytár i. m. (6. jz.) 1507:3. tc.

in decreto minori expressatis atque declaratis irremissibiliter et sine defectu exigantur. Pecunieque eiuscemodi exacte manibus duorum hominum per prefatos assessores eligendorum, unius scilicet baronis et alterius mediocris nobilis, fideliter assignentur, quas tandem iidem duo homines assessoribus ipsis distribuere et in ventura postea dieta rationem dominis et regnicolis superinde reddere teneantur, et nemo colonorum, qui vera nobilium regni libertate non fungitur, in hac pecuniarum exactione aliqua libertate potiatur.

[4.]⁷³

Item, quod regia maiestas omnia ea, que negotia huius regni generaliter concernunt, unacum castrorum finitimorum et aliorum notabilium officiorum collatione, cum consilio prefatorum dominorum assessorum et consiliariorum de cetero faciat.

[5.]⁷⁴

Et ut iudicia ipsa commodius efficaciusque [2v] celebrari et malefactores iurique inobedientes etiam per arma et gladio puniri possent, conclusum est, quod a modo deinceps sigillum iuridicum regie maiestatis, sub quo universe sententie capitales alieque littere super punitione penisque malefactorum et capite plectendorum emanari solent, persona secularis bene merita iurisque et litterarum perita teneat, atque regia maiestas cum consilio prefatorum dominorum assessorum et consiliariorum suorum ad conservandum illi conferat.⁷⁵

[6.]

Item, ex quo octave maiores raro celebrantur, multitudo adeo maxima causarum succrevit, ut vix vigesima aut quadragesima interdum pars causarum in celebratione unius octave levare et discuti poterit, unde plurimi nobilium spe et confidentia levationis et adiudicationis causarum suarum ducti, octavarum celebrationem ad finem usque non sine maximis sumptibus prestolantur, et non levatis neque adiudicatis eorum causis ad propria discedere coguntur, quod ne de cetero contingat, magistri prothonotarii seriem causarum levandarum non solum apud se scriptam habeant, verum etiam in domo iudicaria parieti affigere teneantur, ut ab unoquoque causante, utrum sua causa levare possit nec ne, series ipsa prospici pariter [3r] et discerni queat, ne frustra expensas inexpectantes faciat.

[7.]

Item, quante enormitates et inaudita (ut ita dicamus) scandala, quante deinde contentiones et animarum sepenumero pericula non inter causantes modo, sed inter ipsos quoque iurium regni peritos super interpretatione et intelligentia legum et consuetudinum eiusdem regni hactenus emerserint, quotve iudicia reprobata et aliter ac aliter diversorum iudicum temporibus et in presentiis limitata interdumque lacerata fuerint, nemo sane mentis ignorat, ita, ut crebro in simili causa alter⁷⁶ litigantium triumphum reportare, et alter (pace salvoque honore dominorum iudicum regni dictum esse volumus) succumbere solet.

73 Vö. uo. 1507:5. tc. 1. §.

74 Vö. uo. 1507:4. tc.

75 Az ellenőrző kéz az egész cikkelyt áthúzta.

76 Egykorúlag javítva „aliter” alakról.

[8.]

Alii enim secundum legem, alii vero iuxta consuetudinem regni iudicium pro se fieri deposcunt, unde fomes totius incommoditatis iudiciorum erupit, accedit preterea dominorum et magnatum magna cum catherva sedem iudiciariam ingredientium turbatio et iurium ac iudiciorum erronea ministratio, qui, dum se ratione superari conspiciunt, multitudine vincere contendunt. Iudex autem, quicquid de lege vel consuetudine dicat, quia scripta non est, eadem verborum sententia, qua dicta sua probat, multitudo illa improbat, quapropter, ut more bonorum Christianorum legibus uti et unicuique de iustitie recta equalique impensione consuluisse, vias deinde et semitas totius iniquitatis in processu iuridico contingentes preclusisse videamur, sumptus et pre omnibus rebus internum statum reipublice concernentibus necessarium nobis visum est, ut legem [3v] scriptam habeamus, pro cuius conscriptione simul et decretorum omnium compositione superiori anno octavis festi Beati Michaelis archangeli expiratis, qui tunc aderamus, regie maiestati instantissime supplicamus, quod sua maiestas se libenter facturam obtulerat et hoc exequendo medio domini magistri thavernicorum maiestas sua magistro Stephano commiserat. Proinde et D(ominationes) V(estras) supplices petimus, velint nobis in hac parte consentire, seseque iustitie amatores ostendere et maiestati regie nobiscum in eo supplicare, quo sua sacra maiestas oblationi sue correspondere et leges ipsas, si iam scripte sunt, in publicum dare, atque eas per suos magistros prothonotarios et assessores lectitari, ruminari et calculari facere et tandem illas roborantes iuxta earum seriem iudicia semper celebrari facere gratiose.

[9.]

Quantum autem ad tertium punctum per D(ominationes) V(estras) nobis propositum attinet, ut scilicet „Ea, que circa regni defensionem ordinabuntur, ab omnibus observentur etc.”, licet D(ominationes) V(estras) nil nobis super eo puncto per modum tractatus vel conclusionis scripserint, quia tamen articulus iste, quod videlicet quicquid ordinatur, per neminem observatur, nos diutius pungit, qui periclitationem totius regni tam exterius, quam interius peperit. Si enim ea, que iam sepe tractata, sanctita et conclusa atque etiam firmata fuerunt, suo modo observata extitissent, profecto stetissent et starent omnia bene, non tot sanguinum effusiones, non tante interemptiones, non tot [4r] clamores, pauperum oppressiones, orphanorum et viduarum vociferationes in regno audirentur, non deinde castrorum finitimorum amissiones contigissent. Ne itaque de malo in peius dilabamur, articulum subnotandum non de presenti editum, sed dudum formatum et per regiam quoque maiestatem tempore felicitis coronationis serenissimi filii sui, domini scilicet nostri gratiosissimi, domini Ludovici regis etc. confirmatum, in hac parte subnectendum pariter et acceptandum statuimus. Qui sic incipit:

[10.]⁷⁷

Item, ut iudicia et iudicarie deliberationes frustra de cetero ne fiant, sed actor obtento iam iure suo, quod acquisivit, et causam exinde suscitatum ad finem usque perduxit, infallibiliter potiat, statutum est, prout etiam in dieta festi Beati Michaelis archangeli in anno Domini millesimo quingentesimo quinto evoluta conclusum et per regiam maiestatem approbatum erat, quod a modo de cetero, dum et quandocumque in aliqua causa finalis executio fieri et

77 Vö. Magyar Törvénytár i. m. (6. jz.) 1507:1. tc.

ulterior processus in prosecutione ipsius cause requiri non debet, sed usque ad notam infidelitatis causa eadem deducta fuerit, teneatur actor extractis litteris suis adiudicatoriis regiam maiestatem cum eisdem litteris requirere, quo maiestas sua easdem per arma exequutioni demandare dignetur. Que si per se ipsam bona et iura possessionaria vel pecunias aut alias res in iudicio reoptentas per arma gladioque et regia potentia (per que iudicio non parentes coerceri solent) actori reddi et restaurari ac ipsum in dominium eorundem bonorum [4v] reoptentorum introduci et collocari facere neglexerit, extunc penes huiusmodi litteras adiudicatorias etiam maiestas sua ad supplicationem ipsius actoris litteras suas preceptorias dare dignabitur, quibus mediantibus dominos palatinum aut iudicem curie regie, sew supremum et generalem capitaneum totius regni, *cuius officio dominus comes Scepusiensis et wayvoda Transilvanus in presentiarum cum eodem domino palatino fungitur*, pro tempore constitutos requirat. Qui personaliter penes huiusmodi adiudicatorias <et> preceptorias litteras sub perpetua amissione dignitatum et officiorum suorum statim gentes ac stipendiarios eorum proprios et nobilem illius comitatus, ubi taliter convictus moram trahit, aut bona iudicialiter reoptenta adiacere dinoscuntur, ac etiam dominorum in eodem comitatu residentium, si sufficiunt, aliter autem vigore presentis statuti aliorum quoque dominorum et vicinorum comitatum et, si opus fuerit, etiam totius regni *iuxta formam decreti* levare et eiuscemodi bona sew iura reoptenta expugnare et occupare atque secundum formam et tenorem litterarum adiudicatoriarum actori cum hiis, quibus congruit, etiam super eo iure, quod ratione dicte note infidelitatis sibi provenire debet, omnimodam et indilatam satisfactionem impendere debeant et teneantur. Si qui vero fuerint, qui fortassis huic convicto et temerario evidenter auxilium prestarent, tunc et ipsi in nota perpetue infidelitatis convicti habeantur. Quorum bona regia maiestas *cuique suorum fidelium maluerit*,⁷⁸ [5r] perpetuo donare dignetur, conferendique habeat facultatem.

Quicumque autem dominorum aut comitatum ad requisitionem ipsius domini palatini aut iudicis curie regie vel capitanei generalis, *aut illorum, quibus, ut prefertur, regia maiestas commiserit*, gentes eorum visis huiusmodi litteris adiudicatoriis et preceptoriiis regie etc. pro executione earundem gentes eorum infra spatium *trium*⁷⁹ mensium illo mittere neglexerint sew recusarent, tales domini sew comitatus⁸⁰ condempnentur, hoc per expressum declarato, quod prelibati domini palatinus aut iudex curie regie vel supremus capitaneus gentes aliorum dominorum et comitatum⁸¹ preter scitum et consensum regie maiestatis levare nequaquam possint. Hoc etiam addito, quod si comites vel vicecomites gentesque ac universitas nobilium alicuius comitatus ad recuperationem talium iurium sew rerum reoptentarum sufficiunt, et iudex cause ad requisitionem actoris litteras suas ad eosdem exinde ita dederit, et regia maiestas quoque penes eosdem litteras similiter

78 „cuique – maluerit” helyett eredetileg: „eisdem domino palatino vel iudice curie regie aut suppremo et generali capitaneo regni, cuius officio spectabilis et magnificus dominus Iohannes de Zapolya comes perpetuus terre Scepusiensis unacum domino [5r] palatino in presentiarum fungitur, ratione suarum expensarum”.

79 Eredetileg: „duorum”.

80 Ezt követően eredetileg szerepelt még: „consimili pena note infidelitatis”.

81 Ezt követően eredetileg szerepelt még: „in aliis casibus vel ratione aliorum negotiorum”. Ezek helyett az ellenőrző kéz a margón előbb beszúrta, majd ki is húzta a következőket: „demptis istis executionibus ac aliis rebus [regie maiesta]tis et regni, prout in articulo proxime sequenti continetur”.

preceptorias concedere dignabitur, extunc iidem in executione premissa liberam procedendi actorique satisfaciendi habeant facultatem.

Si quispiam vero prescriptorum trium dominorum huiusmodi forte rebellionem per se faceret et iuri parere nollet, extunc alter eorum vel duo ex illis per litteras similiter preceptorias regie maiestatis talem rebellantem iurique non cedentem modo preallegato puniant. Et hoc idem de civitatensibus et quibuslibet personis, si iudicio facto non parebunt, est intelligendum atque faciendum.

Et quod domini wayvoda Transsilvanus et comes Siculorum ac regnorum Dalmatie et Croatie et Slavonie banus [5v] in eorum officialatibus simili perfruantur facultate, *non tamen nisi cum scitu ac aperto consensu regie maiestatis iidem gentes levare in premissis executionibus audeant.*

[11.]

Et hic articulus non solum ad iudiciorum celebrationem, verum etiam⁸² regie maiestatis et regni necessariam exequutionem⁸³ referatur. Ita tamen, ut cum scitu et deliberatione consilioque predictorum assessorum modo iam predeclarato omnes exequutiones tam iudiciariarum deliberationum quam⁸⁴ et⁸⁵ *aliorum negotiorum et necessitatum regni de cetero*⁸⁶ fiant, et dominus quoque cancellarius regius in litteris regie maiestatis super eiuscemodi commissione vel exequutione emanantibus sic manum suam apponat: Commissio propria domini regis ex deliberatione dominorum consiliariorum, ut littere citius exequutioni demandentur. *Nemo etiam sub*⁸⁷ *confidentia huius articuli litigiosam litem seu causam pro se minime aut aliquo pacto et colore sibi asservare audeat.*⁸⁸

Hoc tamen additum est, quod si temporum in successu compariretur et cognosceretur hunc articulum premissum esse regie maiestati et huic regno ac regnicolis damnosum et detrimentosum, quod idem articulus possit semper per regiam maiestatem et dominos ac nobiles reformari in melius et rectificari.

[12.]

Item premissos articulos, sciant D(ominationes) V(estre) non in presentiarum conceptos esse, sed dudum, prout premisimus, editos et per regiam maiestatem confirmatos fuisse, preter articulum de lege conscribendo positum, quem propter rationes expressatas de presenti formavimus. Ne mirentur autem D(ominationes) V(estre) tantopere nos hiis rebus interioribus regni sollicitos esse, qui adeo exacerbat per potentes sumus, ut parum interesse indicemus hostis exterioris pavorem et horum potentum continuam formidinem,

82 Ezt követően eredetileg szerepelt: „cunctarum rerum”. Ezt kihúzáván az ellenőrző kéz a helyére beírta: „in exigendis subsidiis”, amelyet azonban szintén kihúzott.

83 A „necessariam exequucionem” szavakat az ellenőrző kéz aláhúzta, és még egyszer a két szó fölött megismételte.

84 Ezt követően eredetileg szerepelt: „aliorum negociorum”. Az ellenőrző kéz ezt törölve helyette beírta: „exigendorum subsidiorum predictorum”, amelyet azonban szintén kihúzott.

85 Ezt követően eredetileg szerepelt: „necessitatum regni”.

86 Az eredeti szövegben is szereplő „de cetero” kifejezést az előbbi kiegészítés után az ellenőrző kéz figyelmetlenségből benne hagyta a szövegben.

87 A kiegészítésből az ellenőrző kéz kihúzta: „bona”.

88 A cikkely mellett a margón: „placet”.

nec putamus secure etiam in bello versari posse, [6r] dum sic premimur cogitando semper et dubitando, si uxores et filios nostros incolumes domi reperiamus, bonaque nostra salva vel depredata videamus.

[13.]

Ubi vero super premissis cum D(ominationibus) V(estris) concordatum fuerit, etiam de bello cum hoste gerendo et regie maiestatis statu, tanquam patrie zelatores respondere curabimus.

MIKÓ GÁBOR

NEW PARLIAMENTARY RECORD FROM THE JAGIELLONIAN PERIOD

REMARKS ON THE HISTORY OF PARLIAMENTS BETWEEN 1507 AND 1514 AND THE MAKING OF WERBŐCZY'S *TRIPARTITUM*

The source analysed in the study is a so-called „response” (*responsio*), which was transmitted by the nobility, constituting the lower chamber of the parliament in late medieval Hungary, to the ruler and chief dignitaries seated in the upper chamber. The text was beyond doubt written during the assembly which was convoked in January 1513 because of the increasing Ottoman threat. The proposal of the barons in answer to which the *responsio* was drafted has unfortunately been lost; its content can consequently only be reconstructed from the latter. The upper chamber wanted to negotiate about a campaign to be launched against the Ottomans, but the nobility made their consent to it dependent on a number of conditions. Before all, they desired the confirmation of decrees accepted in the course of previous parliaments. These were aimed partly at guaranteeing the role of the nobility in the government of the kingdom, partly at increasing the efficiency of the judicial system. Some among the articles have preserved details from decrees which have not survived. Connected to the efforts to brush up the judicial procedure was a demand which had already been discussed in the previous parliaments, but received a much more detailed treatment in the *responsio* than ever before. The matter in case was the collection of the ancient laws of the kingdom, a task that, as stated by the decree, was entrusted late in 1512 by the king to Stephen Werbőczy. The importance of this piece of information lays in the fact that, in the absence of any concrete evidence, the date of the royal commission was in the previous literature either assigned to 1504 by way of conjecture, or not precisely defined at all.

Besides the light it sheds on a number of parliaments which were held around the turn of the 15th and 16th centuries, the response also merits analysis from the perspective of its genre. On the basis of the available source material, before all the reports of foreign ambassadors, it has long been known that in the late medieval parliaments the chief dignitaries (and together with them the king) generally met separately from the nobility, and the two bodies communicated with each other through delegations. The document presented in the study proves that the procedure was much more formalized than hitherto thought on the grounds of the foreign reports. To put it another way, the dual system of royal/baronial proposals and noble responses given thereto, which was the key feature of the diets in the post-1526 period, can now be shown to have functioned before Mohács – and in this respect the *responsio* is really unique in its kind.

Eötvös József és a titkosrendőrség az 1839–1840-es országgyűlésen*

A bécsi Magyar Udvari Kancellárián 1835 márciusától fogalmazógyakornokként dolgozó Eötvös József a fizetés nélküli fogalmazóvá történő előléptetése kapcsán került az Oberste Polizei- und Zensurhofstelle elnökének, gróf Joseph Sedlnitzkynek a látókörébe. A rendőrminiszter 1836 márciusában a kormánysház informátorhálózatának több tagjától – így báró Michael Neustädtertől, Steinbach Ferentől, Csizmazia Jánostól, Bors Józseftől, egy „T. Kun” névvel jelzett ágenstől, valamint a bécsi rendőrfőnöktől, Joseph Ambergtől és Leopold Ferstltől, a Pozsonyban működő országgyűlési titkosrendőrség vezetőjétől – kért és kapott jelentést a fiatal báróról.¹ Az informátorok közül egyedül Ferstl érvelt a kinevezés ellen, ennek kapcsán pedig kitért Eötvös irodalmi működésére is, *Boszi* című drámájának sajátos olvasatát adva: a művet liberálisnak és az 1832–1836-os országgyűlés vallástügyi ellenzékének nézeteivel egybehangzónak tartotta. Ennek ellenére Sedlnitzky támogatóan nyilatkozott az előléptetésről, s úgy vélte, Eötvös államhivatalnoki karrierje pozitív példa lehet más tekintélyes arisztokrata családok gyermekei számára is.² Bár Eötvös kancelláriai pályafutása 1836-ban megszakadt, az év nyarán pedig gróf Forgách Lajossal külföldi útra ment, s ezután már nem tért vissza Bécsbe, a titkosrendőrség látóköréből a későbbiekben sem került ki.

Eötvös József 1839 novemberének utolsó napjaiban érkezett meg Pozsonyba, az országgyűlés helyszínére. Nem sokkal előtte, november 23-án választották meg az Akadémia tiszteletbeli tagjává, s az ezt követő napon mondta el Kölcsey Ferenc feletti nevezetes emlékbeszédét a pesti vármegyeháza termében. A Kölcseyvel való személyes, mondhatni baráti kapcsolatán túl Eötvöst írói teljesítménye is erre a feladatra predesztinálta, legalábbis erről tanúskodnak Csengery Antal több mint tíz évvel későbbi sorai: „a nemzet tudósai már akkor úgy találták, hogy azon toll

* A tanulmány a K 108670 számú OTKA-program keretében készült, előadás formájában elhangzott az Eötvös József és Szalay László születésének kétszázadik évfordulója alkalmából az MTA BTK Történettudományi Intézetben rendezett, „Politika és autonómia” c. konferencián 2013. szeptember 24-én.

1 Sedlnitzky konfidenseiről ld. *Pajkossy Gábor*: „mit welchen ich im geheimen Dienstverbande stehe”. Sedlnitzky magyarországi besúgói a reformkor hajnalán. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. ELTE BTK, Bp., 1997. 335–357.

2 Ld. bővebben *Gángó Gábor*: Eötvös József a bécsi Magyar Udvari Kancellárián. In: *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Szerk. Gángó Gábor. ELTE–Eötvös József Collegium, Bp., 2013. 107–118.

dicsőítheti legméltóbban Kölcseynek emlékezetét, mely a »Carthausit« irta.³ Az emlékbeszéd hatását gróf Károlyi György titkára, Bártfay László a következőképpen jegyezte fel naplójában: „Mind a’ beszéd’ magas érzeményü tartalma mind az előadás nagy lelkesülésre ragadá az öszves gyülekezetet, ’s legtöbb hallgató’ szeméből forró könyeket fakasztott. – Szebb, valódiabb, lángolóbb beszédet nem hallék – ez esik legközelebb, izlésem ’s nézetem szerint, a’ Kölcsey beszédeihez. – Zajos taps ’s éljen kiáltás tört ki talán húsz ízben is a’ hallgató tömegből, mely alig tudott szűnni, midőn a’ szónok helyéről lelépett.”⁴ Toldy Ferenc pedig több évtized távlatából így idézte fel a történeteket: „Huszonhat éves író tán soha sem üllött oly fényes diadalt mint a Carthausi költője, midőn más nap az akadémia ünnepélyes köz ülésében, a fővárosi közönség színe előtt, ennek általános meghatottsága s lelkesedett acclamációi közt első, s legott elhíresült, emlékbeszédét mondotta Kölcsey Ferenc felett. Az új szónok ezentúl is sokszor aratott még érdemlett tapsot, de tisztább, felleltelenebb, édesb diadalt, mint 24-kén, nem. Mindenki érezte, hogy egy nagyság tűnt fel benne a magyar irodalom egén: mindenki róla szólt, őt kívánta látni, őt dicsőítette.”⁵ Eötvös tehát már mint neves író és elismert szónok érkezett meg a diétára, csakúgy, mint évekkel korábban Kölcsey, aki 1832 szeptemberében Kazinczy Ferenc felett mondta el megrendítő emlékbeszédét, s néhány hónap múlva Szatmár megye követeként kapcsolódott be az országos politikába.

Az 1839–1840-es országgyűlés egyik fő újdonsága a felsőtábla szerepének megerősödése és politikai súlyának határozott növekedése volt. Horváth Mihály szerint a felsőtáblán fellépő újkonzervatívok komoly kihívást jelentettek az ellenzék számára, hiszen már nem egyszerűen a kormány eszközei voltak, hanem a saját maguk által kialakított elvek mentén politizáltak. Meghatározó személyiségeik – írja Horváth – gróf Dessewffy Aurél, gróf Apponyi György, báró Jósika Samu és báró Vay Miklós voltak. A főrendi ellenzék az újkonzervatívok megjelenése arra ösztönözte, hogy ők is szervezeten lépjenek fel az országgyűlési tanácskozáson. Az ellenzéki arisztokraták vezetője gróf Batthyány Lajos lett, s hamarosan számos fiatal mágnás csatlakozott hozzá, mint például gróf Batthyány Kázmér, gróf Teleki László, gróf Pálffy József, gróf Esterházy József és Mihály, gróf Andrássy Károly, gróf Erdődy Sándor, gróf Zichy Ottó és herceg Odeschalchi Ágost.⁶ Pulszky Ferenc visszaemlékezésében minderről a következőket írta: „A mágnásoknál is izgatottabbak voltak az ülések, mint ezelőtt. Az erős akaratú, szenvedélyes s emellett elég tapintatos gróf Batthyány Lajos szervezett itt is egy tekintélyes ellenzék, mely merészsége által feltűnt, közülük főleg herceg Odeschalchi Ágost, Pálffy József, Batthyány Kázmér, Zichy Ödön és Jenő, Eszterházy József és Mik-

3 Magyar szónokok és statusférjak (Politikai jellemrajzok). Kiadja Csengery Antal. Pest, 1851. 206.

4 Bártfay László naplói. S. a. r. Kalla Zsuzsa. Ráció, Bp., 2010. 281.

5 Toldy Ferenc: Magyar költők élete. II. Ráth Mór, Pest, 1871. (Toldy Ferenc összegyűjtött munkái IV.) 307. Utal arra is, hogy Toldy István a *M. politikai szónoklat kézikönyve* I. kötetében 16 beszédet hoz Eötvöstől. Uo. 314.

6 Ld. bővebben Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. II. 2. jav., bőv. kiad. Ráth Mór, Pest, 1868. 115–122. A főrendi ellenzék megszervezéséről ld. Molnár András: *Viam meam persequor*. Batthyány Lajos útja a miniszterelnökségig. Osiris, Bp., 2007. 83–95.

lós, négy gróf Szapáry. Mindnyája rosszul beszélt magyarul, sem a logika, sem a grammatika szabályaival nem gondolt, de föllépésük mégis nagy föltűnést okozott az országban, mert a nemzet alig tudta fölfogni, hogy lehessen főúr, ki szembe merjen szállni az udvarral. Ezek közül fényesen vált ki Teleki László ügyes szónoklatai által; a mérsékelt Károlyi György és gróf Zichy Károly szintén sokszor pártolák a kk. és rr. nézeteit, gróf Széchenyi István és báró Eötvös József csak ritkán vettek tényleges részt a szólásszabadsági vitákban, mind a kettő ezt esetleges viszálynak tartotta, nem szerette a sérelmi politikát, reformtervekkel foglalkoztak. De a kormány oldalán is új szellem jelentkezett: gróf Dessewffy Aurél mellett ott ült a lovagias báró Jósika Samu, gróf Apponyi György, báró Vay Miklós, gróf Almássy Mór, kiknek látköre annyiban szélesebb volt, mint a követi tábláé, amennyiben ismerték a bécsi viszonyokat, s igyekeztek az irányadó körökben az újabb idők követelményei ellen meglevő ellenszenvet lecsillapítani.”⁷ A diéta helyszínén a Leopold Ferstl irányításával működő titkosrendőrség szinte azonnal felfigyelt a felsőtáblán szokatlanul nagy számban jelen lévő és ellenzéki szellemben megnyilvánuló főrendekre, akiknek tevékenységéről, bizalmas összejöveteleiről folyamatosan jelentéseket készítettek.

Az 1839–1840-es országgyűlés tagjairól 1840. október 30-án készült jelentés a felsőtáblán megjelenő regalisták közül nyolcvanhat sorolt a kormánypárthoz, negyvenet az ellenzékhez, tízet pedig az ingadozók közé.⁸ A névtelen összefoglaló készítője, akit egyébként Wertheimer Ede gróf Majláth Jánossal azonosított,⁹ a főrendi ellenzék tagjai közül mindössze hármat tartott igazán figyelemre méltónak: gróf Batthyány Lajost, gróf Széchenyi Istvánt és báró Eötvös Józsefet. A másodvonalhoz gróf Erdődy Sándort, gróf Esterházy Kázmért, gróf Károlyi Györgyöt, gróf Pálffy Józsefet, gróf Teleki Domokost és gróf Teleki Lászlót sorolta; a többi ellenzéki arisztokrátiát azonban jelentéktelennek minősítette.

Az Eötvös Józsefről adott rövid jellemzés a fiatal báró kiemelkedő tehetségét és szónoki képességeit hangsúlyozta, azt, hogy a felsőtáblán senki nem beszél és ír olyan szépen magyarul, mint ő. Végül pedig kitűnő magyar írónak nevezte.¹⁰ Ugyanakkor Majláth a kormánypárti báró Eötvös Ignácra, Eötvös József apjára nem sok elismerő szót vesztegetett: sokat és hosszasan beszél, előadásmódja konfúz és hatástalan. Nem tud titkot tartani, a hétköznapi életben gyakran teszi magát nevetségessé, nemegyszer maguk a kormánypártiak is gúnyolódhatnak rajta – olvasható a dokumentumban.¹¹

7 *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. I. Szépirodalmi, Bp., 1958. 161.

8 Politischer, detaillirter Überblick des ungarischen Landtags im Jahre 1839/40. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL) I 58 Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Jelentések a magyar országgyűlések tárgyalásairól 11. téka 601–622.

9 Ld. *Pajkossy Gábor*: A kormányzati „terrorizmus” politikája és az 1839–1840. évi országgyűlés. Történelmi Szemle 48. (2006) 41.

10 „Ein sehr schönes Talent, trägt sehr gut vor. Hat sehr schöne Reden gesagt. Spricht und schreibt ungarisch wie Niemand schöner. Ist ein ausgezeichnete ungarischer Literateur.” MNL-OL I 58 11. téka 610r.

11 MNL-OL I 58 11. téka 604v.

Rendelkezésre áll ugyanakkor egy jóval részletesebb jellemzés Eötvös József-ről szintén 1840-ből.¹² 1825 és 1848 között az országgyűlési titkosszolgálat rendszeresen jelentett részben a diéta nyilvános üléseiről, részben pedig az azon kívüli történetekről, például a követek informális összejöveteleiről vagy az országgyűlési ifjúság magaviseletéről. A szervezet által készített iratanyag szolgált aztán alapjául a különböző összefoglaló jellegű dokumentumoknak, így az alsó- és felsőtábla tagjainak bemutatására szolgáló részletes jellemzéseknek. 1825 és 1840 között négy diéta résztvevőiről készült részletes jellemzés nagyjából hasonló szerkezetben.¹³ Az Eötvös József-ről szóló forrásból megtudható, hogy az 1839–1840-es országgyűlés idején a fiatal báró a húszas éveiben járt, katolikus, nőtlen, igen tehetséges, jó és vakmerő szónok, a magyar nyelvnek teljesen a birtokában van; ez utóbbi megjegyzés azért is figyelemreméltó, mert – mint Pulszky visszaemlékezésében láttuk – a főrendi ellenzék többségének magyar nyelvtudása komoly kívánnivalót hagyott maga után. A továbbiakban a dokumentum megemlíti Eötvös nagy figyelmet keltő irodalmi tevékenységét, különös tekintettel *A karthauzi* című regényére, amely tele van életunsággal és politikai utalásokkal, s amelyek miatt a cenzúra csak apjának közbenjárására engedte át a művet. A jelentés szerint Eötvös az ellenzék körében nagy tekintélyt vívott ki magának a Kölcsey felett elmondott emlékbeszédével, amely 1839. november 24-én hangzott el az Akadémia nyilvános ülésén. Ezután indult Pozsonyba, hogy ott – ahogy a jellemzés fogalmaz – az irodalmi babérok mellé politikai babérokat is szerezzen. A dokumentum nem ad azonban teljes pályaképet, nem szól például a Fejér megyei aljegyzőségről vagy a kancelláriai hivatalviselésről. Ugyanakkor részletesen kitér Eötvös politikai nézeteire, Batthyány Lajossal való szoros kapcsolatára, a mágnáskaszinóban, pontosabban az úgynevezett kis kaszinóban játszott meghatározó szerepére,¹⁴ arra, hogy a báró saját bevallása szerint ezt a diétát csak első állomásnak tekinti ahhoz, hogy a következő országgyűlésen akár mint megyei követ, akár mint egy szabad királyi város képviselője, vagy éppen a felsőtábla tagja immár meghatározó szerepet játszasson. A jellemzés szerint Eötvös mégsem élvezi teljes mértékben az ellenzék bizalmát, hiszen – mint ahogy ezt gyakran hallani lehetett – ha egy csepp Eötvös-vér is van benne, akkor nem lehet mentes az álnokságtól és a hatalmas egoizmustól. Eötvös mindezek ellenére a szélsőbal (*äusserste linke Seite*) minősi-

12 MNL-OL I 58 11. téka 772r–v.

13 Az életkor, a családi állapot és a vallási hovatartozás után a jelentés érinti a vagyoni helyzetet, szellemi képességeket, az előéletet (pl. a korábbi országgyűlésen tanúsított magatartást), majd kitér a szóban forgó diétán való szereplésre, az illető általános megítélésére, esetleges ambícióira. Bizonyos esetekben javaslatot tesz kintüntetésre, előléptetésre, legvégül pedig a politikai hovatartozás szempontjából egy hatfokú skálán helyezi el az ily módon bemutatott személyt. Ld. *Pajkosy Gábor*: Kölcsey – ahogy az országgyűlési titkosszolgálat 1836-ban látta. Irodalomtörténeti Közlemények 105. (2001) 458–464.

14 Az általa (és Batthyány által) követett politikai elvek gyakorlatilag megegyeznek a kis kaszinó tagjai által elfogadott alapelvekkel. (MNL-OL A 105 Magyar kancelláriai levéltár, Informationsprotocoll der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion, 1839. dec. 24-i jelentés; vö. *Molnár A.*: i. m. [6. jz.] 86–87.)

tést kapta.¹⁵ A szóban forgó dokumentum Eötvös országgyűlési szereplése kapcsán megemlíti az 1839. december 30-án a vallástügyben, a reverzálisok tárgyában elmondott első beszédét, majd az 1840. március 6-i és április 22-i megszólalására tér ki tüzetesebben. Az első a vegyes házasságok kérdésével, a második a szólásszabadság ügyével foglalkozott. Az alábbiakban Eötvösnek a vallástügyi vitákban játszott szerepét vizsgáljuk a titkosrendőri jelentések alapján.¹⁶

Az 1839/40-es országgyűlésen a protestánsok helyzetét érintő vallástügyi viták két szálon futottak. Egyrészt az 1832–1836-os országgyűlésen féléves vita után felfüggesztett vallástügyi sérelmeket és kívánságokat tűzte a diéta újra napirendre, másrészt a Lajcsák Ferenc nagyváradai püspök és Scitovszky János rozsnói, később pécsi püspök által követett eljárást sérelmező üzenetet tárgyalták az alsó-, majd a felsőtáblán. Lajcsák 1839. március 15-i körleveléről s az egyházmegye papjainak kiadott május 27-i rendeletéről volt szó, amelyben – Clemens August Freiherr von Droste zu Vischering kölni és Martin Dunin gneseni érsek példáját követve – az addigi ötvenéves gyakorlatot megváltoztatva a püspök megtiltotta az olyan vegyes házasságok megáldását, amelyben a protestáns fél nem adott reverzalist. Erre az esetre a passiva assistentia eljárását írta elő, mely szerint a pap nem megáldja, hanem a szentségek kiszolgáltatása nélkül a templomon kívül csak tudomásul veszi a házasság létrejöttét. Lajcsákhoz hasonló szellemben nyilatkozott Scitovszky is.

Ami az első kérdéskört illeti: az 1832–1836-os diétán az alsótábla többsége a protestánsok ügyét alapvetően nem felekezeti kérdésnek, hanem alkotmányos vagy másképpen „országos” sérelemnek tekintette. Véleményük szerint ugyanis a vegyes házasságokban ismét szokássá vált reverzálisadás, továbbá a protestáns hitre áttérni szándékozó katolikusok esetében bevezetett hatheti oktatás a sarkalatosnak tekintett 1791. évi 26. törvénycikkkel ellentétes kormányrendeletek útján jött gyakorlatba. A kormányzat tehát megsértette nemcsak az imént említett törvényt, hanem az 1791:12. törvénycikket is, amely szerint törvényt hozni, magyarázni s eltörölni egyedül a törvényhozó hatalomnak áll jogában.¹⁷ Beöthy Ödön 1833. január 9-i felszólalásában a következőképpen foglalta össze a rendek álláspontját: „Itt alapos törvény meg sértése, s el magyarázása forog kérdésbe, mellynek orvoslása a Törvény hozó Test hathatosságát illeti, mert törvényt hozni, magyarázni s el törölni a Nemzet, a király közös Jussa.”¹⁸

15 A jellemzés gyakorlatilag szó szerint átvette és beépítette az 1839. december 23-án Joseph Sedlitzky számára a főrendi ellenzék tagjairól készült jelentésnek Eötvösre vonatkozó mondatait: MNL-OL N 119 Regnicoláris levéltár, Takáts Sándor hagyatéka 8417/h.

16 A kérdésről legutóbb ld. *Fazekas Csaba*: Eötvös József országgyűlési beszédei a vegyes házasságok ügyében a reformkorban. In: *Eötvös hite. Egy hiteles ember közéleti hatékonysága*. Szerk. Benkő Ágota–Vértesaljai László SJ. Faludi Ferenc Akadémia, Bp., 2014. (Jezsuita Könyvek. Agóra 18.) 203–223.

17 Ld. még *Völgyesi Orsolya*: Kölcsény és az ötödik vallásbeli üzenet keletkezése az 1832–36-os országgyűlésen. In: *Uő: Írók, szerepek, stratégiák*. Ráció, Bp., 2010. 77–91.

18 *Kossuth Lajos*: Országgyűlési Tudósítások. I. S. a. r. a Történettudományi Intézet munkaközössége, vezető Barta István. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1948. (Kossuth Lajos Összes Művei I.) 89.

Deák Ferenc a protestánsok sérelmeit ismét napirendre tűző, 1839. október 21-i kerületi ülésen ezt a korábbi álláspontot elevenítette fel és erősítette meg, mikor így fogalmazott: „A’ mult ország gyűlésén a’ tárgyban előadott sérelmeket, nem lehet tsak ugy, mint Protestans Atyámfiai sérelmeit tekinteni. Mert ezek valóságos Országos sérelmek, – a’ mennyiben a’ lelkiismeret szabadsága világos törvények ellenére korlátoztatik.”¹⁹ A rendek fenntartva tehát az 1832–1836-os országgyűlésen megfogalmazott javaslatukat, a reverzálisok teljes eltörlését javasolták, valamint azt, hogy a vegyes házasságok esetében valamennyi gyermek az apa vallását kövesse (az érvényben levő 1791. évi 26. törvénycikk 15. §-a szerint ha az apa katolikus, valamennyi gyermek az apa vallását követi, ha protestáns, csak a fiúgyermek).

Eötvös a reverzálisok kérdésében teljes mértékben osztotta az alsótábla álláspontját, a felsőtáblán 1839. december 30-án elmondott beszédében, amely egyben első megszólalása is volt az országgyűlési tanácskozásokon, ugyanakkor leszögezte: „Arra, mi a Catholica hitvallásnak lényegéhez tartozik, a’ törvényhozó testnek befolyása nincsen.” Éppen ezért a rendek javaslatát két szempontból kívánta vizsgálni: a reverzálisok eltörlése érinti-e a katolikus hitvallás lényegét vagy sem. Amennyiben nem, annak elfogadása hasznos-e az országra nézve vagy sem? Az első kérdésre „nem”-mel, a másodikra „igen”-nel válaszolt, s úgy vélte: a sokat vitatott reverzálisok, s a hatheti oktatás a katolikus vallás számára nem szükséges, de nem is hasznos. A katolikus vallásnak az állam pártfogására nincs is szüksége: „nézzünk határainkon túl, ott, hol e’ vallás pártolva nincsen nem látjuk-e terjeszkedését Angliában, hol az uralkodó egyház minden erővel ellene törekedik, nem-e Amerikában, hol ezt a törvény nem pártolja?”²⁰ Lonovics József csanádi püspök szükségesnek tartotta, hogy másnap reagáljon Eötvös mondandójára. A püspök elvben egyetértett ugyan a báróval abban, hogy a katolikus egyház képes minden támasz nélkül megállni, hiszen az Isten ígéjére épült, ugyanakkor a konkrét helyzetre utalva a következőket mondta: „De a’ statusbani állása a’ méltóságos szónok előadása szerint a’ protestans egyházhoz igen egyetlen lenne, ha midőn protestans atyámfiai mind a’ béke kötések, mind az 1790:26 czik által nyert jussaikhoz mereven (szilárdul) ragaszkodnak a’ Catholica egyház ugyanott nyert, s írott jussaikból megfosztva csak az isteni gondviselésre utasított.”²¹

Eötvös Lonovicsnak adott válaszában azonban így érvelt: „Azon nézetből indulva, hogy az 1790:26 cz. igenis sarkalatos, a’ mennyiben a békekötéseken alapul, a’ mennyiben a’ vallások szabadságát, kölcsönösségét és egyenlőségét biztosítja, nem hiszi, hogy a’ R[endek] ezen törvénynek megszüntetését kívánnák, hanem csak az idő szelleméhez leendő módosítást, hogy pedig ezt tenni joga van a’ törvényhozásnak, az magának a’ törvényhozásnak eszméjéből világos, ha sza-

19 *Shuller Ferenc*: Országgyűlési Tudósítás. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 2961. 343.

20 *Ferenczi Zoltán*: B. Eötvös József első beszédei az 1839/40-iki országgyűlésen. Egyetemes Philológiai Közlöny 37. (1913) 708.

21 *Shuller F.*: i. m. (19. jz.) 553.

bad volt – úgymond – 1608-ban pacificalni olly sok véres harczok után, mért ne volna szabad most béke idején! A csanádi püspök úr által előadott historiai adatok is azt bizonyítják, hogy a' vallás tárgyában gyakran történtek módosítások, mért ne történhetnének most is, avagy nem lehet-e az utókornak megmutatni azt, hogy 1839-ben a' vallások egyenlősége hazánkban lábra állítottott!”²² Eötvös tehát nem csak a vallások egyenjogúsága, az állam és egyház elválasztása mellett évelt, de állást foglalt abban az általánosabb vitában is, amely már az 1832–1836-os országgyűlésen is felmerült a sarkalatos törvények megváltoztathatósága kapcsán. Akkor az ellenzék úgy látta, a törvényhozásnak nemcsak lehetősége, de kötelessége is a törvényeket kellő megfontolás után az idő szelleméhez, a korkívánatokhoz igazítani, s ezt az érvrendszer mozgósította Eötvös is felszólalásában.²³

Gróf Széchenyi István ugyanakkor, egyetértve Eötvössel, a vegyes házasságok teljes viszonyosság alapján történő rendezése mellett érvelt éppen a katolikus vallás érdekében: „saját vallásunk érdeke kívánja minden differentiát megszüntetni [...] mert minden nyomás annak árt, aki nyom, és nem annak aki nyomatik.”²⁴ A felsőtábla végül csak a reverzálisok jövőbeni eltörlését támogatta, Széchenyi azonban így értékelte naplójában a történeteket, utalva az esztergomi érsek megszólalására is, melyben Kopácsy József a püspöki kar nevében tiltakozásának adott hangot: „30ten Sitzung bei uns. Ein kleiner Sieg des Glaubens für Toleranz – Reversales für Zukunft ausgelöscht! Primas macht 'Ovas'!”²⁵

Miután a felsőtábla továbbra sem fogadta el a múltban adott reverzálisok eltörlését, Teleki József koronaőr 1840. február 25-én azt indítványozta a két tábla közötti megegyezés érdekében, hogy a reverzálisokat, amennyiben azokat valóban polgári szerződésekként kezelik, csak bizonyos feltételekkel legyenek a múltra nézve érvényesek, nevezetesen: ha azokat szabadon kötötték, ha usuroborálták, és ha nem történt reklamáció ellenük.²⁶ Lonovics József csanádi püspök azonban úgy vélte, ebben az esetben az egyoldalú reklamáció nem lenne elégséges, az érvénytelenítéshez a katolikus fél beleegyezése is szükséges lenne. A két álláspont között gróf Dessewffy Aurél próbált közvetíteni, de Teleki javaslata, amelyet egyébként

22 *Ferenczi Z.*: i. m. (20. jz.) 709.

23 Ld. bővebben *Völgyesi Orsolya*: Ősi alkotmány és törvényhozói szabadság. Versengő politikai nyelvek a polgári törvények vitájában az 1832–36-os országgyűlésen. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 401–424.

24 *Ferenczi Zoltán*: Gróf Széchenyi István beszédei az 1839/40-iki országgyűlésről. *Akadémiai Értesítő* 1913. 617–648. Eötvösre reagáló beszédét ld. uo. 634–638.

25 Gróf Széchenyi István naplói. V. (1836–1843). Szerk., bev. Vízota Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1937. 344.

26 „Ugy kívánom tehát a' reversálisokat a' múltra nézve megállapíttatni, hogy azok szabadon keltek 's usuroborálva legyenek, 's hogy ha reclamatio azokra nézve nem történik.” Felsőes első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1839-dik évi június 2-kára rendeltetett magyar országgyűlésen méltóságos fő-rendeknél 1840. februarius 25-kétől majus 12-ig tartatott országos ülések naplója. Schmid, Pozsony, [1840.] (= Főrendi Napló) 2.

Eötvös is támogató, így is kisebbségben maradt.²⁷ A következő napon került napirendre a vegyes házasságban született gyermekek felekezeti hovatartozását újra-szabályozó javaslat, ahol Eötvös ismét a rendek álláspontját támogatta. Beszédében utalt arra, hogy lát némi veszélyt a vallási indifferentizmus vonatkozásában a vegyes házasságok jelenlegi szabályozásában, ezt a veszélyt – véleménye szerint – a rendek által szorgalmazott megoldás orvosolhatná: „Bizonyos, hogy azon kor, melyben élünk, nagyokat tett, és sokban felülmúlta elődeink reményeit is; de mind az, mi e’ korban nagy, mi a’ jelenben boldogító, ’s a’ jövőben csodálatni fog, nem az indifferentismus következése. Ha korunkban a’ catholicusok Irlandiában emancipáltak, ha a’ szabadságért milliók véreztek, ha az angol gyarmatokban a’ rab-szolgák lánczai levétettek: ez nem az indifferentismus következése vala; hanem dicső következése azon hitnek, azon vallásnak, mely az emberszeretetet tűzte ki haladásunk alapjául. Ha az, mit most a’ vallás szabadsága mellett teszünk, egykor áldatni fog: azt az emberi szeretet, a keresztényi egység tevé, az indifferentismusnak nincs része tetteinkben.”²⁸ Ezen a ponton a felsőtábla végül is elfogadta a rendek javaslatát, második üzenetükben tehát beleegyeztek abba, hogy a vegyes házasságokban a gyermekek apjuk vallását kövessék, a reverzálisok és az áttérés kérdésében azonban megmaradtak eredeti álláspontjuk mellett.

A titkos jelentések szerint a vallástügyi vitákat folyamatos konferenciák kísérték, a felsőtábla 1840. február 25-i ülése előtt a püspökök az esztergomi érseknél, a konzervatívok báró Mednyánszky Alajosnál, a protestánsok gróf Teleki Józsefnél, az ellenzéki arisztokraták pedig a kis kaszinóban tanácskoztak.²⁹ Eötvös már első felszólalásaiban sem egyszerűen az ellenzék érveit ismételte, hanem megpróbálta a katolikus egyház lehetséges szempontjait és érdekeit is érvényesíteni a vitában úgy, hogy a vallási és alkotmányos sérelem orvoslása mellett az egyházak szabadságának és autonómiájának keretei is megfogalmazódjanak.

Ami a nagyváradi és volt rozsnyói püspök ügyét illeti: a kérdést először napirendre tűző 1840. március 6-i főrendi ülés előtt az ellenzék több alkalommal is egyeztetette álláspontját. Egy február 27-i jelentés szerint a felsőtáblán megjelenő fiatal ellenzékiek hatásos beszédekkel készülnek, különösen Eötvös József, aki

27 Dessewffy a következő megoldást indítványozta: „Csak egy harmadik pont iránt látok tetemes különbséget: a’ Koronaőr meg akarja szüntetni azon kiadott reversalisokat, melyekre nézve reclamatio történt; a’ csanádi Püspök Ó Mélt[ósága] ellenben úgy hiszi, hogy erre az egyoldalú reclamatio nem elég, és hogy a’ kötést felbontani azért mert az, ki annak súlyát szenvedőleg viseli, attól szabadulni akar – igazságtalanság nélkül nem lehet. Osztozom én is ezen aggodalomban, ’s azt tartom, hogy a’ catholica fél lemondása nélkül az ő reá kedvezőleg álló kötés meg nem semmisíthetetik. Ezeknek nyomán úgy vélekedem: a’ K[arok] és R[endek]től következő rendelkezéshez való járulásukat kellene kikérni, hogy tudniillik: »megszüntetvén jövődjére minden akár egyházi, akár a’ világi hatóságok részéről reversalisok nyomán eredett vagy eredhető követelések, a’ szabadon kiadott reversalisok ellenben a’ mennyiben már gyakorlatba vettek, ezentúl is megállván, a’ még gyakorlatba nem vettek nézve rendeltetik, hogy azoknak fogamatját a’ catholica félnek olly esetekben, hol azokról lemondása bizonyítva nincsen, eszközölni joga legyen.«”
Főrendi Napló 14.

28 Főrendi Napló 27.

29 MNL-OL N 119 9106. (Pozsony, 1840. febr. 26.)

hozzászólásában nemcsak a püspökök törvényellenes lépéseit, de a porosz kormánynak a vallásügyben követett despotikus magatartását is érinteni akarja. Széchenyi naplója szerint egyébként a kis kaszinó február 27-i ülését maga Eötvös kezdeményezte.³⁰ A főrendi ellenzék február 28-i konferenciájáról ehhez képest már arról számoltak be, hogy bár Batthyány Lajos a két püspök ellen nyilatkozott, és a többség a rendek üzenetét készült támogatni, Eötvös József, Andrássy Károly, Zichy Ödön és Széchenyi is mentetetni próbálták Lajcsák és Scitovszky eljárását, s tudni vélték, hogy utóbbiak ez alkalommal a kormánypárttal fognak tartani. Különösen Eötvös akarja bebizonyítani – szövege a jelentés – , hogy a főrendeknek (pontosabban a főrendi ellenzéknek) nem kell mindig szolgaként a rendek álláspontját követnie; beszédében arra is ki akar térni, hogy hallatlan dolog lenne, ha egy alkotmányos nemzet az uralkodót arra akarná kérni, hogy a szóban forgó püspökök lelkiismereti szabadságával szemben kényszerítőleg lépjen fel, miközben ugyanekkor a megsértett szólásszabadság kérdése is az országgyűlés napirendjén van. A jelentés utalt a katolikus és protestáns ellenzék közötti meghasonlásra,³¹ és arról is beszámolt, hogy ez alkalommal Batthyány és Széchenyi komolyan összevesztek, úgy, hogy Széchenyi még a tanácskozás befejezése előtt távozott.³²

A konzervatívok ismét báró Mednyánszkyánál tartottak megbeszélést, ahol a püspökök közül csak Lonovics József jelent meg, a többiek a primáshoz mentek. Az újkonzervatívok közül Dessewffy, Apponyi György és Jósika Samu is részt vettek a konferencián, ahol először arról döntöttek, hogy nem támogatják a rendek álláspontját, vagyis nem tekintik sérelemnek a nagyváradi és rozsnyói püspök eljárását. További kérdésként merült fel, hogy javasoljanak-e konkrét megoldást a vegyes házasságok megkötése kapcsán kialakult helyzetre, mert tudomásuk szerint Eötvös József ilyen jellegű javaslattal fog élni. Végül a többség azt határozta, hogy konkrét javaslattal nem fognak élni, de kijelentik: készek arra, hogy a rendek ilyen jellegű kezdeményezését megvitassák.³³ Az újkonzervatívok azonban azon az állásponton voltak, hogy az uralkodót meg kell kérni, hogy a vegyes házasságok tekintetében az eddigi ötvenéves gyakorlatot tartassa be.

A titkos jelentések meglehetősen pontosan előlegezték meg a felsőtábla március 6-i ülésén történeteket. A tanácskozás érdekes intermezzóval indult: Dessewffy Aurél rögtön az ülés elején szót kért, és Eötvös Józsefnek a szólásszabadság tárgyában neki címzett korábbi szavait utasította vissza, melyek szerint ő azt mondta volna, hogy szólásszabadsággal kormányozni lehetetlen. Dessewffy azonban kijelentette, a báró félreértette őt, hiszen: „hitvallásom az, hogy Magyarországon nemcsak lehet szólásszabadsággal, sőt inkább nem is lehet a' nélkül alkotmányosan és törvényesen kormányozni”. A nádor a válasza emelkedő Eötvösnek azon-

30 Széchenyi naplója i. m. (25. jz.) 360.

31 A katolikusok úgy látták, a protestáns főrendi ellenzék felhasználja őket a vallásügyi vitákban, az egyéb alkotmányos kérdések esetében azonban nem vagy csak igen erőltetlően vesznek részt. MNL-OL N 119 9118. (Pozsony, 1840. márc. 1.)

32 Uo.

33 MNL-OL N 119 9129. (Pozsony, 1840. márc. 3–4.)

ban nem adott szót, mondván, a bevett szokások szerint már lezárt tárgy fölött nem nyílnak újra vitát.³⁴

A hamarosan megkezdődő vallásügyi vitában Eötvös rögtön Kopácsy József hercegprímás, Pyrker László egri érsek és Nádasdy Ferenc váci püspök után szólalt fel. Eötvös szerint a rendek tüzenetükben abból a cáfolhatatlan alapelvből indultak ki, hogy a törvényeknek való engedelmességet senkinek nem szabad megtagadni, és a törvények önkényes magyarázatába senkinek nem lehet beleereszkedni. Ez történt-e a szóban forgó esetben? – tette fel a kérdést a báró. Az 1791. évi 26. törvénycikk 15. §-a két követelményt állított a vegyes házasságok tekintetében: hogy azt senki ne akadályozza – ez mindenkire vonatkozik –, s hogy azok katolikus lelkipásztor előtt köttessenek. Véleménye szerint a törvényben az áldásról nem esik szó, a főpapok a törvényt csupán csak betű szerint értelmezték, ez pedig nem tekinthető sérelemnek, ezért büntetni senkit nem lehet. Már csak azért sem – folytatta gondolatmenetét –, mert a vegyes házasságok törvényességét és érvényességét a nagyváradi püspök sem tagadta. Tekintettel a kialakult helyzetre, a törvényhozásnak mégis lépnie kell, és meg kell akadályoznia, hogy a polgárok lelki nyugalma megzavarják. Eötvös erre vonatkozóan két lehetőséget vázolt. Az első szerint a klérust törvény által kell kötelezni az egyházi szertartás elvégzésére, s ha szükséges, a végrehajtó hatalomnak a törvényt be is kell tartatnia. A másik lehetőség szerint a vegyes házasságokat azokban az esetekben, amikor az egyház elveivel ellenkeznek, befolyása alól ki kell venni, vagyis lehetőséget kell adni arra, hogy a vegyes házasságokat a protestáns lelkész előtt is meg lehessen kötni. Az első megoldás, vagyis a kormányzati beavatkozás kapcsán Eötvös negatív példaként a poroszországi történésekre hivatkozott: „Vagy azon Országban, melly az absolutismus élő panegyricusának tartott, s talán utolsó tettei által elveszté egy részét egykori nimbusának, mit látunk? Ott a' Kormányt rendeleteinek végrehajtásában nem gátolja semmi – a' nemzetnek alkotmánya nincs, a' polgároknak nagyobb része reformált, 's mind azon szigorú rendeleteknek, mellyek ugyane' tárgyban adattak, mind azon üldözéseknek, melyekkel az Egyház férfiai sértettek, mi vala következése? a' legszörnyebb ingerültség, a' legnagyobb vallásos felgerjedés, melly Németországban a' Reformátio óta létezett.”³⁵ Majd így fogalmazott: „Soha alkotmányos ország a' korlátlan hatalmat fel nem szőlítá még büntetlenül, soha nem sérté az egyes szabadságát a' nélkül, hogy az egész szabadság nem sínlette volna következeit! – Lehet, hogy a' Clérus kényszerítése a' jelen pillanatra talán üdvös következtetéseket szülhetne, 's megszüntetné azon nehéz állapotot, mellyben a' törvényhozás a' vegyes házasságokra nézve most áll: de vallyon ha a' Kormányt egyszer felszólíták, hogy hatalmát a' lelkiismeretek felett gyakorolja, nem fognak e idők jöhetni, hol e' határozatnak azok érzendik következeit, kik azt most felhívják; hol a' mi most a' vallásos szabadság nevében kéretik, az éppen e' szabadság ellen fog használtat-

34 Főrendi Napló 73.

35 Főrendi Napló 77.

ni, míg ivadékunk egyszer elmondhatja Tacitussal »Haec quanto majore libertatis specie legebantur, tanto eruptura ad insensius servitum?«.³⁶

Eötvös beszédére többen is reagáltak – így Andrássy György, Teleki József, Esterházy Kázmér, Pálffy János, Teleki László –, s többen vitába is szálltak vele. Elismerték a lelkiismeret szabadságának sérthetetlenségét, azt, hogy a világi hatalomnak nem szabad az egyház ügyeibe avatkozni, véleményük szerint azonban itt igenis törvénysértés történt, s ez nem maradhat következmény nélkül. Teleki József koronaőr kijelentette, a törvényt kétféleképpen is megsértették: „mikor valaki egy 50 éves hosszas törvényen épült gyakorlattól eláll, még pedig önkényesen, a törvényt megsérti”, másfelől a törvényben az áll – mint ahogy erre egyébként Eötvös is hivatkozott –, hogy a vegyes házasságok létrejötte elé nem szabad akadályt állítani. Márpedig a két püspök eljárása több esetben is akadályt gördített ezen házasságok megkötése elé. Eötvös álláspontjára reagálva azt mondta: „a’ vallásbeli szabadságot és a’ vallásbeli függetlenséget minden tekintetben fen kell tartani, de nem a’ törvényszegés elnézésével, hanem új törvényhozással.”³⁷ Teleki nem értett tehát egyet Eötvös azon véleményével, hogy nem történt törvénysértés, de támogatta, hogy az alsótáblát a vegyes házasságok ügyében egy új törvényi megoldás kidolgozására szólítsák fel. Teleki László pedig egy nappal később így fogalmazott: „Én is a’ XIX. század szép reményével nézek a’ jövődőbe, attól czélszerűbb, egyformább, teljesebb szabadságot várván; de mind e’ mellett addig is, míg ezt elérhetem, a’ régi törvényekre visszatekinteni, azoknak szentségét fentartani szükségesnek látom, mert a’ régi törvények szentüli megtartása egyedüli biztosítéka az ezután hozandó új és czélszerű törvények megtartásának. – Báró Eötvös József ur beszédét azzal fejezte be, hogy a’ »szabadság nap, melly vagy mindnyájunk feje felett süt, vagy mindnyájunk előtt lealkonyodik.«, – én ezt elfogadom, ’s csak azt teszem hozzá, hogy a’ törvény azon talpkő, melly míg fenáll, az alkotmányt és a’ polgári társaságot épen fentartja; ha pedig összeroskad, okvetlenül az egész alkotmány és a’ polgári társaság összeomlását vonja maga után.”³⁸

Dessewffy Aurél is csak a következő nap szólalt fel annak megfelelően, ahogy azt az újkonzervatívok az előzetes egyeztetésen már megfogalmazták. Álláspontja szerint nem sérelmi kérdésként kell felfogni az ügyet, itt ugyanis nem a hazai törvények értelmezése körül, hanem sokkal inkább a különböző hatalmak (nevezetesen a világi és egyházi hatalom) határaitól és korlátaiktól folyik a vita: „és hogy ha mi törvényeink mezején harczolunk, az Egyház magát autonómiája körébe vonja vissza, ’s hogy mi ezen perbe közte és köztünk birói szerepet sikeresen nem játszhatunk”.³⁹ Dessewffy tehát – szemben Eötvössel – mellőzte volna annak eldöntését, hogy történt-e törvénysértés, s csak azt kívánta kimondatni, miszerint óhajtani kellene, hogy ami a nagyváradi püspök részéről történt, bár ne történt

36 Főrendi Napló 77–78. Az idézet forrása: Tacitus, *Annales* I. 81. Tacitus korabeli hatásáról ld. legújabbban *Dávidházi Péter*: Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. Akadémiai–Universitas, Bp., 2004. 569–618.

37 Teleki beszédét ld. Főrendi Napló 82–83.

38 Főrendi Napló 105.

39 Főrendi Napló 89.

volna. A jövődre nézve pedig őfelségét meg kell kérni, hogy „az 1790:26 t. cz.-nek a' vegyes házasságokról szóló rendeletét a' köz béke kívánatainak megfelelő módon vétesse eszközösbe, annál inkább, mert az országos Rendeknek nézete szerint a' kérdéses törvénynek rendelete éppen nem tilalmazza azt, hogy olly esetekben, mikor a' cathol[icus] Pap a' vegyes házasságra vallása elveinél fogva áldást mondani nem akar, a' házas felek az ő jelenlétében az evangelicus lelkipásztor által adassanak össze”.⁴⁰ Vay Miklós azonban az elhangzottakra úgy reagált: Dessewffy javaslata egy provizórikus állapotot eredményezne, és ismét a rezolúciók jármába vinné az országot, amely járomból az ország éppen most kezd kiszabadulni.⁴¹

Az ülésről készült titkos jelentések szerint az ellenzék igencsak nehezményezte Eötvös magatartását, egy Batthyány Lajosnál tartott ebédn Klauzál Gábor és Deák is szemrehányással illették a fiatallembert. Ez utóbbi azt mondta, ha csak a rendek üzenete ellen szavazott volna, még megbocsátható lenne, de hogy beszédében a papságot dicsőítette, s a papság szarvát növesztette, ezt az általános közhangulat soha nem fogja megbocsátani neki. (A Deáknak tulajdonított kijelentés azért is érdekes, mert Eötvös kifejezetten röviden tért ki a két püspök eljárására, s inkább a helyzet megoldására koncentrált.)⁴² Széchenyi ugyanakkor március 6-i naplóbejegyzésében elismerőleg szólt Eötvösről: „Sitzung bei uns. [Laitschak's Angelegenheiten. Gegen die Stände, aber in einem guten Sinn spricht Pepi Eötvös. Palóczy und Co: »már ez is Galileuskodik...« äusserst intolerant. Ich bin froh – denn er wird hiedurch frey und Independent.]”⁴³ Egy másik jelentés szerint az alsó- és felsőtáblán helyet foglaló ellenzék és különösen a protestánsok Széchenyi és Batthyány hallgatásán is megütköztek.⁴⁴

Eötvös személyét illetően tehát jelen volt egyfajta gyanakvás az 1839–1840-es országgyűlésen, részben családi háttere miatt (az említett titkos jelentés szerint sokan úgy vélték, Lajcsák ügyében Eötvös József a gyűlölt és a nemzet átkával sújtott Eötvös név igaz örököseként viselkedett),⁴⁵ részben pedig személyes tulajdonságai miatt. Éppen március 6-i felszólalása kapcsán vetült rá a gyanú, hogy apja nehéz anyagi helyzete miatt tett gesztust a klérusnak. A már idézett, 1840. március 10-i titkos jelentés úgy tudta ugyanis, hogy Eötvös Ignác éppen néhány nappal korábban kért kölcsönt az egyháztól, melyet először elutasítottak, fia beszédét meghallva azonban többen is már az ülésteremben egyértelmű jelzést adtak, hogy kérése meghallgatásra talált.⁴⁶ Eötvösnek a vallásügyben elhangzott felszólalásai mindenekelőtt azért figyelemre méltóak, mert az eddigi sérelmi és alkotmányos megközelítés mellett megpróbálta új nézőpontból láttatni azt a problémát,

40 Főrendi Napló 89.

41 A vita további alakulásáról ld. Fazekas Cs.: i. m. (16. jz.) 216–218.

42 MNL-OL N 119 9140. (1840. márc. 10.), vö. Takáts Sándor: Politikai konventikulumok és titkos konferenciák az országgyűléseken. In: *Uő: Kémvilág Magyarországon*. Szépirodalmi, Bp., 1980. 187–188.

43 Széchenyi naplói i. m. (25. jz.) 363.

44 MNL-OL N 119 9153. (Pozsony, 1840. márc. 13.)

45 MNL-OL N 119 9140. (Pozsony, 1840. márc. 10.)

46 Uo.

amely akkor Európa-szerte tapasztalt jelenség és konfliktusforrás is volt: meddig terjedhet a világi hatalom kompetenciája, az állam felügyeleti joga, s hol kezdődik és végződik az egyházak szabadsága? A vallásegyenlőség és viszonyosság (reciprocitás) kifejezés mellett hangsúlyosan jelent meg megszólalásaiban a szabadságfogalomnak e konkrét szituációra alkalmazott értelmezése is. Igen pontosan érzékelte a problémát Dessewffy Aurél is, de ő a megoldást – legalábbis a március 6-i ülésen – Eötvöstől eltérően nem a helyzetet egyértelműen szabályozó törvényi garanciában, hanem az uralkodói rendeletben látta, amely azonban újból a sérelmi politikának nyithatott volna teret. Bár az országgyűlés végén a két tábla végül megegyezett a huszonegy pontból álló vallástügyi törvényjavaslat szövegében, a szentesítésére ekkor idő hiányában nem kerül sor, vitáját csak a következő diétán, 1843 májusában kezdték újra a rendek.⁴⁷

Csengery Antal már idézett művében a következőképpen értékelte Eötvös első országgyűlési fellépését: „1840-ben jelen volt Eötvös az országgyűlésen, mint felsőházi tag. Itt új oldalról tűnt fel. Irói érdemeit a szónoklat babéraival tetézte. Az ellenzék padain foglalt helyet, igéző előadással támogatva az alsóház hazafiúi igyekezeit. Csak néha tért el pártja többségétől, mely esetben mindazáltal a jövőendő többnyire igazolá. Így a vallástügyben, mely végre is azon uton intéztetett el, melyet Eötvösnek önálló s gyakran különcznek tartott, sőt gyanúsított véleménye kijelölt.”⁴⁸ Csengerynek abban kétségtelenül igaza van, hogy a kérdést rendező 1844. évi 3. törvénycikk végül valóban az Eötvös által javasolt megoldást alkalmazta a vegyes házasságok megkötése esetében: a jövőre nézve lehetővé tette, a múltira nézve pedig törvényesítette az 1839 márciusa és 1844 novembere között protestáns lelkész előtt megkötött vegyes házasságokat.

ORSOLYA VÖLGYESI

JÓZSEF EÖTVÖS AND THE SECRET POLICE AT THE PARLIAMENT OF 1839–1840

One of the chief novelties of the Hungarian parliament of 1839–1840 was a marked growth of the role of the upper chamber and a definite increase of its political weight. Alongside the new conservatives, another sizeable opposition group, focussed on count Lajos Batthyány, emerged in the upper chamber. The parliamentary secret police showed a keen interest in the activities of the aristocratic opposition from the outset, and paid special attention to the utterances of baron József Eötvös, who attended the diet for the first time. The young baron was already a well-known writer when he appeared at the venue of the parliament late in November 1839; he had been elected as an honorary member of the Academy of Sciences shortly before, on 23 November, and the very next day he held, in the county hall of Pest, a famous, widely resounding speech in the memory of Ferenc Kölcsey, who had died in 1838.

47 Ld. erről *Bárany György*: A liberalizmus perspektívái és korrálatai az 1843/44-es országgyűlés vallástügyi vitáinak tükrében. *Századok* 124. (1990) 183–218.

48 *Csengery A.*: i. m. (3. jz.) 207.

Upon his arrival, Eötvös joined the parliamentary debates in matters of religion which had been going on for months. The debates went along basically two lines. On the one hand, the diet took on its agenda the religious grievances and demands which had been suspended during the parliament of 1832–1836 after a half-year discussion, and, on the other hand, a proposition was discussed first at the lower chamber and then on the upper chamber which protested against a procedure followed by bishops Ferenc Lajcsák of Nagyvárad and János Scitovszky of Rozsnyó and later Pécs. The core of the case was a circular issued by Lajcsák on 15 March 1839, and his diocesan decree of 27 May directed to his parish priests, in which he forbade, breaking with a practice that had been respected for half a century, the blessing of those interconfessional marriages where the Protestant partner failed to produce a declaration on the Catholic faith of the future offspring. The study aims before all to present the views that Eötvös upheld in the course of the religious debates, in the mirror of the parliamentary minutes and the reports of the secret police. The secret reports offer insight into the background discussions of the various political groups and the preliminary views they formed prior to the parliamentary sessions, and provide information about the role that the individual political actors, such as Eötvös himself, played in the course of these informal meetings. Also, the study aims to examine the extent to which the speeches that Eötvös held during the religious debate, and especially at the session of 6 March 1840 which concerned the relationship between state and church, can be regarded as containing new elements and new emphases with regard to the previous set of arguments used by the opposition, as well as the reactions his views elicited both inside and outside the parliament building.

Eötvös József és a zsidók*

Az eötvösi életművet ismerőknek e cím olvastán vélhetően két momentum jut az eszükbe. Egyrészt Eötvös 1840-es főrendiházi beszéde a zsidók emancipációja mellett, majd az e tárgyban megjelent tanulmánya, másrészt szerepe az 1868–1869-es zsidó Egyetemes Gyűlés létrejöttében és a magyar zsidók azt követő, az európai zsidóság körében unikális felekezetjogi szakadásában. Azon történészek közül, akik kifejezetten Eötvösnek a zsidóságról vallott eszméit tették vizsgálatuk tárgyává, Nathaniel Katzburgnak feltűnt még az a látszólagos paradoxon, amely Eötvösnek a zsidók egyenjogúsításáért folytatott küzdelme és a kereszténységbe való beolvadásukhoz fűzött reménye között húzóódott.¹ Cikkemben e három témakört – Eötvös szerepét a zsidók emancipációjában; a zsidók áttéréseivel kapcsolatos nézeteit és cselekedeteit, végül a zsidó kongresszus során tanúsított magatartását – szeretném röviden körüljárni.

Emancipáció

1840. március 24-én tartott ülésükön a rendek nagy többséggel megszavazták a kerületi ülés által március 9-én egyhangúlag elfogadott törvényjavaslatot, amely megadta a zsidóknak az ország nem nemes lakosai által gyakorlott minden polgári jog élvezetét. A törvényjavaslatot a főrendek március 31-én tárgyalták. Változatlan formában nem voltak hajlandók jóváhagyni, a fokozatos haladás elve alapján csak pár, egyébként jelentős jogkiterjesztő javaslatot szavaztak meg.² A vita során többen felszólaltak a zsidók polgárosítása mellett, de a legmagasabb röptű beszédet Eötvös József mondta el, aki a centralista *Budapesti Szemle* második és egyben utolsó, 1840-es évszámot viselő, de már 1841 februárjában megjelent kötetében

* A tanulmány előadás formájában az Eötvös József és Szalay László születésének kétszázadik évfordulója alkalmából az MTA BTK Történettudományi Intézetben rendezett „Politika és autonómia” c. konferencián hangzott el 2013. szeptember 24-én.

1 Nathaniel Katzburg: Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon. MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris, Bp., 1999. 40–41.

2 A főrendek a szabad letelepedést és iparűzést, a jobbágyi és polgári telekvásárlás jogának megadását és a türelmi adó eltörlését javasolták. Az alsótábla által elfogadott törvényjavaslatot az uralkodó tovább nyirbálva szentesítette, így jött létre az 1840:29. tc. Ld. Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848). Az „Egyenlőség” Könyvkiadóhivatala, Bp., 1916. 5–10.

A' zsidók' emancipációja címmel egy hosszabb tanulmányt is közzétett a témában.³ A tanulmány, de mondhatnánk röpiratot is, a magyarországi zsidóemancipáció történetének leghíresebb irodalmi dokumentuma, egyben a 19. század során keresztény szerzőtől származó legszenvedélyesebb zsidó apologetika.

Elképzelhető, hogy Eötvös – mondjuk így – filozemitizmusának eredete egy fiatalkori, számára döntő eseményhez köthető. Tizenegy éves korában az addig magántanuló „Pepit”, ahogy családja körében hívták, magas rangú kormányhivatalnok apja beíratta a budai királyi gimnázium ötödik osztályába. A tanár az első padosorba ültette, mire osztálytársai elhagyták helyüket. Kérdésére, vajon mit vétett, a császárhű család sarja azt a választ kapta, hogy egy hazaáruló unokájával nem ülnek egy padba. Az egyetlen, aki nem húzódott el tőle, egy zsidó fiú volt.⁴ A pszichohistóriai spekulációk mellett vagy helyett persze azt is mondhatnánk: a vezérgondolat, amely meghatározta Eötvös politikai tevékenységét, vagyis a szabadságra született ember eszméje logikusan elvezette a zsidók emancipációjának védelméig.⁵

Tanulmánya elején Eötvös leszögezte: ne várjon tőle senki új érveket. Tény, hogy amit leírt, azt külföldön már sokan elmondták előtte. Röpiratában maga Eötvös is hivatkozott a létező irodalomra, főleg az 1830-as évek német vitáira. Leglényegesebb állítását, miszerint a zsidók esetleges erkölcsi hibái nem jellemükből, hanem az erkölcsileg korrumpáló elnyomásból fakadtak, John Toland fogalmazta meg először 1714-ben névtelenül megjelent, *Reasons for Naturalising the Jews in Great Britain and Ireland* című röpiratában.⁶ Az érvet a német emancipációs vitába Wilhelm Dohm *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* című, 1781-ben megjelent munkája vezette be, innen vette át Mirabeau és Henri Grégoire,⁷ de nem sokkal Eötvös tanulmánya előtt Angliában is megtaláljuk, Thomas Macaulay egy névtelenül megjelent röpiratában, amelyet Eötvös egy 1835-ös kiadásból ismert.⁸ Eötvös leginkább innen merített, a két írás felépítésében is egyezik.⁹ Magyarországon ez a gondolat először egy, a „magyarországi zsidóság” által az 1807-es országgyűléshez benyújtott folyamodványban fogalmazódott meg: a zsidók esetleges erkölcsi defektusainak egyedüli oka, vélték a folyamodvány ismeretlen szerzői, „a' Polgári Jussoktól” való megfosztásukban keresendő.¹⁰

3 Eötvös József: *A' zsidók' emancipációja*. Budapesti Szemle 1. (1840) II. köt. 110–156.

4 Falk Miksa: Kor- és jellemrajzok. S. a. r. Falk Ernő. Révai Testvérek, Bp., 1903. 214–215.

5 Schlett István: Eötvös József. Gondolat, Bp., 1987. (Magyar História) 42.

6 Jacob Katz: The Term “Jewish Emancipation”: Its Origin and Historical Impact. In: *Emancipation and Assimilation. Studies in Modern Jewish History*. Gregg International, Westmead, 1972. 26–29.

7 Le comte de Mirabeau: Sur Moses Mendelssohn, sur la réforme politique des juifs. Londres, 1787.; M. Grégoire: Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs. Lamort, Metz, 1789.

8 Macaulay *Statement of the Civil Disabilities and Privations affecting Jews in England* című röpirata 1829-ben jelent meg. A tekintélyes *Edinburgh Review* újraközölte 1831-ben, majd bevette a folyóirat írásainak 1835–1836-ban megjelent hatkötetes válogatásába, még mindig névtelenül. Ez utóbbi kiadás megtalálható Eötvös könyvtárában, Eötvös lapszéli ceruzajelzéseiivel. Ld. Eötvös József könyvtára. Szerk. Gángó Gábor. Argumentum, h. n., 1995. 234–235.

9 Fenyő István: Eötvös József és a Budapesti Szemle. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi, Bp., 1973. 70.

10 A magyarországi zsidóság a főherceghez, a rendekhez és karokhoz. Pest, 1809. 3.

Macaulay tanulmányához hasonlóan, Eötvös írása formájában is klasszikus apologetika: bemutatja a zsidók emancipációja ellen felhozott érveket, majd sorra cáfolja azokat. Amennyiben a zsidók erkölcsileg romlottak, ami csak részben igaz, ennek elnyomásuk az egyedüli oka. A zsidók eddig valóban nem mutattak hajlandóságot arra, hogy a magyar nemzetiségezhöz közeledjenek, de csupán azért, mert elnyomott elnyomóját nem szeretheti, avagy Eötvös szavaival: „a honszeretet soha szolgálk erénye nem vala, hanem csak a szabadságban verheti gyökereit, s csak véle együtt terjed a polgárok szívében”.¹¹ A zsidók azért foglalkoznak szinte kizárólag kereskedéssel, mert a legtöbb pálya el van zárva előlük. A szabadság ezen is változtatni fog. Azt a kettős érvet illetően, miszerint a vallási tanaik révén magukat sehol otthon érezni nem képes zsidókat vallási rituáléjuk is elkülöníti a társadalomtól, Eötvös úgy vélte: a vád egyrészt egyszerűen nem áll, másrészt amennyiben igaz is, csak a régebbi időkre nézve helytálló. Mára már nem, a zsidók is változnak. És végül az utolsó érv: az emancipáció a keresztények anyagi érdekeit fenyegeti. Túl azon, válaszolta Eötvös, hogy az érv alantas, hiszen szabad versenyben győzzön a jobbik, a zsidók emancipációja semmi olyan káros következménnyel nem járna, amellyel szemben a keresztények a fennálló jogi viszonyok közepette is ne lennének védtelenek.

Az európai emancipációs irodalmat tekintve Eötvös tanulmánya valóban nem annyira érvei eredetiségével tűnik ki, mint inkább hangneme szenvedélyességével, a szabadság mindent megoldó erejébe vetett abszolút hitével és toleranciájával. E szabadságba vetett hit magyarázza, hogy Eötvös minden, az emancipáció ellenében támasztott feltételt erkölcsileg védhetetlennek és pszichológiailag képtelennek tartott. Védhetetlennek, mert hogyan lehetett akármit is követelni a zsidókat mint minden embert megillető szabadság megadása ellenében; képtelennek, mert hogyan lehetett elvárni a zsidóktól, hogy ragaszkodást mutassanak azon haza iránt, amelynek lakosai őket annak fiaiként nem ismerték el. „A haza nem azon darab föld, melyen születünk”, írta Eötvös, hanem azon hely, „hol idegeneknek nem tartatunk”.¹² Eötvös toleranciáját illetően csupán egy látszólagosan másodrangú, de az emancipációs vitákban minduntalan visszatérő vitapontot említene. A zsidók emancipációja körüli német vitákban a közös társas életet objektíve megnehezítő zsidó étkezési törvényeket az emancipáció legelkötelezettebb hívei sem merték védelmezni.¹³ A *Pesti Hírlap*ban 1844 júniusában Löw Lipót cikkét kommentáló szerkesztői megjegyzésében Kossuth Lajos is ezt hozta fel, mint a zsidók társadalmi integrációjának, Kossuth szavaival „socialis” emancipációjának szembeötlő akadályát.¹⁴ Eötvös az érvet abszurd kifogásnak találta. Arról nem is beszélve, jelentette ki, hogy könnyen lehetséges, miszerint a közeljövőben a zsidók – természetesen saját akaratukból – e tekintetben is megreformálják vallásu-

11 *Eötvös József: A zsidók emancipációja*. Magvető, Bp., 1981. (Gondolkodó Magyarok) 36.

12 Uo. 35.

13 *H. D. Schmidt: The Terms of Emancipation 1781–1812. The Public Debate in Germany and its Effect on the Mentality and Ideas of German Jewry*. Leo Baeck Institute Year Book 1. (1956) 30.

14 *Löw Leopold: Nyílt levél a' zsidó-emancipatio ügyében*. *Pesti Hírlap* 1844. jún. 2. 376.

kat, „vajon oly országban, mint a miénk, hol pápisták s reformáltak századokig együtt élnek, és senkinek még eszébe nem jutott, hogy mert amazok vallások szerint bőjt-re kényszerítve, majdnem az év egyharmadáig reformált hontársaikkal nem táblázhatnak, egyesülések létesíthetetlen – lehet-e a zsidó ételtörvényekből az egyesülés lehetetlenségét következtetni?”¹⁵

Egy Szalay Lászlónak 1837. december 19-én írt leveléből tudjuk, hogy Eötvös már ekkor, svájci útjáról szóló terjedelmes, egészében meg nem jelent beszámolójában kifejtette nézeteit a zsidók emancipációjáról.¹⁶ Felmerül a kérdés, vajon miért csak az 1839–1840-es országgyűlés bezárása után tette közzé? Mi lehetett a célja és elérte-e azt? 1840-ben nemcsak az derült ki, hogy a felsőtáblán a többség ellenezte a zsidók emancipációját. Eötvös figyelmét az sem kerülhette el, hogy még legközelebbi barátai között is akadtak, akik azt csak bizonyos megszorításokkal támogatták, így Trefort Ágoston, aki, amint a *Themis*-ben 1839-ben közölt értekezéséből kiderül, az általános emancipációt a zsidók erkölcsi elaljasodásának szerinte ijesztő mértéke miatt elutasítva, első lépésben csak azokat a zsidókat egyenjogúsította volna, akik „arra már érettek”.¹⁷ Végül az is mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az ellenzék körében egyre nőtt azoknak a száma, akik, bár elméletileg elismerték az emancipáció jogosságát és elkerülhetetlenségét, szükségesnek vélték, hogy a társadalom kívánt modernizációjával növekvő súlyú polgárság magyar mivoltát biztosítandó, e társadalmi rétegnek majdan részét képező zsidóság már emancipációja előtt adjon tanúbizonyságot magyarosodási hajlamáról és képességéről. A magyarosodásban kimutatandó előrehaladás mellett mind nyomatékossabbá vált a vallásszabadság liberális elvével nehezen összeegyeztethető, a Temes megyei országgyűlési követek utasításában már 1833-ban megjelent, majd az országgyűlési vitákban és a sajtóban 1840-től egyre gyakrabban megfogalmazott elvárás, hogy a zsidók, integrációjukat elősegítendő, vagyis egyáltalán nem vallási okokból, reformálják meg vallásukat.¹⁸

15 Eötvös J.: A zsidók emancipációja i. m. (11. jz.) 39–40.

16 „Svájci utam – írta barátjának – már mintegy 20 írott ívnyire nevedekett. [...] A munka művészi tekintetben talán hibás, de éppen e hibái által hasznosabb, szeretem írói híremet, de vannak más dolgok, melyeket még inkább szeretek, s melyekért azt szívesen feláldozom, s habár sok – mint példának okáért az, mit a zsidók emancipációjáról tegnap írtam – a könyvben helytelen, hazám-ban nagyon is helyin van, s azért tévém bele.” Útleírása nagy részét Eötvös későbbi műveiben felhasználta, az emancipációt tárgyaló rész nem maradt fenn. Eötvös József: *Levelek*. Magyar Helikon, h. n., 1976. 120.

17 Trefort Ágoston: Az oroszbirodalomban 1835-b[en] hozott zsidókat illető törvény. *Themis*. Értekezések a ' jog és közgazdaság' körében. 3. (1839) 39–44. Az idézet a 40. oldalon.

18 Kossuthnak a zsidók emancipációjáról 1844 májusában a *Pesti Hírlap*-ban kifejtett véleménye hatására e nézet a liberális táboron belül is dominánssá vált, míg a zsidó emancipáció ellenzőinek új fegyvert adott a kezébe. Véleményét Kossuth Fábán Gábor cikkéhez fűzött szerkesztői megjegyzésében fejtette ki. Ld. Fábán Gábor: Zsidó-emancipatio. *Pesti Hírlap* 1844. máj. 5. 300.; Singer Jakab: Temesmegye és a zsidók polgárosítása. Évkönyv (Izr. Magyar Irodalmi Társulat) 1907. 150–151., 153–154.; Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebbi időkől 1867-ig. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp., 1901. 438–439.; Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. I–VI. Szerk. Kovács Ferencz. Franklin, Bp., 1894. VI. 6–23., 121–123.

„Jól tudom én – írta Eötvös tanulmánya végén –, hogy a zsidók emancipációja nem populáris”, de „csak ki a mai tapsról le tud mondani, várhatja, hogy nevének holnapja legyen”.¹⁹ Nos, ha ez volt a célja, sikere maradéktalannak mondható. Ha viszont céljául azt tűzte ki, hogy beavatkozásával meggyorsítsa az emancipáció megvalósulását (márpedig erre utal tanulmánya végén kifejezett hite, miszerint „siettetjük a pillanatot, melyben a jó történik”),²⁰ akkor törekvése látványosan megbukott. Az emancipáció ügye az 1840-es években egyre népszerűtlenebbé vált: az 1843–1844-es országgyűlésen az egyenjogúsításról szóló törvényjavaslatot 35 szavazattal 13 ellenében már az alsótábla is elvetette,²¹ az utolsó rendi országgyűlésen pedig a zsidók emancipációja törvényjavaslat formájában tárgyalásra sem került.²² Ami pedig az emancipáció mikéntjét illeti, Eötvös feltétel nélküli koncepciójával szemben Kossuth álláspontja győzedelmeskedett, vagyis a vallási reformhoz kötött emancipáció gondolata. Az 1849. július 28-i szegedi nemzetgyűlésen, Világos előtt két héttel megszavazott, így csupán szimbolikus értékű emancipációs törvény egyben arra is felszólította a Belügyminisztériumot, hogy hívjon össze egy rabbikból és választott képviselőkkel álló gyűlést avégett, hogy a zsidók „reformálják” meg „hitágazataikat”.²³

Talán Eötvös csalódottsága magyarázza, talán az, hogy a reformellenzéken belüli amúgy is problematikus helyét nem akarta az egyre népszerűtlenebb zsidó-emancipáció védelmével még ingatagabbá tenni, mindenesetre 1841 után publicisztikai írásaiban nem tért vissza rá, az országgyűlésen is csupán egyszer szólalt fel e tárgyban.²⁴ Igaz, az általános vallásszabadság elve melletti ismételt kiállása értelemszerűen a zsidók egyenjogúsításának kívánalmát is magában foglalta.²⁵

19 Eötvös J.: A zsidók emancipációja i. m. (11. jz.) 71–72.

20 Uo. 72.

21 Groszmann Zs.: i. m. (2. jz.) 24–25.

22 Simon László: Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848.) Különös tekintettel a nemzeti-ségre. Bertók Lajos, Debrecen, 1936. 68–70. Az emancipáció népszerűsége csökkenésének okairól ld. *Prepuk Anikó*: Zsidóemancipáció a reformkorban. Történeti tanulmányok (KLTE) 3. (1994) 25–26.

23 1848–1849 a magyar zsidóság életében. Szerk. Zsoldos Jenő. 2. kiad. Múlt és Jövő, Bp., 1998. 264.

24 Az 1843–1844-es országgyűlés alsótábláján a városok tiltakozása ellenére a nemesség megszavazta a zsidók városi polgárjoggal való felruházását. Eötvös nem pártolta a javaslatot. „Úgy hiszen az iránt a’ mélt[óságos]. Fő-R[ende]k között kétség nem lehet, hogy Magyarországon az emancipációnak talán nincsen nagyobb barátja, mint én; de ha barátja vagyok, barátja vagyok annak általánosan”, jelentette ki 1844. március 15-i főrendiházi beszédében, kifejtve: e részleges emancipáció révén a vidéki zsidók a városokba tudnának megélni, illetve elnyomnák a többi kereskedőt, ami még népszerűtlenebbé tenné a majdani általános emancipációt, fegyvert adva annak ellenzői kezébe. A főrendek a polgárjogot végül a bevett felekezetek híveire korlátozták. Főrendi napló 1843–1844. III. Landerer és Heckenast, Pest, 1844. 368–370. Az idézet a 368. oldalon.

25 „A vallás ügyét” csupán oly módon lehet véglegesen rendezni – szögezte le a katolikus–protestáns vegyes házasságokból származó gyermekek vallása kérdéséről 1843. július 11-én mondott főrendiházi beszédében –, ha törvény által kimondatik minden vallásnak tökéletes egyenlősége, minden vallásos viszonyokban létezendő tökéletes viszonyosság, minden vallásoknak általános szabadsága.” Eötvös József: A vallásszabadságról. In: *Kultúra és nevelés. Magyar Helikon*, h. n., 1976. 85–86.

A zsidókat illetően ez időszak legemlékezetesebb megnyilvánulása az 1845-ben megjelent regényének, *A falu jegyzőjének* Üveges Jancsija, aki, amint azt Heller Bernát találóan megjegyezte, az emancipációról írt tanulmányában vallott nézeteinek „költői illusztrációja”.²⁶ Az 1847 novemberében összetült utolsó rendi országgyűlésen Eötvös nem vett részt, így a zsidóemancipáció mellett sem szólalhatott fel. 1848-ban a zsidók emancipációját nem vallási, hanem polgári kérdésnek tekintették, így ez a Belügyminisztériumot vezető Szemere Bertalanhoz tartozott, és nem Eötvöshöz, akinek kultuszminiszterként nem volt rá közvetlen befolyása, ha egyáltalán tett ekkor valamit az ügyben, amiről nincs tudomásunk.²⁷

Ügyszintén csalódottságára utal, hogy 1867 decemberében, amikor az országgyűlés megszavazta a zsidók egyenjogúságáról szóló törvényt, mégpedig abban a formában, ahogyan azt Eötvös elképzelte, vagyis minden feltétel nélkül, ezt, noha valamivel később büszkén hivatkozott rá,²⁸ először nem annyira lelkesedéssel, mint inkább – az emancipáció megvalósulásában játszott saját szerepére reflektálva – kesernyésen könyvelte el. Amint a törvényjavaslat főrendiházi elfogadásának másnapján írta fiának: „Tegnap ment át a zsidó-emancipáció a főrendeknél. Csak négyen szavaztak ellene, a többi nagyúr hatalmasan szónokolt az egyenlőség mellett. Én 1840-ben tartottam nagy beszédet ez ügyben, mely akkor méltóságos kollégáim között nagy botrányt okozott. [...] Valószínűleg akkor jobb lett volna, ha hallgatok, s most, ha szólok s diadalmi zajt ütök, hogy azon elvek, melyeket én mondtam ki először, az egész ország által elfogadtattak. Barátaim tanácsolták ezt, de elhagytam. [...] Úgyis az egész szavazat nem meggyőződésnek eredménye, hanem csak azon félelemnek, mely urainkat megszállta, hogy a közvélemény által ne tartassanak annak, miknek őket jobb ismerőseik tartják: obskuráns, mindenben hátramaradt úriembereknek. Nem volt semmi kedvem, hogy a diszkusszióban részt vegyek, s így a beszéd, melyet azon esetre készíték, ha valaki a törvényt elle-nezné, kárba veszett. Én a politikában valóságos Zukunft-muzsikás vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket húsz évvel később minden susztergyerek fütyöl, de melyeket akkor senki érteni nem akart.”²⁹

26 Heller Bernát: Eötvös József báró. Évkönyv (Izr. Magyar Irodalmi Társulat) 1913. 18. Ld. még Szalai Anna: Eötvös József Üveges Jancsija. Irodalomismeret 11. (2001) 1–2. sz. 33–40.

27 Steven Béla Várdy: The Origins of Jewish Emancipation in Hungary: The Role of Baron Joseph Eötvös. Ungarn-Jahrbuch 1976. 158–159.

28 Ld. Eötvös Lorándnak 1868. december 7-én és Montalembert grófnak 1868. december 15-én írt leveleit. Eötvös J.: Levelek i. m. (16. jz.) 571–573.

29 Uo. 515–516. A főrendiházban a négy ellenszavazattal szemben 64-en szavaztak a törvényjavaslat mellett. A javaslatot bemutató Tisza Lajos Bihar megyei főispánon kívül valójában csak négyen szólaltak fel, a javaslatot mindannyian elfogadásra ajánlva. Főrendiházi napló 1865–1868. Athenaeum, Pest, 1969. 308–311.

Áttérés

Ami a zsidók áttérésének kérdését illeti, Eötvös és kortársai között lényeges különbség húzódott: ellentétben ez utóbbiakkal, akik a zsidósággal nem annyira a kereszténységet, mint egyre inkább a keresztény magyarságot állították szembe, Eötvösnél a kérdés szigorúan vallási keretekben maradt.

Tisztelte a zsidó vallást, amelyet, hangsúlyozta *A 19. század uralkodó eszméiben*, „a kereszténység elődének és alapjának kell tekinteni”, s amelyben, ha nem is olyan tökéletes módon, mint a kereszténységben, de megtalálta saját hitének alappilléreit, a szabadság szeretetét és az emberiséget.³⁰ Mint hívő katolikus, a zsidók vallásossága előtt is tisztelettel adózott. Az emancipáció védelmében írt tanulmányában, amint korábban Wilhelm Dohm is,³¹ a zsidók feltételezett morális korrumpáltságát éppen vallásuk iránti áldozatos hűségükkel, a jellemtelen, mert érdekből történő áttéréstől való dicséretes tartózkodásukkal cáfolta: „Vajon azok, kik a zsidókat nemzeti romlottságok miatt minden jogoktól megfosztanak, elfelejtik-e, hogy a zsidónak csak keresztelés szükséges, hogy mindezen jogokban részesüljön; hogy csak egy alávalóság kell, csak egy tettetéssel több, s hogy az, ki Mózes vallását meggyőződése ellen elhagyá, mielőst vallástalanná lett – azaz: az országnak erkölcsiségére nézve egy biztosítással kevesebbet ad –, körünkbe felvételik? [...] Ugyanazon zsidó, ki félénken hízelg elnyomóinak, s nyugodt egykedvűséggel hordja láncait, ellentállhatatlan hívséggel ragaszkodik vallásához, bátran néz minden kín, maga a halál elébe inkább, mint hogy apái oltárait elhagyná.”³² Ezt a gondolatot Eötvös *A falu jegyzőjében* is megismételte: az elnyomása révén óhatatlanul elaljasodott Üveges Jancsi egyetlen erénye vallásához való állhatatos hűsége. Amint az őt megtéríteni kísérő Vándory Boldizsárnak, a falu református lelképásztornak vallja börtönében: „Apáim vallását nem hagyhatom el. Mily alávalónak kellene lennem, ha, miután életemben alig tettem más jót, mint hogy magamat vallásomtól elcsábíttatni nem engedém, most megrontom még ezt is, s hitemtől elpártolok.” Szavaitól megindulva Vándory helyeslőleg válaszol: „Vétkeznel, ha életednek e legfontosabb lépésére nézve mást, mint saját meggyőződésedet követnéd.”³³

Ugyanakkor, megint csak vallásos hitéből eredően, Eötvös meg volt győződve arról, hogy a zsidóság küldetése Krisztus eljövételével bevégeztetett, s hogy a zsidókat természetes útjuk a kereszténység felé vezeti. E hitének már az emancipációról szóló tanulmányában hangot adott, de meggyőződését, miszerint az emberi-

30 Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. Ráth Mór, Pest, 1870. I. 176–177., 233–235. Az idézet a 176. oldalon.

31 Christian Wilhelm Dohm: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Friedrich Nicolai, Berlin–Stettin, 1781. 92–94. Bár Dohm könyve nem található Eötvös könyvtárában, nehezen képzelhető el, hogy ne olvasta volna.

32 Eötvös J.: *A zsidók emancipációja* i. m. (11. jz.) 25., 29–30.

33 Eötvös József: *A falu jegyzője*. Magyar Helikon, h. n., 1974. 676. A regény kézírata 1844 végére készült el. Az első füzet a következő év márciusában, az utolsó novemberben jelent meg. *Schlett I.*: i. m. (5. jz.) 72.

ség, és ezen belül a zsidóság óhatatlanul a kereszténység eszméi és erkölcstana átvétele felé halad, később is több ízben kifejtette, mind 1859–1860-as naplójegyzeteiben, mind *A 19. század uralkodó eszméiben*.³⁴ Egy 1864. októberi bejegyzésében olvashatjuk a következőket: „Ma voltam Kern Jakab temetésén. [...] Először életemben voltam zsidó temetésnél. A beszéd, melyet Meisel rabbi tartott, minden tekintetben gyenge volt, helyenként csaknem nevetséges hatást tett reám, midőn a kis, gyenge emberkét, ki egyre mozgott s beszélt, cédrushoz és leviathanhoz hasonlította, de az egész mégis hatalmas benyomást tett reám, mert végre soha a hatást, melyet a kereszténység elvei azon körökre is gyakorolnak, melyek előttök elzárkóznak, soha inkább nem éreztem, mint itt, hol a zsidó szónok, midőn a halhatatlanságról szólt, s az elhunynak özvegyét vigasztalá, tisztán keresztény felfogásokból indult ki. S ebben fekszik a zsidó emancipációnak szüksége. A zsidók naponként inkább megszűnnek zsidók lenni, naponként közelebb állnak azon keresztényekhez, kik Krisztus divinitását nem ismerik el, s hol találjuk okát vagy csak türgyét is annak, hogy őket bármily jogokból kizárjuk?”³⁵

1841-es emancipációs tanulmányában Eötvös nyíltan megvallotta: reménye és meggyőződése szerint, ha az ország véget vet a zsidók elnyomásának, előbbutóbb elérhető a „fenséges cél”, vagyis a zsidóság beolvadása a kereszténységbe.³⁶ De mivel a kereszténységnek csak az őszinte hiten alapuló felvétele volt és lehetett kívánatos, a várva várt pillanatot a keresztények Eötvös szerint kizárólag példamutató viselkedésükkel gyorsíthatták fel. Amint írta ugyanitt: „Emberi feladatunk segíteni mindig, hol segíthetünk, enyhíteni minden szenvedést, magunkhoz felemelni minden elnyomottat, helyrehozni minden igazságtalanságot, s csak ha ezt, s amennyiben ezt teljesítjük, teljesítettük isteni Üdvöztőnk parancsait – csak ha ezt tettük, reményelhetjük, hogy vallásunk hirdetve tetteink által, terjedésében végre e népet is közébe fogadja, mely hozzá elveiben közelebb áll, mint maga gondolná.”³⁷

Eötvös tehát katolikusként remélte, de politikusként nem szorgalmazta a zsidók áttérését. Mint hívő ember, és persze mint a vallásszabadság eszméjét hirdető és érte küzdő liberális reformpolitikus, az őszintétlen hitehagyás világi díjazását, akármely nyomás vagy pláne erőszak alkalmazását teljességgel elítélte. Elítélte ezt az anglikán vallásra való áttérés nyomása alatt álló ír katolikus papok esetében,³⁸ és elítélte a honi zsidók esetében.

Az egyes személyekre vonatkozó döntései meghozatalában az érintettek valódi hovatartozása nem befolyásolta. Második minisztersége alatt nyújtott külföldi tanulmányi ösztöndíjai révén számos zsidó vallású tudóst indított el pályáján, így Goldziher Ignácot, Kármán Mórt, Marczali Henriket, Alexander Bernátot, Bánóczi Józsefet vagy Simonyi Zsigmondot, akik Komlós Aladár kifejezésével „valóság-

34 Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Magyar Helikon, h. n., 1977. 438–439.; *Uő*: A XIX. század i. m. (30. jz.) II. 8.

35 Eötvös J.: Vallomások i. m. (34. jz.) 583–584.

36 *Uő*: A zsidók emancipációja i. m. (11. jz.) 59.

37 *Uo.* 60.

38 Eötvös József: Szegénység Írlandban. In: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások. I–III. Magyar Helikon, h. n., 1978. I. 178.

gal az egyetemnek nevelődnek”.³⁹ Arról Eötvös már nem tehetett, hogy a nyilvános rendes tanár címet végül csak évtizedes késéssel, Simonyi Zsigmond csak áttérését követően, Kármán és Bánóczi pedig soha nem kapták meg. Hogy kinevezésük akadályát nem a tehetség és a szorgalom hiánya, hanem felekezeti hovatartozásuk jelentette, az kétségtelen. Ilyesfajta diszkriminációt Eötvös elképzelni sem tudott, maga a gondolat felbőszítette. 1870 októberében Goldziher Ignác, aki 1868-ban Eötvösnek köszönhetően kétéves állami ösztöndíjat nyert, hogy külföldön folytathassa tanulmányait, „búcsúkihallgatáson” megjelent jótevőjénél, mielőtt egy utolsó szemeszterre visszament Lipcsébe. A beszélgetés során Goldziher, akinek Eötvös újfent megígérte, hogy kinevezi a pesti egyetem keleti tanszékére, megosztotta vele aggodalmát, vajon e célt zsidó vallásuként valóban elérheti-e. A jelenetet Goldziher megörökítette 1890 nyarán megkezdett naplójában, amelynek elején röviden felvázolta addigi pályafutását: „A miniszter nem engedte folytatnom. Állva, egyik lábát az előtte levő karosszékre támasztva hallgatott végig. Ekkor mintha kígyó marta volna meg, gyorsan előrelépett, és keserű szemrehányásokat tett: Nem tudjuk-e, hogy szabad országban élünk, ahol minden polgár azonos jogokat élvez? Mi zsidók mindenáron azt akarjuk hinni, hogy a középkorban élünk. Vajon azt gondolom-e, hogy ő az ország pénzét haszontalanul, egyéni kedvtelésekre, a magyarországi tudósnevelés jövődöbeli haszna nélkül, az ablakon kihajigálja? Majd szelíden és csillapítólag hozzátette, hogy ne adjam át magam borús képzelgésnek; ő törődik majd sorsommal, és tudományos igyekezetem elnyeri jutalmát.”⁴⁰ Goldziher a négy hónappal később elhunyt Eötvöst ekkor látta utoljára, nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezését harmincöt évvel később kapta meg.

Második minisztersége alatt, ha kellett, Eötvös nem habozott fellépni, hogy a törvény adta oltalmat érvényesítse. Így járt el például 1868 nyarán, amikor többszöri beavatkozására volt szükség, hogy két kiskorú eperjesi zsidó lány, akiket szüleik tudta nélkül egy helyi görögkeleti kolostorba vittek, végül visszakerüljenek szüleikhez.⁴¹ Ha azonban a tét a vallási meggyőződés tiszteletben tartása volt, Eötvös ezt még a törvény betűjénél is nagyobb becsben tartotta. Miután 1868-ban a bözödújfalvi székely szombatosok az emancipációs törvény jóhiszemű félreértelmezésének eredményeképpen áttértek a zsidó vallásra, Eötvös két, 1869. május 12-én, majd szeptember 2-án kelt rendeletben utasította a helyi közigazgatási hatóságokat, hogy új vallásukban a szombatosokat ne háborgassák. A még nem bevett zsidó vallásra való áttérésüket a törvény nem engedte meg, de visszatérítésüket az állam nem kényszeríthette ki.⁴²

39 *Komlós Aladár*: Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I–II. Múlt és Jövő, Bp., 1997. I. 170.

40 *Goldziher Ignác*: Napló. Magvető, Bp., 1984. 62–63.

41 *Vegyesek*. Izraelita Közlöny 1868. jún. 12. 216.

42 *Kohn Sámuel*: A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkanclár életére és munkáira. Athenaeum, Bp., 1899. 353–368.

Zsidó Egyetemes Gyűlés

A magyar zsidóság szakadásához vezető, 1868. december 10-étől 1869. február 23-áig ülésező zsidó Egyetemes Gyűlés, köznapi nevén a zsidó kongresszus volt az a pillanat, amikor Eötvös egyértelműen elfogultnak mutatkozott, és talán éppen elfogultsága magyarázza, hogy ebben az esetben eltaktikázta magát.

Hogy a zsidó felekezet képviselői révén saját maga alkossa meg önkormányzatát, hitközségei és tanintézetei szervezetét, ez a gondolat persze teljességgel harmonizált Eötvösnek az állam és a vallás kívánatos viszonyáról vallott meggyőződésével, a „szabad egyház szabad államban” elvével. Hogy a vallástügyi minisztérium és az ország több száz hitközsége között létre kellett hozni valamiféle közvetítő testületet, ez úgyszintén kétségtelen. De az sem kétséges, hogy bár a zsidó vallást a modern korhoz és a zsidók megváltozott helyzetéhez igazítani kívánó neológok, illetve a minden újítást ellenző ortodoxok között feszülő, az ország zsidó lakosságát ekkor már mélyen megosztó vitába Eötvösnek esze ágában sem volt beleavatkozni, a kongresszus megszervezése során az előbbieknél kedvezett. A kongresszustól, írta Eötvös 1868. május 9-én válaszul a Zemplén megyei hitközségek által hozzá intézett felíratra, elvárta, hogy a közoktatási feladatokat ellátó felekezeti népiskolákat a „kor és a haza igényeinek megfelelőleg” rendezze, illetve – és általában –, hogy a honi izraeliták adminisztratív közügyeit „a kor és a hazai polgári igények szem előtt tartásával” szabályozza.⁴³ Eötvös tudta, hogy ennek az elvárásnak a neológok messzemenően hajlandóak voltak eleget tenni, lényegében ez volt saját programjuk is. Azt is tudta, hogy az ortodoxok részéről, akik számára a „korszellem” a Tóra útjáról való letérést jelentette, a „polgári igények”, vagyis a nem zsidó, profán szempontok pedig e letérés okát és eszközét, tényleges támogatást nem remélhetett.

Eötvös elfogultsága leginkább a kongresszus előkészítése végett 1868. február 17-ére általa összehívott bizottság tagjainak a kiválasztásában érhető tetten. A bizottságra az a feladat hárult, hogy a községi szervezetre és a hitközségi iskolák működésére vonatkozóan készítsen egy, a kongresszuson vitaalapként szolgáló szabálytervezetet, valamint hogy állapítsa meg a kongresszus választási szabályzatát. Venetianer Lajos és Groszmann Zsigmond neológ rabbi-történészek szerint a névsort a jeles szemészorvos Hirschler Ignác, a neológia egyik vezére és Eötvös régi bizalmasa állította össze.⁴⁴ Lehetséges, hogy így történt, de ez nem bizonyítható. Az *Israelit* című lap beszámolója szerint, és Jacob Katz ezt a változatot tartotta a leghitelesebbnek, Eötvös barátokhoz és ismerősökhöz, köztük a pesti hitközség vezetőihez fordult a kéréssel, hogy állítsanak neki össze egy listát a szóba jöhető, „intelligens és művelt férfiak” közül („Männer von Intelligenz und Bildung”), amely definíció utóbbi kitétele, jegyezte meg Katz, „legalább egy általánosan elterjedt nyelven, azaz németül vagy magyarul beszélő embereket feltételezett,

43 Levelezések. Izraelita Közlöny 1868. máj. 22. 179.

44 *Venetianer Lajos*: A zsidóság szervezete az európai államokban. Izs. Magyar Irodalmi Társulat, Bp., 1901. 503.; *Groszmann Zsigmond*: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történeti tanulmány. Az „Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, Bp., 1917. 90.

így kizárta azokat, akik csak a belső zsidó nyelvet, a jiddist használták”.⁴⁵ Akár így történt, akár máshogy, az Eötvös által felállított 36 tagú bizottság, melynek összeállításakor Löw Lipót szerint Eötvös nem kérte ki az ortodoxok véleményét, döntő többségében modern felfogású tagokból állt.⁴⁶

Az általuk írt és Eötvös által jóváhagyott kongresszusi választási szabályzat a választók köréből kizárta a legszegényebb, hitközségi adót nem fizető, cselédségi viszonyban álló vagy napszámból élő zsidókat, míg a választhatók közül mindazokat, akik nem tudtak az „országban szokásos nyelvek egyikén írni és olvasni”, vagyis az ortodoxia mindazon vezetőit, akik csak jiddistül beszéltek.⁴⁷ A szabályzat jóval demokratikusabb volt, mint az ekkor érvényben levő, vagy az 1874-es parlamenti választási törvény, de így is nyilvánvalóan az akkulturáltabb és jobb módú neológoknak kedvezett.

A kongresszust követő, a képviselőházba is begyűrűző viták során Jókai Mór vádjaira reagálva 1870. február 18-i felszólalásában Eötvös azt állította, „a választási mód meghatározásában [...] különböző vidékekről oly izraelita vallású férfiakat hívtam össze, kikről azt hittem, hogy ők a közbizalmat bírják, és ezeket szólítottam fel, dolgoznának ki egy választási szabályt”.⁴⁸ Ha a közbizalom alatt a magyar zsidók körülbelül felét kitevő ortodoxok bizalma is értendő, márpedig hogyan is lenne másképp, akkor Eötvös őszintesége erősen kétségbe vonható. Hiszen akárhogyan történt is az általa összehívott bizottság tagjainak a kiválasztása, lehetetlen, hogy nagy többségük „neológ” pártállásával Eötvös ne lett volna tisztában.

A kongresszus összehívásakor Eötvös két taktikai hibát követett el. A már idézett, Zemplén megyei hitközségeknek küldött levelét azon, az Egyetemes Gyűlést megnyitó beszédében újfent és sokadszorra ismételt reményével zárta, hogy a két tábor a kongresszuson megtalálja majd a mindkét felet kielégítő kompromisszumot.⁴⁹ A körülményeket tekintve nehezen érthető, vajon Eötvös milyen alapon reménykedett ennek létrejöttében. A kongresszust megelőző év során az ortodoxia szószólói ismételten hangot adtak meggyőződésüknek, miszerint saját táboruk és a zsidóság szerintük leggyökeresebb hitelveit is megtagadó „újhitűek” között alapvető ellentétek feszülnek.⁵⁰ A körösladányi Krausz Zsigmond (1868 nyarától az ortodox Hitör Egylet által kiadott *Magyar Zsidó* című hetilap szerkesztője) már az 1868. februárban összeült bizottság tárgyalásainak második napján arra kérte Eötvöst, hogy a magyar zsidóság két vallásra szakadt hívei külön ülésezzenek, és két

45 Jakov Katz: Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő, Bp., 1999. 137.

46 Katzburg, N.: i. m. (1. jz.) 85.; Katz, J.: Végzetes szakadás i. m. (45. jz.) 139.

47 Schöpkés Ede–Rosenberg Lipót: Az aradi izraelita hitközség tisztelt tagjaihoz! Goldscheider ny., Arad, 1868. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár Kny. D 3.030. (Oldalszámozás nélkül.)

48 Képviseleti napló 1869–1872. VI. Légrády Testvérek, Pest, 1870. 14.

49 Levelezések i. m. (43. jz.) 179.; Zeller Árpád: A magyar egyházpolitika 1847–1894. I–II. Boruth ny., Bp., 1894. I. 946.

50 Tencer Pál: Egység-e vagy szakadás? Izraelita Közlöny 1868. aug. 14. 301.; Katzburg, N.: i. m. (1. jz.) 82.

külön országos szervezetbe tömörüljenek.⁵¹ A neológ *Izraelita Közlöny*höz beküldött leveleikben az olvasók már hónapokkal a kongresszus összejövetele előtt előrevetítették a szakadás valószínűségét: „Beszélük, sőt lehetnek, kik esküvel is merhetnének erősíteni – írta egy olvasó 1868 júniusában –, hogy a pártduh mirigye annyira megüledék honunk izr. hitközségei belsejében, hogy a hitszakadásnak okvetlenül bekövetkeznie kell.”⁵² 1868. október 30-án Kohn Sámuel pesti főrabbi megjelent a képviselőház bizottsága által a népiskolai közoktatásról készített törvénytervezetről rendezett meghallgatáson. „A pártok jelenleg nálunk annyira elkeseredtek – jelentette ki Kohn a bizottság előtt, amelynek vallás- és közoktatásügyi miniszteri minőségében Eötvös természetesen szintén tagja volt –, hogy az úgynevezett modern párt gyermekeit oly iskolákba nem fogja küldeni, hol azon párt, a mely magát ó-hitűnek nevezi, felsőbbbségre vergődött s azok vezetik az iskolát és megfordítva.”⁵³ A kongresszuson, ahogyan ez előre látható volt, a két tábor nem tudott megegyezni: az ortodoxok többsége kivonult a gyűlésről, amelynek nélkülük kialakított szabályzatával nem érthettek egyet és amelyet nem fogadhattak el.⁵⁴

A második hibát Eötvös ekkor követte el, azzal, hogy bízott az ortodoxok meghunyászkodásában. A kongresszusi szabályzatot Ferenc József 1869. június 14-én szentesítette, szeptember elején érvénybe is lépett. Két héttel korábban Eötvös Karlsbadból a következő sorokat küldte államtitkárának, Tanárky Gedeonnak: „Ami a zsidókat illeti, kérlek, légy azon, hogy a kongresszusi határozatok mentül előbb életbe léptessenek, mire, úgy hiszem, most alig szükséges egyéb, mint hogy a nyomtatványok általam aláírassanak. – A zsidók annyiban Salamon bölcsességének örökösei, hogy a fait accompli-eket mindég elismerik, s ez fog történni a kongresszusi munkálatokkal is, mihent azok életbe léptek.”⁵⁵ Erre az optimizmusra azonban Eötvösnek semmi oka nem volt. Éppen ellenkezőleg, minden jelzés arra utalt, hogy az ortodox tábor nem lesz hajlandó egy olyan szervezetbe tömörülni, amely a szerintük Izrael vallásától elszakadt újítók szabályzata alapján működik.⁵⁶ „A zsidó – írta Eötvös egy 1840-es feljegyzésben – [...] hajolhatatlan, hol hite forog kérdésben.”⁵⁷ Az 1860-as évek végéhez érve a zsidók egészére ez már biztosan nem állt, de az ortodoxok esetében kétségkívül helytálló volt. Ezt Eötvös ekkor nem volt képes vagy hajlandó felismerni.

51 Groszmann Zs.: A magyar zsidók a XIX. század közepén i. m. (44. jz.) 90–91.; Katz, J.: Végzetes szakadás i. m. (45. jz.) 139. Krausz később megváltoztatta álláspontját. Ld. uo. 192–195.

52 Levelezések. *Izraelita Közlöny* 1868. jún. 26. 231.

53 Dr. Kohn Sámuel, pesti izr. hitszónok kihallgatása az országos képviselőház 25 tagú népnevelési bizottságában. *Izraelita Közlöny* 1868. nov. 6. 418.

54 A kongresszus lefolyásáról ld. Katz, J.: Végzetes szakadás i. m. (45. jz.) 185–222., ill. Katzburg kitűnő összegzését: *Nathaniel Katzburg: The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869*. In: *Hungarian-Jewish Studies*. II. Ed. Randolph L. Braham. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1969. 1–33.

55 Eötvös J.: Levelek i. m. (16. jz.) 605.

56 Katz, J.: Végzetes szakadás i. m. (45. jz.) 225–242.

57 Eötvös J.: Vallomások i. m. (34. jz.) 103.

Maradt az oktroj lehetősége, amit azonban Eötvös – ezt több ízben leszögezte – elutasított.⁵⁸ Ilyen módon, miután 1870. március 18-án az országgyűlés a vallás-szabadság elvének tisztelete alapján határozatban utasította a minisztert, hogy függessze fel az ortodox zsidók elveivel ellenkező és így rájuk nem kényszeríthető kongresszusi szabályzat életbe léptetését,⁵⁹ Eötvös nem késlekedett, a határozatot április 2-án rendeletben megerősítette.⁶⁰ Innentől már csak egy út maradt: a kongresszusi szabályzat mellett az ortodoxok által saját meggyőződésük szerint kialakított szabályzat Eötvös halála után, 1871. november 15-én rendeleti úton bekövetkezett elismerése, vagyis a magyar zsidóság szervezeti különválása, a neológ–ortodox szakadás felekezeti jogi intézményesítése.⁶¹

Konklúzió

Eötvös utolsó, az ország zsidó lakosságát (is) érintő politikai cselekedete a képviselőházban 1870. április 7-én bemutatott, „a vallás szabad gyakorlatáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról” címet viselő törvényjavaslata volt. A vallások egymás közötti és az állammal szembeni teljes egyenlőségét kimondó, ezzel a vallások addigi – „el nem ismert”, „elismert”, „bevett” – hierarchikus kategóriáit megszüntető, a zsidó hitre való áttérést is lehetővé tevő törvényjavaslat a zsidó vallást a keresztény vallásokkal mindenben teljességgel egyenrangúvá tette.⁶²

Tekintsük az eseményt szimbolikusan.

Vélhetjük úgy, hogy Eötvös politikai kudarcának szimbóluma volt. Egy olyan emberé, aki, amint ezt több ízben leírta – hol csüggedten, hol keserűen, hol büszkén –, előtte járt korának, vagyis liberálisabb volt politikustársainál, akikre 1841-es röp-

58 *Venetianer L.*: i. m. (44. jz.) 504.; *Eötvös J.*: *Levelek* i. m. (16. jz.) 594.; Képviselőházi napló 1869–1872. VI. i. m. (48. jz.) 14.

59 Képviselőházi napló 1869–1872. VII. Légrády Testvérek, Pest, 1870. 138.

60 *Katz, J.*: *Végzetes szakadás* i. m. (45. jz.) 248.

61 A Pauler Tivadar vallás- és közoktatástügyi miniszter 26.915 sz. alatt kelt rendelete által jogszabályként elismert „Magyar- és Erdélyország autonóm hittörvényhű zsidó hitfelekezet” szervező alapszabályzatát közli *Zeller Á.*: i. m. (49. jz.) I. 975–983.

62 Képviselőházi irományok 1869–1872. IV. Deutsch ny., Pest, 1870. 257–258. Ld. különösen a 4. paragrafus második bekezdését és a 8. paragrafus első bekezdését. Eötvös indoklására ld. uo. 259–262. Az 1867-es emancipációs törvény a zsidókat csak mint egyéneket egyenjogúsította, de a zsidó felekezetekről nem szólt, így ez utóbbi, *bevetté* nyilvánításának hiányában, korábbi, *türt* állapotából átlépett az ekkortól csupán rá (majd 1905-től a baptista, 1916-tól a mohamedán vallásra) vonatkoztatott *elismert* felekezet státuszába. Harmadik kategóriaként az 1867-től megszűnt „türt” vallásokat az „el nem ismert”, vagyis minden állami védelmet nélkülöző, magántársulatoknak tekintett azon vallásfelekezetek váltották fel (ilyennek számítottak a nazarénusok és az adventisták), amelyeknek hitéleti szabályzatait a Vallás- és Közoktatástügyi Minisztérium nem hagyta jóvá, nem „ismerte el”. *Horváth János*: A magyar királyság közjoga. Dobrowsky és Franke, Bp., 1894. 511–512.; *Melichár Kálmán*: Egyházi szervezet és vallásügyi igazgatás Magyarországon. Pallas, Bp., 1902. 29.

irata az emancipációról nemigen hatott, és akik Eötvös tíz hónappal később bekövetkezett halálakor még javaslatának parlamenti vizsgálatába sem kezdtek bele.⁶³

De vélhetjük úgy is, hogy a törvényjavaslat Eötvös zsidópolitikájának és kortársai között elfoglalt egyedülálló helyének volt mintegy utolsó, szimbolikus kifejezése. Működésének ideje alatt nem találunk egyetlen politikai gondolkodót vagy politikust, és pláne nem a két szerepkörben egyaránt kimagasló személyt, aki a zsidók és vallásuk feltétel nélküli és teljes egyenlősége mellett olyan egyértelműen és következetesen kiállt volna, mint ő.

Nem véletlen, hogy zsidó kortársai szemében, majd a magyar–zsidó, vagy legalábbis a neológ zsidó emlékezet panteonjában a magyar államférfiak közül Eötvös József foglalta el a legelső, mindenek felett álló helyet. „Nincs többé Józsefünk!” – búcsúztatta halála után Kohut Sándor székesfehérvári főrabbi, aki gyászbeszédében Eötvöst a bibliai Józsefhez hasonlította.⁶⁴ „Hazánkra nézve – jelentette ki Rokonsztein Lipót szombathelyi főrabbi –, báró Eötvös József az ős Mózesnek hű példánymása vala.”⁶⁵

MIKLÓS KONRÁD JÓZSEF EÖTVÖS AND THE JEWS

The study, which examines the stance and policies of József Eötvös towards the Jews, basically deals with three topics: the role of Eötvös in the Jewish emancipation, his view on their conversion, and his behaviour during the Jewish Congress of 1868–1869, which resulted in the split between the Neologs and the Orthodox.

After the speech he had delivered in the Upper Chamber of the Hungarian parliament during the debate about an ultimately failed proposal which would have secured for the Jews those civic rights that were enjoyed by the non-noble inhabitants of the country, Eötvös published an article in the subject under the title of *The Emancipation of the Jews*. In this spirited apologetical writing Eötvös dismissed all requirements set as the preconditions of emancipation as untenable and nonsensical. Untenable, as it was impossible to demand whatsoever in exchange for a liberty that was due to all men; nonsensical, for no attachment could be expected from the Jews to a fatherland whose inhabitants refused to recognise them as its sons.

In the matter of Jewish conversion, an important difference separated Eötvös from his contemporaries. While the latter tended to oppose to the Jewry not Christianity in general but rather the Christian Hungarians, Eötvös regarded the issue in strictly religious terms. He was convinced that the mission of the Jews had been concluded with the coming of Christ,

63 Mint ismeretes, a zsidó vallás bevétté nyilvánítása és ekképpen a zsidó vallásra való áttérés lehetősége csak huszonöt évvel később, az egyházpolitikai reformok révén valósult meg, az előbbi „az izraelita vallásról” szóló 1895:42. tc., az utóbbi „a vallás szabad gyakorlásáról” szóló 1895:43. tc. révén.

64 Kemény József: Vázlatok a győri zsidóság történetéből. Győri Hírlap Ny., Győr, 1930. 43.

65 Rokonsztein Lipót: Siratjuk Eötvös Józsefet, mint hazánk Mózesét. Szent beszéd, melyet a szombathelyi izr. templomban 1871-iki februárhó 28-án (5631-ki Adárhó 7-én), mint Mózes halála évforduló napján, B. E. báró Eötvös József M. K. Vallás- s Közközlétiügyi miniszter úr f. hó 2-án történt gyászos kimúlta felett tartott Dr. _ főrabbi. Bertalanffy ny., Szombathely, 1871. 3.

and that the natural course of the Jews led towards Christianity. As, however, only a sincere conversion to the Christian faith could be desired, the Christians could only accelerate the coming of the long-awaited moment by living an exemplary life. As a Catholic, Eötvös hoped for the conversion of the Jews, but as a politician he did not urge it. As a man of living faith, and as a reform politician who proclaimed and fought for the freedom of religion, he completely disapproved of the idea of a secular reward for apostasy.

In the course of the Jewish Congress, which aimed to establish the self-government of the Jewish denomination, Eötvös proved biased and applied a wrong tactics. Underestimating as he did the differences between the Neologs, who were ready to adapt Judaism to the „spirit of the age”, and the Orthodox, who opposed all religious innovations, he believed that the two parties would finally manage to work out a compromise during the congress. His hope was unfounded, however. After the congress, which ended with a split, he continued to hope the same unreasonably for the submission of the Orthodox. Since he rejected the way of octroy, there remained but one way: already after the death of Eötvös, the official recognition of the Orthodox regulation alongside the Neolog one by way of edict, and thus the organisational division of Hungarian Jewry.

Róma és Bécs között

Rudnay Sándor esztergomi érsek stratégiája az 1822. évi magyar nemzeti zsinat sikere érdekében*

A magyar főpapság tervei a 19. század első évtizedeiben a nemzeti zsinat intézményének felelevenítésére, egy magyar nemzeti zsinat¹ összehívására egyformán aggodalmat keltettek Rómában és Bécsben. A Szentszék a nemzeti zsinatban a magyar egyház gallikán vagy febronianista szellemű, Rómától független nemzeti egyház létrehozását célzó törekvéseit sejtette, amely egyúttal teret enged a jozefinista világi hatalom beavatkozásának. Éppen ehhez hasonló esetek elkerülése végett tartott Róma igényt arra, hogy bármely helyi zsinat dekrétumainak érvénybe lépéséhez jóváhagyásra fel kell terjeszteni azokat a Szentszékhez.² A másik oldalon a bécsi udvar a katolikus uralkodót megillető *ius circa sacra*ra hivatkozással ragaszkodott a zsinat feletti

* A tanulmány az OTKA NK 83799 sz. kutatási programja keretében készült.

1 A zsinat főbb szakirodalma: *Csernoch János*: Nemzeti zsinat. Magyar Sion 9./23. (1895) 881–913.; *Pál Mátyás*: A pozsonyi nemzeti zsinat 1822-ben. Religio 51. (1912) 30–33. sz. 470–471., 488–490., 503–505., 520–521.; *Meszlényi Antal*: A jozefinizmus kora Magyarországon (1786–1846). Stephaneum, Bp., 1934.; *Villányi Győző*: A magyar papság valláserkölcsei reformjavaslatai a pozsonyi nemzeti zsinaton (1822). Különös tekintettel Győregyházmegyére. Győregyházmegyei Alap, Győr, 1938.; *Ritsmann Pál*: Az 1822. évi nemzeti zsinat és a kormányhatóságok. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 10. (1940) 150–186.; *Gabriel Adriányi*: Ein Exegetenstreit an der Theologischen Fakultät der Universität zu Budapest 1806–1820. In: Stimuli. Exegese und ihre Hermeneutik in Antike und Christentum. Festschrift für Ernst Dassmann. Hrsg. Georg Schöllgen-Clemens Scholten. Aschendorf, Münster, 1996. (Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsbd. 23.) 596–601.; *Uő*: Die letzte ungarische Nationalsynode von 1822 und die Protestanten. Annuario Historiae Conciliorum 42. (2010) 1. sz. 103–118.; *Fejérdy András*: Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat és az apostoli szentszék. In: Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. Szerk. Balogh Margit–Varga Szabolcs–Vértési Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja, Bp.–Pécs, 2014. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 10.) 219–235.

2 A helyi zsinatokra vonatkozó szabályokat XIV. Benedek pápa foglalta össze: Sanctissimi Domini Nostri Benedicti Papae XIV. De Synodo Dioecesana libri tredecim. Joannes Generosus Salomoni, Romae, 1755. Ennek alapján figyelmeztette Paolo Leardi bécsi nuncius Rudnayt arra, hogy köteles a zsinat határozatait jóváhagyásra Rómába küldeni. Paolo Leardi bécsi nuncius 674. sz. jelentése, 1821. december 31. Archivio Segreto Vaticano, Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna, vol. 247. 191v. A zsinati határozatok bemutatásának követelményét szintén hangsúlyozta Pietro Caprano a magyar nemzeti zsinatról készített szakvéleményében: Sentimento sugli affari contenuti nel Dispaccio riservato di Monsig. Nunzio di Vienna in data del 27 Aprile decorso (1822). Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico. Archivio della Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari Periodo I, Austria 1822, posizione 40. fascicolo 9. 3r–37r.

ellenőrzéshez és minden, az egyház szabadságát célzó vagy Róma-hűségét igazoló lépést az uralkodó jogainak csorbításaként, külső hatalom belügyekbe való beavatkozásaként tekintett.³

A nemzeti zsinat megtartása, valamint a születendő határozatok életbe lépése érdekében tehát a magyar egyházi vezetésnek egyszerre tekintettel kellett lennie Róma és Bécs igényeire és elvárásaira. A Szentszék és a bécsi udvar álláspontja három főbb kérdésben ütközött: 1. Lehet-e beleszólása az államnak a zsinat összehívásába és a tárgyalandó pontok meghatározásába? 2. Van-e joga a magyar királynak a zsinat lefolyását személyesen vagy küldöttek útján ellenőrizni? 3. Kinek az illetékessége a zsinat határozatait jóváhagyni? Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy röviden vázoljuk, milyen stratégiát követett „*duas inter summas potestates, Sedis quippe Apostolicae, et Summi Terrae Principis*”⁴ a magyar egyházi vezetés – különösképpen Rudnay Sándor prímás – annak érdekében, hogy biztosítsa a zsinat szabadságát és sikerét anélkül, hogy akár Rómával, akár Béccsel összetűzésbe került volna.

A zsinat összehívása és napirendjének meghatározása

Rudnay Sándor hercegprímás és az egész magyar egyházi vezetés egyértelműen a magyar prímásnak tulajdonította a nemzeti zsinat összehívásának, és a zsinaton tárgyalandó témák meghatározásának jogát. Éppen ezért, amikor Somogyi Lipót szombathelyi püspök 1818. november 7-én kelt beadványa nyomán, I. Ferenc utasítására Fischer István egri érsek, Kurbély György veszprémi és Vurum József székesfehérvári püspökök a magyar egyházban tapasztalható erkölcsi romlás okainak feltárásáról és a helyzet orvoslásáról tanácskoztak, azért nem javasolták azonnal a nemzeti zsinat összehívását, csupán a püspökök közös tanácskozó gyűlésének (*comune omnium Episcoporum simul congregandum*

3 A király vallás körüli jogairól ld.: *Gyetvai Péter*: A vallás körüli felségjogok (*jura circa sacra*) a magyar közjogászoknál és kánonistáknál. Élet, Bp., 1938. (Dolgozatok a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem kánonjogi szemináriumából 4.). A jozefinista álláspontot tömören összefoglalja az Udvari Kancellária 1820. augusztus 25-i votuma. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL-OL), A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztrátúrája, Acta Generalia 10019/1820: „a nullo jam nunc in dubium vocetur thesis illa e supremi imperii civilis indole deducta etiam Catholicis terrae Principibus ius circa sacra competere; hoc vero duabus partibus constare censeant iuris consulti: advocatia quippe Ecclesiastica, qua tuitione religionis, iuriumque Ecclesiae continetur, et inspectione saeculari, per quem cavetur: nequid specie religionis civitate donatae detrimenti capiat civilis Respublica. Fidelissimum hoc dicasterium demisse arbitrando, Synodi per Primatem Regni proposita celebrationem benigne admitti posse, sollicita una de eo, quam in hoc conventu partem supremum civile imperium virtute praedesignati iuris sumeret.”

4 Rudnay Sándor esztergomi érsek levele I. Ferenc királyhoz. Esztergom, 1822. november 3. MNL-OL A 39 6021/1824.

consultatio)⁵ megtartását, mert az esztergomi szék éppen betöltetlen volt.⁶ Fischer István egri érsek a nemzeti zsinat kívánalmát csak Rudnay kinevezését követően fogalmazta meg *expressis verbis*.⁷ Rudnay jogászhai ugyancsak megerősítették, hogy a nemzeti zsinat összehívásának joga a primást illeti,⁸ így a primás saját jogkörében hívta össze a zsinatot.⁹

A jozefinista egyházpolitika keretei között a magyar egyházi vezetés ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy a primás nemzeti zsinat összehívására vonatkozó jogát kizárólag az uralkodó beleegyezése esetén érvényesítheti. Az új primás, Rudnay tehát, azt követően, hogy püspöktársai, illetve az udvar útján megismerte és helyeselte a nemzeti zsinat összehívására vonatkozó terveket, már 1819. november 4-én arra kérte I. Ferencet: hatalmazza fel őt, hogy Esztergomban saját elnöklete alatt nemzeti zsinatot tartson. A levélben Rudnay egyúttal megjelölte azt az 5 pontot is, amelyet a zsinatnak szerinte meg kell tárgyalnia.¹⁰

A zsinat összehívásának jogához szorosan kapcsolódott a tárgykörök meghatározásának joga is, amely egyértelműen a primást illette meg. Jóllehet a bécsi udvar a primásnak ezt a jogát nem kérdőjelezte meg, a jozefinista egyházpolitikai szemlélet szerint az uralkodó felügyeleti joga részének tekintették, hogy beleszólhasson a tárgyalandó témák meghatározásába. Az udvar óvatosságát jelzi ugyanakkor, hogy az eredeti 5 ponton felül javasolt további témákra vonatkozóan I. Ferenc kikérte a primás előzetes véleményét, mert Bécs nem kívánt olyan témákat előterjeszteni, amelyek megvitatása összetűzéshez vezethetett volna a Szentszékkal.¹¹ Az uralkodó így végül további három pontot javasolt a zsinat tárgyalandó témái közé: 1. a vallásalapot mentesítsék az alapítványi misék kifizetésének terhéől; 2. célszerűbb formában alakítsák át az egyházi bíróságok működését mind a különböző fokok bíráit, mind a perrendtartást, különösképpen pedig a házassági pereket illetően; 3. biztosítsák a bécsi papnevelő intézet anyagi alapjait. Jóllehet Rómában mind a zsinat megtartásának királyi engedélyhez kötését, mind a zsinat témáiba való beleszólást veszélyes

5 Fischer István egri érsek, Vurum József székesfehérvári és Kurbély György veszprémi püspökök levele Koháry Ferenc alkancellárhoz. Székesfehérvár, 1819. július 22. Esztergomi Primási Levéltár (= EPL), Acta Rudnayana, Publico-ecclesiastica, Synodi Nationalis Hungaricae acta (= Nr. 70.) 4.

6 Vö. *Ritsmann P.*: i. m. (1. jz.) 153–155. Somogyi Lipót beadványát közli: *Géfin Gyula*: A Szombathelyi Egyházmegye története. I. Szily József, Herzan Ferenc gróf bíboros, Somogyi Lipót és Böhle András püspökök élete és működése. Szombathely, 1929. 419–422. *Meszlényi A.*: i. m. (1. jz.) 250–251. tévesen Kopácsy Sándor székesfehérvári püspökről beszél, jóllehet ekkor még Vurum József állt a székesfehérvári egyházmegye élén.

7 Fischer István egri érsek levele Rudnay Sándor esztergomi érsekhez. Karlsbad, 1819. augusztus 14. EPL Nr. 70/2. „In hac communi causa nihil profecto Synodi Nationalis celebratione ad exemplum Patrum nostrorum magis expetendum esse, existimasset, si jam tunc faustissimae Celsitudinis Vestrae in Regni Primatem nominationis fama ad nos pertigisset.”

8 Vö. *Bélik József*: *Dissertatio de Iuribus Primatum in Metropolitanos, eorumque Suffraganeos* (1822) és a kapcsolódó dokumentumokkal. EPL Nr. 70/6.

9 A zsinatot meghirdető, 1822. június 1-jén kelt dokumentumot közli: *Török János*: Magyarország primása. Közjogi és történeti vázolat. Laufer–Stolf, Pest, 1859. 233–235.

10 Rudnay Sándor esztergomi érsek levele I. Ferenc királynak. MNL-OL A 39 8328/1820.

11 Vö. *Ritsmann P.*: i. m. (1. jz.) 166.

állami behatásnak tartották,¹² Rudnay 1820. november 23-i levelének tanúsága szerint a magyar egyház a zsinat napirendjének kiegészítését sem tekintette illetéktelen beavatkozásnak: a primás a javaslatokat az uralkodónak a zsinat és az egyház iránti törődéseként értékelte, és örömmel üdvözölte. Sőt egyúttal arról is biztosította a királyt, hogy minden esetleges további témajavaslat megvitatását szintén kötelességüknek fogják tartani a magyar püspökök.¹³

Míg a magyar egyházi vezetés természetesnek tartotta, hogy a zsinat megtartásához szüksége van a bécsi udvar engedélyére, Rómával szemben – a történelmi előzmények ismeretében – hasonló lépést nem tartottak indokoltnak. A Forgách Ferenc esztergomi érsek által 1611-ben tartott tartományi zsinat példája nyomán csupán a pápa előzetes tájékoztatását tekintették fontosnak a zsinat összehívásáról. Jóllehet az elaborátum, amely a zsinatot bejelentő és áldást kérő levél küldésére javaslatot tett, nem tartotta valószínűnek, hogy Bécs megakadályozza a dokumentum kézbesítését,¹⁴ a valóságban a levelet nem továbbították, így Róma nemzeti zsinatot illető aggodalmai még jogosabbnak tűntek.¹⁵

Királyi biztosok küldése a zsinatra

Amilyen megengedő volt a magyar egyházi vezetés a zsinat összehívásának engedélyezését, vagy éppen a zsinat napirendi pontjába történő állami beleszólást illetően, olyan határozottsággal lépett fel, hogy megakadályozza királyi biztosok kiküldését. A magyar kancellária ugyanis 1819. november 26-i előterjesztésében nem csupán a zsinat összehívásának engedélyezését javasolta a királynak, hanem egyúttal arra is felhívta a figyelmét, hogy jogában áll akár személyesen, akár királyi biztosok útján felügyelni a zsinat munkáját.¹⁶ A felvetés nyomán kibontakozó jogelméleti és jogtörténeti vita konkrét tétje a magyar nemzeti zsinat esetében a primás zsinattal kapcsolatos jogainak védelmezésén túl a zsinat belső szabadságának megőrzése, a közvetlen állami befolyásolás lehetőségének kiküszöbölése volt.

Az udvar a királyi jogigény elvi alapját egyrészt a jozefinista egyházpolitika által az uralkodónak tulajdonított *jura circa sacrá*-ban, másrészt a II. Szilveszter pápától Szent Istvánnak és utódainak adott különleges apostoli legátusi rangból fakadó speciális jogokban látta, miszerint az apostoli király a pápa helyett és nevé-

12 Vö. Fejérdy A.: i. m. (1. jz.) 220–226.

13 Rudnay Sándor esztergomi érsek levele I. Ferenchez. Esztergom, 1820. november 23. EPL Nr. 70/13. Összefoglalja: Ritsmann P.: i. m. (1. jz.) 165–166.

14 Vö. Pro Sacra Synodo Nationali Hungarica c. elaborátum. (1820. december 8.) EPL Nr. 70/43.: „Audeo denique confidere in penitus perspecta personali nostri Augustissimi Domini erga Suam Sanctitatem Pium Papam VII veneratione, ut non difficulter communicationem ejusmodi admittat, imo eadem etiam delectetur, eamque promoveat, utpote politicis Statuum Suorum relationibus minime adversam, minimeque formidolosam aut suspectam.”

15 Vö. Fejérdy A.: i. m. (1. jz.) 226.

16 Koháry Ferenc alkancellár javaslata I. Ferencnek. Bécs, 1819. november 26. MNL-OL A 39 8328/1820.

ben intézheti (*disponere atque ordinare*) az uralma alá tartozó egyház ügyeit.¹⁷ Az események alapján ugyanakkor arra következtethetünk, hogy Bécs maga sem tartotta elegendőnek a jozefinista egyházpolitika alapelveire történő hivatkozást, és ugyancsak tudatában volt annak, hogy az apostoli legátusi rangból levezethető privilégiumok köre vitatható. Álláspontját ezért jogtörténeti érvekkel kívánta erősíteni, de a kancellária által elvégzett levéltári kutatás is azt erősítette meg, hogy a magyar történelemben nem volt arra példa, hogy királyi biztos szerepelt volna a zsinaton.¹⁸

Rudnay, miután értesült a királyi biztosok küldésének tervéről,¹⁹ kidolgoztatta a királyok zsinathoz kapcsolódó jogainak kérdésével kapcsolatos egyházi álláspontot. Ennek keretében összeállítást készítettek az egyházi hatalom világi hatalomtól való függetlenségének igazolására, Péterffy történeti munkája alapján rámutattak, hogy a magyar zsinatok történetében nem volt példa királyi biztosok jelenlétére, és különböző logikai érveket is felsorakoztattak: mindenekelőtt, hogy a több évszázados hagyomány – minden bizonnyal a protestáns zsinatok feletti királyi felügyelet létező gyakorlatára alapozott – megtörése a király katolikusok iránti bizalmatlanságának jele volna. A biztosok jelenléte továbbá korlátozná a zsinati vita szabadságát, és így veszélybe sodorná a tanácskozás eredményességét. Végül pedig a magyar klérus uralkodóhűsége sem teszi szükségessé az ilyen fokú ellenőrzést.²⁰

Rudnaynak a királyi biztosok jelenlétét ellenző levele végül egyáltalán nem kérdőjelezte meg a biztosok kiküldésének királyi jogát, hanem a szembeállítható történeti, illetve az ezeken nyugvó logikai érvekre helyezte a hangsúlyt. A levélből nem maradtak ki teljességgel az egyház szabadságát hangoztató érvek sem, de a primás ezek életét jelentősen tompította.²¹ Kitért ugyan a két hatalom egymástól való függetlenségére, amelynek megsértése oly sok bajt okozott a múltban, de hangsúlyozta, hogy a zsinat szabadságának igénye semmiképpen sem fenyegeti a világi hatalmat, miképpen VII. Gergely vagy IV. Ince pápák idejében, hiszen már Róma is elfogadja a világi hatalom méltóságát. Azzal pedig, hogy ígéretet tett a zsinat határozatainak király elé terjesztésére (megtekintés: *conspectus*), végső soron elfogadta a jozefinista egyházpolitika játékszabályait. A király végül 1820. október 24-én hozta meg a végső döntést, amelyben hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti

17 Ritsmann P.: i. m. (1. jz.) 162. A Szilveszter-bulla passzusait idézi: *Sentimento sugli affari* (2. jz.) 12r. Vö. még: Villányi Gy.: i. m. (1. jz.) 10. A Szilveszter-bulláról ld. Döry Ferenc: Szilveszter-bulla. In: Magyar Katolikus Lexikon. XIII. Szent István Társulat, Bp., 2008. 292.

18 Kimutatás a magyar udvari kancellária számára. Bécs, 1820. augusztus 3. MNL-OL A 39 9221/1820.

19 Koháry Ferenc kancellár levele Rudnay Sándor esztergomi érsekhez. Bécs, 1820. július 14. MNL-OL A 39 8328/1820.

20 Vö. Idézetek egyházi hatalom világi hatalomtól való függetlenségére. (S. d.) EPL Nr. 70/7.; Negatív állásfoglalás uralkodói megbízottak zsinaton való részvételéről. Esztergom, 1820. augusztus 14. EPL Nr. 70/8. és Animadversiones contra commissarii regii in Synodo nationali praesentiam. (S. d.) EPL Nr. 70/9.

21 Rudnay Sándor esztergomi érsek I. Ferenchez. Esztergom, 1820. augusztus 9. MNL-OL A 39 10019/1820. Fogalmazvánnyal és Lorenz államtanácsosnak írt levél fogalmazványával együtt: EPL Nr. 70/11.

zsinatot királyi biztosok nélkül tartsák meg, azzal a kitétellel, hogy a zsinat eredményeit közzétételük előtt be kell nyújtani királyi jóváhagyásra.²² A vita tehát olyan kompromisszumos megoldással ért véget, amely látszólag az egyházi álláspont győzelmét jelentette, hiszen sikertült biztosítani a zsinat belső szabadságát.²³

Az 1822. szeptember 8. és október 16. között Rudnay elnöklétével megtartott nemzeti zsinaton végül 82 zsinati atya vett részt: az elnöklő esztergomi érseken kívül jelen volt Klobusiczky Péter kalocsai érsek, Cseh István kassai, Eszterházy László rozsnyói, Király József pécsi, Kopátsy József szombathelyi, Raffay Imre diakovári és Vurum József nagyváradai püspök, valamint Pótsy Elek munkácsi, Stanich Konstantin kőrösi és Vukán Sámuel nagyváradai görög katolikus püspök, a címzetes és felszentelt püspökök, az üresedésben lévő püspökségek káptalani helynökei, a távol maradt püspökök helyettesei, a káptalanok küldöttei, a szerzetesrendek apátjai és tartományfőnökei, továbbá a pesti egyetem és a püspöki liceumok meghívott tanárai.²⁴ A résztvevők a zsinat napirendjén szereplő nyolc pontot előbb – az egyházmegyei zsinatok eredményeit alapul véve – bizottságokban tárgyalták meg, majd miután a bizottságok írásos előterjesztését plenáris gyűléseken megvitaták, a határozatokat nyilvános üléseken hirdették ki ünnepélyesen.²⁵

A nemzeti zsinat központi témájával, azaz a vallási és erkölcsi élet helyreállításával kapcsolatban készült határozat előbb számba vette a romlás legfőbb okait, majd ezek alapján fogalmazta meg a püspökökre, papságra, a hívekre és külön a tanulóifjúságra vonatkozó tennivalókat: az erkölcsi hanyatlást lényegében a felvilágosodás eszköztárát gyógymóddul használva, oktatással, ismeretközléssel és külső szabályok felállításával látta megállíthatónak. Az új magyar nyelvű bibliafordítás kiadása ügyében az a határozat született, hogy a Káldi-fordítást kell újra kinyomtatni.²⁶ A pesti egyetem tanárai közötti teológiai vita megoldása a zsinat idejére Tumpacher halálával tárgyalanná vált, így a zsinat úgy határozott, hogy az

22 Ritsmann P.: i. m. (1. jz.) 164–165. A királyi engedélyt Koháry Ferenc 1820. november 3-án közölte Rudnayval. EPL Nr. 70/14.

23 A magyar egyházban ezt utóbb tényleges eredményként értékelték. Vö. Pro Sacra Synodo Nationali Hungarica c. elaborátum (14. jz.) EPL Nr. 70/43: „Ipsum illud Supremae erga Patres Synodi hujus Fiduciae argumentum, quod a Commissarii Regii interventu Controllo liberam ac immunem fore hanc Sacram Nationalem Synodum declarat Augustissimus.”

24 A résztvevők névsora és aláírása a zsinati határozatok végén szerepel: Decreta Synodi Nationalis Hungaricae Posonii in Ecclesia SS. Salvatoris die 8^a Septembris et sequentibus 1822 celebratae. MNL-OL A 39 6021/1824.

25 A zsinat ügymenetéről ld.: Dr. Fabius: Nachrichten und Betrachtungen über die ungarische Nationalsynode vom Jahre 1822. Seidel Kunst- und Buchhandlung, Schulzbach, 1924., ill. az álnéven készült vitáirait alapjául szolgáló zsinati naplót: Diarium Synodi Nationalis Hungaricae Anno 1822 die 8 Septembris Posonii sub Celsissimo Principe et Primate Alexandro Rudnay de Eadem et Divek-Ujfalu inchoatae, et sequentibus continuatae sub provincialatu A. R. P. Ioannis Ev. M. Minetti. Budapest Főváros Levéltára, XII. 3. Egyházi szervezetek (1683–1951), A pesti szerzeta rendház és a Magyar Szervita Rendfőnökség iratai IV. tétel.

26 Ld. még: Horváth Konstantin: A bibliafordítás kérdése utolsó nemzeti zsinatunkon. Katolikus Szemle 43. (1929) 2. sz. 97–111., valamint Szörényi László: Verseghe értekezése a Káldi-féle bibliafordításról. In: In memoriam Verseghe Ferenc. II. Szerk. Szumay Ernő. Verseghe Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok, 1983. 43–54.

egyetem teológiai tanárai – kérésre – kötelesek előadásukat a primásnak vagy a rangidős érseknek bemutatni.²⁷ A szerzetesrendek reformjának ügyében a zsinat megerősítette azon királyi rendeletek érvényét, amelyek a rendeknek a római központtal való szabad érintkezését tiltották, és fenntartotta, hogy a szerzetesrendek felett a püspökök bírnak joghatósággal. A monasztikus rendeknek új, az életmódjuknak és feladataiknak inkább megfelelő szabályzatot írtak elő, és eltörölték a tanító rendek közös zsolozsmázásának kötelezettségét. A zsinat támogatta egyúttal, hogy az irgalmasrend magyar házai önálló magyar provinciává alakuljanak, és kérte a királyt, hogy engedélyezze a jezsuita rend visszatelepítését.²⁸

Jóllehet a fenti határozatok között is akadt több olyan, amely sértette az udvar és az uralkodó érdekeit, mint például a jezsuiták visszahívásának kívánalma, a három, I. Ferenc által napirendre tűzött kérdésben a zsinat messze nem Bécs elvárásai szerint döntött. Az Augustineum ügyében a zsinat nem szavazta meg a királytól kívánt pénzalap létesítését, hanem azt kérte az uralkodótól: ne kötelezze a püspököket arra, hogy papnövéndégeiket Bécsbe küldjék tanulni, mert a nagyvárosi élet megszokása után ordináriusai nem tudják őket a vidéki lelkipásztorkodásban alkalmazni.²⁹ A zsinati atyák nem látták szükségét az alapítványi misék király által szorgalmazott összevonásának sem, mert álláspontjuk szerint a vallásalap kamataiból változatlanul fedezhetők voltak a misestipendiumok. Végül, az egységes egyházi bírászkodás kialakításakor ugyancsak elvetették azt az eredeti tervet, amely a kormányrendeletek szolgálai átültetését és a vegyes házasságok katolikus szempontból elfogadhatatlan szabályozását tartalmazta. A végül elfogadott határozat már sokkal egyházasabb szellemben rendelkezett az egyházi bírászkodás egységes rendszeréről.

A zsinati határozatok jóváhagyása

Mint utóbb kiderült, a primás kompromisszumos javaslata a zsinati határozatok utólagos bemutatására végül a zsinat eredményességének fő akadályává lett. Bár a Szentszék mind elvi-teológiai szempontból (ellentmond az isteni alapítású egyház belső autonómiájának, tehát annak, hogy hitelvi és egyházfegyelmi ügyekben külső befolyástól mentesen alkothasson törvényeket), mind történeti érvek alapján (nem volt rá korábban példa, még az ókorban sem, és a magyar királyoknak sincs erre speciális jogosultságuk) elfogadhatatlannak tartotta az uralkodói jóváhagyás

27 A kérdésről bővebben: *Adriányi Gábor*: Az egzegéták vitája a pesti egyetemen 1806–1820. *Vigilia* 71. (2006) 1. sz. 7–11.

28 A jezsuiták visszatelepítéséről ld. még: *Fazekas Csaba*: A szerzetesrendek közéleti szerepének megítélése a reformkorban, különös tekintettel a jezsuitákra. In: *Fiatál egyháztörténeti írásai*. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, Miskolc, 1999. 76–113.

29 Az Augustineummal kapcsolatos vitákra és Rudnay szerepére ld. *Diarium Synodi Nationalis* (25. jz.) 10–11. Vö. még: *Tusor Péter*: A bécsi Augustineum és Magyarország. *Aetas* 22. (2007) 1. sz. 38.

igényét,³⁰ Rudnay kezdettől fogva ígéretet tett arra, hogy a zsinati atyák valamenynyien őszintén örködni fognak az állam jogai és érdekei felett, és a zsinat határozatait a király elé fogják terjeszteni, hogy tekintélyével ériék el azok érvényesülését.³¹ Később, a királyi biztosok küldése ellen érvelve hiába fogalmazott a primás igen óvatosan, amikor megígérte, hogy betekintésre felterjesztik (*conspectui subternetur*) a zsinat határozatait.³² Bécs ebben az eszközben látta a zsinat ellenőrzésének utolsó lehetőségét, így kifejezetten a zsinat érvényességéhez szükséges jóváhagyás jogára tartott igényt (*ratihabitio*).³³

Abból, hogy Rudnay a zsinat előtt a pápának szintén ígéretet tett arra, hogy a zsinat egyházas szellemben, a Szentszék jogainak tiszteletben tartásával fogja munkáját végezni, és az egyházi előírásoknak megfelelően a zsinati határozatokat jóváhagyásra Rómába fogják küldeni,³⁴ valamint abból, hogy a primás a zsinat végzéseit három jól elkülöníthető csoportra osztotta, arra következtethetünk, hogy az uralkodói jóváhagyás követelményét kezdettől fogva csupán a zsinat által meghozandó döntések meghatározott körére értette. Az 1822. november 30-án VII. Piusz pápának, illetve I. Ferenc királynak írott levelekből³⁵ világosan kiderül ugyanis, hogy álláspontja szerint a határozatoknak csak egyik része igényel kifejezett uralkodói intézkedést (*positiva iussa*), így azokat a pontokat, amelyek nem tartoznak ebbe a csoportba, az uralkodó nyugodtan jóváhagyhatja (*benignum annutum*). Ezek ugyanis részben olyanok, amelyekről a püspökök saját jogon hozhattak érvényes döntést, részben pedig olyanok, amelyek a Szentszék hatáskörébe tartoznak. Miként csak az első csoportba tartozó kérdéseknél³⁶ tartotta szükségesnek a király további intézkedését, úgy csak az utolsó kategória esetében (gyakorlatilag a szentszéki jogú szerzetesrendek ügyében) látta elengedhetetlennek a pápai jóváhagyást, jóllehet elismerte: „Krisztus igaz Egyházában mindenkor az volt az eljárás rendje, hogy ha valaha is bármilyen kérdésben hoznak határozatot a földkerekségen, ami akár az isteni tantételeket, akár a hívek örök üdvösségét és erkölcsük tisztaságát és a lelki dolgok rendjét közelebbről érinti, azt terjesszék az Egyház feje elé, aki egyszersmind az egység középpontja. Így alakult ki az a szokás, hogy a részleges zsinatok határozatait a római pápa elé terjesztik: ugyanis a

30 Sentimento sugli affari (2. jz.) 10v–11r.

31 Rudnay Sándor kijelölt esztergomi érsek I. Ferenchez. Gyulafehérvár, 1819. november 4. MNL-OL A 39 8328/1820.

32 Rudnay Sándor esztergomi érsek I. Ferenchez. Esztergom, 1820. augusztus 9. MNL-OL A 39 10019/1820.

33 I. Ferenc Rudnay Sándor esztergomi érseknek. Laibach, 1821. március 23. *Török J.*: i. m. (9. jz.) 232–233.

34 Rudnay Sándor esztergomi érsek levele VII. Piusz pápához. Püspöki, 1822. június 24. MNL-OL A 39 8407/1822.

35 MNL-OL A 39 6021/1824. Vö. még: *Ritsmann P.*: i. m. (1. jz.) 170.

36 Pl. Augustineum ügye; üres székek betöltése; néhány szerzetesrendekhez kapcsolódó kérdés, mint pl. az Irgalmas Rend számára magyar rendtartomány felállításának kérése; az eltörölt rendekhez kapcsolódó misealapítványok ügye; a püspöki bíróságok magyar törvényeknek megfelelő egységes működésével kapcsolatos szabályozások; könyvcenzúra; ifjúság nevelésével kapcsolatos kérdések stb.

Katolikus Egyház úgy tartja, hogy bármely, a lelkek irányításával kapcsolatos ügy csak akkor válik igazán hatékonyá, ha annak a székek ítélete erősíti meg, amelynek különösképpen feladata valamennyi egyház és az egység megőrzésének gondja.”³⁷

Éppen a Szentszék jogainak ilyen határozott hangoztatása lett a zsinat jóváhagyásának egyik fő, bár nem kizárólagos akadály. Rudnay nem tudta ugyanis elérni, hogy a király a kormányhatóságok megkérdezése nélkül, mielőbb hozzon döntést a zsinat ügyében, így az uralkodó a pápai jóváhagyást határozottan ellenző Martin Lorenz államtanácsos szakvéleményét elfogadva úgy döntött, hogy a magyar udvari kancellária a helytartótanács és az udvari tanulmányi bizottság bevonásával vizsgálja át a zsinati dekrétumokat. Miután Lorenz álláspontja szerint a dekrétumokat csak a királyi jóváhagyást követően lehetett volna esetleg Rómába küldeni, a határozatok pápának küldött példányát Bécs nem továbbította.

Miután Rudnay szintén hiába kérte, hogy a döntés véglegesítése előtt észrevételezésre küldjék meg neki is a kormányhatóságok által készített bírálatokat, a felterjesztett javaslatok nyomán I. Ferenc végül 1826 októberében utasította a kancelláriát, hogy fogalmazza meg a prímás számára a zsinat eredeti formában történő jóváhagyását elutasító királyi döntést. A kancellária – különböző indokokra hivatkozva – csak 1830. április 3-án küldte el Rudnaynak a királyi döntést, mely a királyi jóváhagyást és az ünnepélyes kihirdetés lehetőségét a zsinati határozatoknak Bécs észrevételeit figyelembe vevő átdolgozásához kötötte. A prímás további kísérletei a zsinati határozatok eredeti, vagy legalábbis általa javasolt formában történő kihirdetésére utóbb ugyancsak eredménytelennek bizonyultak. Végül Rudnay 1831. szeptember 13-i halálával a zsinati határozatok kihirdetésének ügye végleg zátonyra futott.³⁸

Összegzés

A röviden vázolt eseménysor arról tanúskodik, hogy Rudnay prímás határozott stratégiát követett, amikor „a pápa és a király között” biztosítani igyekezett a magyar nemzeti zsinat sikerét. Mint egykori kancelláriai tanácsos, belülről ismerte a jozefinista egyházpolitika rendszerét, így tisztában volt azzal, hogy a zsinat megtartására, az egyház érdekeit szolgáló határozatok meghozatalára és a zsinat ered-

37 „Ea semper fuit in vera Christi Ecclesia norma agendorum, ut si quid uspiam in toto orbe terrarum actum esset, quod sive coelestis doctrinae capita, sive aeternam salutem fidelium morumque sanctionem, ac rerum spiritualium oeconomiam propius concerneret, ad caput Ecclesiae, idemque centrum unitatis referretur. Hinc est, quod particularium synodorum statuta Romano Pontifici substerni consueverint: quippe res quaecunque ad regimen animarum adtinentes tum primum summum robur adtigisse existimat Catholica Ecclesia, ubi ejus sedis confirmatae sunt iudicio, ad quam omnium Ecclesiarum et servandae unitatis sollicitudo praecipua quadam ratione pertinet.” Rudnay Sándor esztergomi érsek kísérőlevele I. Ferencnek a VII. Piusz pápához küldött levél mellé. Esztergom, 1822. november 30. MNL-OL A 39 6021/1824.

38 *Ritsmann P.*: i. m. (1. jz.) 171–185.

ményeinek egyházi jogi szempontból is megfelelő kihirdetésére csak abban az esetben lehet esélye, ha 1. elfogadja a jozefinista egyházpolitika eljárásjogi szabályait; 2. az egyház szempontjából kevésbé jelentős kérdésekben kész engedményeket tenni az udvarnak, és 3. az igazán fontos ügyek egyházi szempontú megoldásában épít a király vallásosságára és jóindulatára.

A jozefinista egyházpolitika szabályainak kívánt megfelelni (1), amikor a zsinat összehívásához királyi engedélyt kért, majd amikor a zsinat előtt, illetve után a pápának küldött leveleket nem közvetlenül a nunciatúra útján, hanem a szolgálati utat betartva, a kormányhatóságok közbejöttével kívánta eljuttatni a címzettnek. Kompromisszumkésznek mutatkozott továbbá (2), amikor Róma rosszallása ellenére megengedte, hogy a király javasoljon tárgyalási pontokat a zsinat napirendjére. Tette mindezt azért (3), mert abban bízott: ha sikerül biztosítani a zsinat belső szabadságát, az egyházas szellemben meghozott dekrétumok nem csupán a Szentszék előtt védik meg személyének hitelét, hanem – amennyiben nem sértik az uralkodó jogait és az állami jogszabályokat – a király tetszését és megerősítő jóváhagyását is elnyerik. Mivel tehát Rudnay stratégiájának központi eleme a zsinat szabadságának biztosítása volt, ebben a kérdésben a nyílt összetűzést is vállalta a kormányzattal, amikor a királyi biztosok küldése ellen lépett föl. Fellépésének sikere nyomán aztán megalapozottan remélhette, hogy a királyt utóbb a zsinati dekrétumok jóváhagyására is rá tudja majd bírni.

A Rudnay által követett realpolitikai stratégia végül kudarcot vallott. A sikertelenség fő oka abban állt, hogy a primás túlbecsülte a királyra gyakorolt személyes befolyását, és egyúttal alábecsülte a király tanácsadóinak szerepét. Miként már Ritsmann Pál rámutatott: a fent vázolt stratégia addig volt sikeres, amíg Martin Lorenz államtanácsos személyében Rudnay hathatós támogatóval rendelkezett a zsinat ügye mellett. A tanácsos azonban, amikor megértette a primás stratégiájának lényegét, tudniillik hogy Rudnay nem a jozefinista egyházpolitikai elvek zsinaton történő ratifikálására törekszik, hanem az egyházi szellemben hozott határozatokat Rómával is jóvá kívánja hagyatni, és mindezt a tanácsosok kikapcsolásával, közvetlenül az uralkodóval akarja intézni, határozottan a magyar primás és a zsinat ügye ellen fordult, és befolyásával megakadályozta Rudnay tervének megvalósulását.³⁹

Mivel a bécsi kormányzat ellenállása miatt a határozatok végül nem jutottak el Rómába, nem tudhatjuk, hogy a Szentszék vonatkozásában mennyire volt sikeres Rudnay stratégiája. Kétségtelen ugyan, hogy a zsinat munkájáról érkező nunciusi jelentések, valamint Gioacchino Pedrelli pozitív beszámolója végül sikeresen eloszlatták a legsúlyosabb római aggodalmakat, és a híradások ismeretében a Szentszék immár lehetségesnek látta, hogy a dekrétumok pápai felülvizsgálatával és jóváhagyásával maradéktalanul szabályossá és elfogadhatóvá tehető a magyar egyházi gyűlés eredménye, a Bécsben elakadt határozatok vitatható pontjainak átoldozására vonatkozó római álláspontot már nem ismerjük.⁴⁰

39 Ritsmann P.: i. m. (1. jz.)

40 Fejérdy A.: i. m. (1. jz.)

Végső kudarca ellenére Rudnay stratégiája, illetve tágabban a magyar nemzeti zsinat alapvetően egyházas szelleme arról tanúskodik, hogy a 19. század első évtizedeiben a bécsi udvar erős jozefinista kontrollja ellenére a Szentszékek sikerült olyan főpapokat kineveznie Magyarországon, akik Bécs iránti lojalitásukat nem csupán összeegyeztetni igyekeztek a Róma-hűséggel, hanem akár az udvar elvárásaival szemben is egyházas szellemben tevékenykedtek.

ANDRÁS FEJÉRDY

BETWEEN ROME AND VIENNA

THE STRATEGY OF ARCHBISHOP

SÁNDOR RUDNAY OF ESZTERGOM IN ORDER TO SECURE THE SUCCESS OF THE HUNGARIAN NATIONAL SYNOD IN 1822

The study presents the strategies which were applied by the leaders of the Hungarian church, and especially primate Sándor Rudnay, in order to secure the success and liberty of the Hungarian national synod (1822) against the Josephinist administration of Vienna. In analysing the major conflicts between the views of the ecclesiastical and governmental authorities, it points out that Rudnay showed himself ready to compromise in matters that seemed less important for the church, subordinating such issues to his overall aim of securing the acceptance of decisions which served the interests of the church and obtaining the canonically regular proclamations of the synod's results. In the solution of cases of special importance in favour of the church, Rudnay also relied on the piety and benevolence of king Francis I.

The study comes to the conclusion that this political strategy proved successful only as long as Rudnay had an effective ally, committed to the case of the synod, in the person of state-councillor Martin Lorenz. As soon as the councillor had grasped the core of the primate's strategy, however – namely that Rudnay's aim was not the synodal ratification of the Josephinist ideas of ecclesiastical policy, but to obtain the approval of Rome to decrees accepted in the spirit of the church, and tried to accomplish this aim by turning directly to the ruler above the heads of the councillors –, the strategy failed immediately, for Lorenz turned decisively against the Hungarian primate and the synod, and put his influence to work to thwart Rudnay's plans.

Tagányi Károly (1858–1924) műveinek jegyzéke*

A kilencven évvel ezelőtt elhalálozott Tagányi Károly történész, levéltáros (Nyitra, 1858. március 19.–Budapest, 1924. szeptember 9.) bibliográfiájának összeállításához kiindulópontként a szerző által készített két jegyzék szolgált, amelyek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában lévő Tagányi-hagyatékban találhatóak. Az egyik „Tagányi Károly nyug. országos főlevéltárnok tudományos művei és dolgozatai” cím alatt (OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2286. 51–52.) az 1880–1919 közti időszakból, időrendi sorrendbe rendezve hetven tételt tartalmaz. A másik, „Irodalmi munkásságom” című lista két részre osztható. Az első rész, egy korábban keletkezett, tematikusan rendezett (heraldika, gazdaságtörténet, monográfia, kultúrtörténet, bírálatok), az 1881–1896 közti időszakból huszonöt tételt tartalmazó lista (OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2286. 15–16.), a második, sokszor nehezen olvasható rész (OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2286. 17–46.) pedig Tagányi által írt folyóiratcikkek, lexikoncímzavak felsorolását tartalmazza. Ezeket a listákat egészítettem ki saját gyűjtéssel.

Legjobb szándékaim ellenére a most közreadott jegyzék két folyóirat esetében hiányos. Tagányi 1894 és 1900 között szerkesztette a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlét*.¹ Irodalmi munkásságának összegzésekor a fent említett két listában leírja, hogy a Szemlében 190 kisebb-nagyobb cikket és közleményt jelentetett meg. Mivel a cikkek körülbelül kétharmada név nélkül jelent meg, a Szemléről készített repertóriumok jóval kevesebb cikket jelölnek meg Tagányi írásaként. Az OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2286. 17–46.-on található listában Tagányi a Szemle ötödik évfolyamáig (1898) írja le az ott megjelent cikkek címét, így a műveiről készült jegyzékemben eddig az időszakig vettem fel a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében* név nélkül megjelentetett cikkeit. (A név nélkül megjelent cikkek az alábbi listában az év végén, *-gal szerepelnek.)

Tagányi leírja, hogy az *Erdélyi Híradóban* vezércikkeket és tárcákat írt álnév alatt vagy névtelenül (OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2286. 38.). Az 1887 és 1896

* A bibliográfia „A jogtörténeti kutatások új forrásai: jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi digitális adattár” K 109191 sz. OTKA-kutatás támogatásával készült.

1 Tagányi szerkesztői tevékenységéről bővebben ld. *Kövér György*: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete. Intézményi megközelítés és historiográfia. Történelmi Szemle 55. (2013) 201–224.; *Bognár Szabina*: Tagányi Károly a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle élén (1894–1901). Ethnographia 124. (2013) 273–297. A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* az interneten: <http://kt.lib.pte.hu>.

között megjelent, Korbuly József által szerkesztett „politikai, közgazdasági és társadalmi napilap” számaint átnézve több cikkről sejthető, hogy Tagányitól származhat – például a Híradó első évfolyamában megjelent, a korszak magyar történetírását erősen kritizáló tárca² –, ezeket azonban szintén nem vettem fel a jegyzékbe.

1880

Magyarország czimertára. I–VII. füzet. Kiadja: Altenburger Gusztáv, Rumbold Bernát. Buschmann Nyomda, Budapest, 1880–1881. Új kiadás: Családtörténet, heraldika, honismeret [elektronikus dokumentum]. Arcanum, Budapest, 2004.

Nyitra megye német telepeinek eredete. *Századok*, 1880. (14. évf.) 1. szám 64–68.

Thurzó Szaniszló háztartásáról. *Századok*, 1880. (14. évf.) 9. szám 751–755.

1881

Forrásközlés (4., 16., 17., 20., 29., 32., 38., 48., 73., 95., 106., 109., 116., 117., 121., 123., 125., 128., 129., 132., 137., 144., 153., 157., 173., 174., 177., 183., 186., 188., 193., 194., 199., 202., 214., 217., 248., 249., 290., 291., 299., 312., 325., 340., 351., 380., 381., 384., 388., 390., 421., 437., 438., 444., 445., 456., 457., 461., 495., 496., 497., 502., 514., 527., 532. sz.). In: Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. II. kötet. Szerkesztette Nagy Imre. Budapest, 1881.

Hattuyff Dezső: A korai vármegyék és városok címerei. Erdélyi Múzeum, 1880. dec. sz., 1881. febr. sz. Ismertetés. *Századok*, 1881. (15. évf.) 2. szám 184–185. (ly.), 4. szám 372–373. (T. K. ly.)

Pecsénnyomók a pannonhalmi régiséggyűjteményből. *Archaeologiai Értesítő*, 1880. (14. évf.) 1. szám 219–220.

Valami a „comes” szóról. *Századok*, 1881. (15. évf.) 6. szám 516–519.

1882

Beregvármegye monographiaja. Írta Lehoczky Tivadar. I–II. köt. Ungvárt, 1881. Ismertetés. *Századok*, 1882. (16. évf.) 2. szám 156–161.

Szolgagyőr. I–II. *Századok*, 1882. (16. évf.) 4. szám 312–323., 5. szám 388–398.

1883

Forrásközlés (16., 94., 95., 97., 99., 101., 102., 103., 106., 110., 123., 149., 182., 294. sz.). In: Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. III. kötet. Szerkesztette Nagy Imre. Budapest, 1883.

2 A magyar történetírás titkaiból. Erdélyi Híradó 1888. febr. 12. 1.

- Pesti [!] munkája a várispánságokról. [A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században. Buda-Pest, 1882.] Ismertetés. *Budapesti Szemle*, 1883. (11. évf.) 35. köt. 80. szám 227–250.
- Az országos levéltárban őrzött vagy följegyzett hercegi, grófi, bárói, honossági és nemesi okleveleknek jegyzéke. *Turul*, 1883–1886. (1–4. évf.) 13 közlemény. – 1886-ban önállóan is megjelent az Országos Levéltár kiadásában: Jegyzéke az országos levéltárban a magyar és erdélyi udv. kancelláriák föllállításáig található hercegi, grófi, bárói, honossági és nemesi okleveleknek. M. kir. Országos Levéltár, Budapest, 1886.
- Ortvay Tivadar: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. I–II. kötet. Budapest, 1882. Ismertetés. *Századok*, 1883. (17. évf.) 2. szám 169–174.
- Válasz. (Ortvay Tivadar: Észrevételek Tagányi bírálatára című cikkére.) *Századok*, 1883. (17. évf.) 3. szám 293–295.

1884

- Forrásközlés (31., 38., 75., 92., 169. sz.). In: Anjoukori okmánytár: Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. IV. kötet. Szerkesztette Nagy Imre. Budapest, 1884.
- A nyitrai káptalan alapító oklevele. Tárc. *Nyitrai Megyei Közlöny*, 1884. (4. évf.) 1. szám. 1884. jan. 6. 1–2.
- Styl és történelem. Jegyzetek az ötvösműkiállításról. *Századok*, 1884. (18. évf.) 6. szám 493–503.
- Válasz Hampel József úr cikkére: Műtörténetünk és az ötvös-műtárlatról. *Budapesti Szemle*, 1884. (12. évf.) 40. kötet 94. szám 172–176.

1885

- Dr. Herich Károly: Iparművészeti tanulmányok. Ismertetés. *Archaeologiai Értesítő*, 1885. Új folyam 5. szám 396–397.
- Magyarosítás és intelligencia. Cikk. *Nyitrai Megyei Közlöny*, 1885. (5. évf.) 26. szám 1885. jún. 28. 1–2.
- Pasteiner Gyula: A művészetek története a legrégebbi időktől napjainkig. Ismertetés. *Archaeologiai Értesítő*, 1885. Új folyam 5. szám 238–241.
- Apróságok megyénk múltjából. Mutatvány a szláv civilizációból. Zobor vezér legendája. Menyit hódított meg megyénkben Árpád? Tárc. *Nyitrai Megyei Közlöny*, 1885. (5. évf.) 37. szám 1885. szept. 13. 1.
- Apróságok megyénk múltjából. Olaszok az Árpádok alatt Nyitrán. Egy tréfa emléke a XIV. századból. Tárc. *Nyitrai Megyei Közlöny*, 1885. (5. évf.) 39. szám 1885. szept. 27. 1.

1886

- Apróságok megyénk múltjából. Egy hamisítás históriája (1130. II. István király Bod és Koros részére). Tárc. *Nyitrai Megyei Közlöny*, 1886. (6. évf.) 1. szám 1886. jan. 6. 1–2.
- Apróságok megyénk múltjából. A Zács-féle merénylet áldozata megyénkben. Egy okleveles kuriosum. Tárc. *Nyitrai Megyei Közlöny*, 1886. (6. évf.) 2. szám 1886. jan. 10. 1.

- Apróságok megyénk múltjából. A megyénkbeli németek eredete. Mennyit ért egy falu 1335-ben? Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1886. (6. évf.) 3. szám 1886. jan. 17. 1–2.
- Apróságok megyénk múltjából. Középkori hatalmaskodások. Szalakusz veszedelme. Handlova első telepesei. Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1886. (6. évf.) 22. szám 1886. máj. 30. 1–2.
- Apróságok megyénk múltjából. Ostromállapot Nyitrán (1402). A zobori apátság hamis okleveleket mutat föl. Egy diplomata a XV. századból. Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1886. (6. évf.) 27. szám. 1886. júl. 1. 1.
- Apróságok megyénk múltjából. Egy nyitrai kanonok a huszitizmus vádjá alatt. Csarnok. *Nyitra megyei Közlöny*, 1886. (6. évf.) 32. szám 1886. aug. 8. 3. (Folytatása és vége a mellékleten.)
- Apróságok megyénk múltjából. A huszita világból. Csarnok. *Nyitra megyei Közlöny*, 1886. (6. évf.) 33. szám 1886. aug. 15. (Mellékleten.)
- Apróságok megyénk múltjából. Nyitra megye földjéé főispánját. Egy nyitrai polgár ékszerei. Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1886. (6. évf.) 42. szám 1886. okt. 17. 1.
- Apróságok megyénk múltjából. A nyitrai püspökség kegyurasága. Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1886. (6. évf.) 44. szám 1886. okt. 31. 1–2.
- Apróságok megyénk múltjából. A nádori törvényszék Nyitra megyében (a jobbágyság számának kiszámítása). Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1886. (6. évf.) 46. szám 1886. nov. 14. 1–2.
- Czimerhamisítás a múlt században. *Turul*, 1886. (4. évf.) 4. kötet 103–104.

1887

- Salamon Ferenc Budapest története II–III. kötet. Kútfőbírálatok. Budapest, 1885. Ismertetés. *Századok*, 1887. (21. évf.) 1. szám 48–71.
- Nyitra hajdan és most. *Vasárnapi Újság*, 1887. (36. szám) 1887. szept. 4. 589–590.
- A Rajcsányi család czimere. *Turul*, 1887. (5. évf.) 115.
- Apróságok megyénk múltjából. Méregkeverők póré Nyitrán 1478-ban. Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 2. szám 1887. jan. 9. 2.
- XVI. és XVII. századi adatok megyénk múltjához. Egy jobbágyház a XVI. században. Tatárjárás 1599-ben. A nyitrai püspökség elzalogosítása (1535). A galgóczi Ferenczrendiek. A holicsi templom. A szakolczai plébánia ügye. Az egyházi tizedek bérlése. Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 25. szám 1887. jún. 19. 1–2.
- XVI. és XVII. századi adatok megyénk múltjához. A bajmóczi pap kiűzetése. Eszterházy Miklós hatalmaskodása a pöstyéni fürdőben (1617). Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 26. szám 1887. jún. 26.
- XVI. és XVII. századi adatok megyénk múltjához. Theörök Balázs végrendelete (1604). Parasztmulatozás a XVI. században. Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 27. szám 1887. júl. 3. 1–2.
- XVI. és XVII. századi adatok megyénk múltjához. A Forgáchok pártütése (1548). Egy tervezett jezsuita kollégium Nagy Tapolcsányt (1615). Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 32. szám 1887. aug. 7. 1–2.
- XVI. és XVII. századi adatok megyénk múltjához. A csavoji bányák. A nahácsi Szent Katalin zárda alapítása (1618). Az érsekújvári pasa levele 1669-ből. Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 33. szám 1887. aug. 14. 1–2.
- Adatok megyénk múltjához a XVI. és XVII. századból. Nemesi fölkelések megyénkben a török ellen. Török világ Nyitra megyében (1584–87.) Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 34. szám 1887. aug. 21. 1–2.

- Adatok megyénk múltjához a XVI. és XVII. századból. Egy női szörny (Liszthi Anna Rozina). Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 35. szám 1887. aug. 28. 1–2.
- Nyitra hajdan és most. Tárca. (A Vasárnapi Újságban megjelent cikk lenyomata.) *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 37. szám 1887. szept. 11. 1–2.
- Adatok megyénk múltjához a XVI. és XVII. századból. Egy női szörny (Vége). Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 39. szám 1887. szept. 25. 1–2.
- Adatok megyénk múltjához a XVI. és XVII. századból. Protestáns templomok elfoglalása 1646-ig. Nyitra megyei plébánosok 1561-ben. Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 40. szám 1887. okt. 2. 1–2.
- Adatok megyénk múltjához a XVI. és XVII. századból. Érsekújvári vendégfogadó 1620 táján. Boszorkánypör 1616-ban. Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 41. szám 1887. okt. 9. 1.
- Adatok megyénk múltjához a XVI. és XVII. századból. Boszorkánypör 1616-ban (vége). Tárca. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 42. szám 1887. okt. 16. 1–2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata (folytatása következik). Csarnok. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 42. szám 1887. okt. 16. 3.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 1. Adamóc – 15. Bajmócska. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 44. szám 1887. okt. 30. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 16. Bajmóc – 25. Behincz Alsó–Felső. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 45. szám 1887. nov. 6. 2–3.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 26. Belesz – 43. Botfalu Alsó-, Felső-. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 46. szám 1887. nov. 13. 2–3.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 44. Bölgyén. Kis- és Nagy – 60. Csabb. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 48. szám 1887. nov. 27. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 61. Csácsó – 76. Csitár. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 49. szám 1887. dec. 4. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 77. Csizóc – 98. Drahócz. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 50. szám 1887. dec. 11. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 99. Drin–119. Fritz–Lehota. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 51. szám 1887. dec. 18. 2–3.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 120. Fucin–136. Hetmény. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 52. szám 1887. dec. 25. 3.
- * Királylátogatások krónikája 1158-tól 1887-ig. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1887. (7. évf.) 36. szám 1887. szept. 3. (Nyitrai királylátogatás alkalmára kiadott ünnepi szám) 1–2. (Név nélkül.)

1888

- A „milieu” a történelemben: Dr. Ratzel Frigyes: A föld és az ember. *Anthropogeographia* vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Ford. Simonyi Jenő. Budapest, 1887. I. közlemény. Ismertetés. *Századok*, 1888. (22. évf.) 7. szám 659–665.
- Adalék a bakabányai plébánia-könyvtárhoz. *Magyar Könyvszemle*, 1888. (13. évf.) 1–4. füzet jan.–dec. 326–327.
- Garai Radoszláv sírkövééről. *Archaeologiai Értesítő*, 1888. Új folyam 8. szám 402.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 137. Hind. Kis-, Nagy – 155. Jattó. Alsó-, Felső-, Kis-, Nagy-. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 5. szám 1888. jan. 29. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 156. Jeskófalu – 162. Kanyánka. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 7. szám 1888. febr. 12. 2.

- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 163. Káp – 176. Kocsin. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 11. szám 1888. márc. 11. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 177. Kocur – 187. Koritnó. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 13. szám 1888. márc. 25. 1–2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 188. Korláthkö – 210. Küktő. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 15. szám 1888. ápr. 8. 1–2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 211. Kürth. Nemes-Pusztá. – 242. Lúki. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 16. szám 1888. ápr. 15. 1–2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 243. Mácsó – 254. Meracsic. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 17. szám 1888. ápr. 22. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 255. Mezökeszi – 266. Nadlány. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 18. szám 1888. ápr. 29. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 267. Nagyfalú – 278. Nezséte. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 19. szám 1888. máj. 6. 1–2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 279. Nizsna – 290. Ondrohó. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 22. szám 1888. máj. 27. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 291. Onor – 299. Páruca. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 28. szám 1888. júl. 8. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 300. Pásztó – 310. Podkilava. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 29. szám 1888. júl. 15. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 311. Podlaksá – 326. Püspökfalu. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 33. szám 1888. aug. 12. 1–2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 327. Racsic – 339. Ribek. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 36. szám 1888. szept. 12. 2.
- Nyitra megye helyneveinek magyarázata. 340. Rippény. Kis-, Nagy- – 369. Szék. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 37. szám 1888. szept. 8. 1–2.
- Surányi Surány nevééről. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1888. (8. évf.) 52. szám 1888. dec. 16. 1–2.

1889

- Adatok a hazai középkori könyvtárak történetéhez. V. A kolozsmonostori konvent könyvtára 1427-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1889. (14. évf.) 88–98. Társ szerző Nagy Imre és Schönherr Gyula.
- Surányi válaszára és észrevételeire. Cikk. *Nyitra megyei Közlöny*, 1889. (9. évf.) 2. szám 1889. jan. 13. 2.

1890

- A honfoglalás és Erdély. Megvilágításul a székely kérdéshez. *Ethnographia*, 1890. (1. évf.) 213–223.
- Hunyadiak kora Magyarországon. VI. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Írta Csánki Dezső. I. kötet. Budapest, 1890. Ismertetés. *Századok*, 1890. (24. évf.) 6. szám 499–505.

1892

- Orosz történetírás 1891-ben. I–II. *Századok*, 1892. (26. évf.) 2. szám 145–153., 3. szám 237–243.
- Karácsonyi János: Szent István király oklevelei és a Szilveszterbulla. Diplomatikai tanulmány. Ismertetés. *Századok*, 1892. (26. évf.) 6. szám 489–496.
- Fejérpataki László: Kálmán király oklevelei. Budapest, 1892. (Értekezések a tört. tudományok köréből, XV/5.) Ismertetés. *Századok*, 1892. (26. évf.) 8. szám 683–687.
- Vélemény Makó város címeréről. *Turul*, 1892. (10. évf.) 197–198.

1893

- Középkori adatok építkezésünk történetéhez. *Építészeti Szemle*, 1893. (2. évf.) 4. szám 1893. ápr. 30. 107–108. T. K.
- Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann und Carl Werner. Erster Band, 1191 bis 1342. Nummer 1 bis 582. Hermannstadt, 1892. Ismertetés. *Századok*, 1893. (27. évf.) 1. szám 41–57. Németül: Siebenbürgisch-sächsisches Urkundenbuch. *Ungarische Revue*, 1893. 577–590.
- A magyar gazdaságtörténet főbb forrásai. *Századok*, 1893. (27. évf.) 10. szám 915–919. (Kivonat a *Köztelek* 1893. nov. 11-i számából.)
- A beszüntetett szöszedet kultúrtörténeti jelentősége. *Századok*, 1893. (27. évf.) 4. szám 305–327. Ugyanez *Akadémiai Értesítő*, 1893. 40.
- Egy hamisítvány. *Századok*, 1893. (27. évf.) 6. szám 512–514.

1894

- A hármasszámú rendszer behozatala Erdélyben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. (1. évf.) 1. szám 21–26.
- Régi gabona és bormértékek. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. (1. évf.) 2. szám 107–108. (tk.) közli
- Borkivitelünk Lengyelországba 1587–1616. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. (1. évf.) 2. szám 108–109. (tk.)
- A földközösség története Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. (1. évf.) 4. szám 199–238. Németül: Geschichte der Feldgemeinschaft in Ungarn. Budapest, 1895. Új kiadások: A földközösség története Magyarországon. Molnár Erik bevezetőjével. Athenaeum, Budapest, 1950.; In: Az ősi társadalom magyar kutatói. Szerkesztette Zsigmond Gábor. Budapest, Gondolat, 1977. 333–381.; In: Magyarország története. Történeti olvasókönyv. ELTE, Tankönyvkiadó, Budapest 1978. 138–184. Részlet: in: A magyar polgári történetírás története II. Historiográfiai szöveggyűjtemény. Szerkesztette Rottler Ferenc. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 3–15.
- Az első foglalás szabályozása az aranyösszéki Bogáthon. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. (1. évf.) 5–6. szám 325–330.
- Tanuvallatás az 1657. évi aratás kezdetéről. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. (1. évf.) 5–6. szám 364–368.
- Régi áruforgalmi kimutatásainkhoz. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. (1. évf.) 5–6. szám 369–371. (tk.)

- A jobbágytelkek száma 1780. táján. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. (1. évf.) 5–6. szám 371. (tk.)
- Cigányok mint fejedelmi adomány tárgyai. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. (1. évf.) 5–6. szám 371. (tk.)
- Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében. *Századok*, 1894. (28. évf.) 4. szám 364–371.
- A helynévváltozások tárgyában az Erdélyi Kárpát Egyesület megkeresésére kiküldött bizottság szakvéleménye. Tagányi Károly – Nagy Gyula – Csánki Dezső. *Századok*, 1894. (28. évf.) 2. szám 166–169.

1895

- A Balassa névről. *Századok*, 1895. (29. évf.) 2. szám 179.
- Még valami Páriz-Pápairól. *Századok*, 1895. (29. évf.) 2. szám 178–179.
- Cseh kritika a magyar történetírásról. *Századok*, 1895. (29. évf.) 4. szám 381. (t.k.)
- Új adat Mátyás király könyvtárának történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 1895. (19. évf.) 2. szám 190.
- A deési nemesség és polgárság közti egyezség 1613-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 1. szám 35–45. T. K.
- Pest városa kétszáz év előtt. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 1. szám 78–79. (T.)
- Halászó gyalom. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 1. szám 79. (t. k.)
- Országos felügyelőség a görög kereskedők fölött. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 1. szám 79–80. (i)
- Deés városának gazdasági utasítása, 1715. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 2. szám 131–132. T. K.
- Szarvó várának bevételei és kiadásai 1448-ból. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 3. szám 211–215.
- A borbándi szántóföldek kiigazítása és felosztása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 3. szám 219–228. T. K.
- Magyarország adófizető jobbágyainak kezén lévő szántóföldek, rétek, és szőlők kimutatása az 1780. évi urbéri tabellák alapján. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 3. szám 242–243. (Kiegészítés: 1897. 4. 47–48.) tk.
- Jobbágyok költözése és szökése. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 3. szám 245–247. tk.
- A földközösség történetéhez Zomboron. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 5. szám 291–296.
- A bethleni italmérés szabályozása 1641-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 5. szám 317–318. Közli: –a.–o.–
- Az urbériség első rendezése 1725-ben Tolnamegye által. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 6. szám 354–355. ab.
- * Tormay Károly statisztikai táblái az 1845–47-es évekről. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 2. szám 124. (Név nélkül.)
- * Magyarország ki- és beviteli forgalma az 1752. évben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. (2. évf.) 6. szám 356–361. (Név nélkül.)

1896

- Magyar Erdészeti Oklevéltár 1015–1867. I–III. kötet. Budapest, 1896.
- Ungvár városának 1593. évi szabályzata: anno dni 1593. Unghvár városának törvényül irattatott privilegium. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. (3. évf.) 1. szám 102–109. T. K.
- Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei. Első közlemény. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. (3. évf.) 1. szám 110–117. T. K.
- A modern erdészeti kultúra keletkezése hazánkban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. (3. évf.) 2. szám 125–141.
- Adatok Deés város földközösségéhez. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. (3. évf.) 2. szám 185–202.
- Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei: második, befejező közlemény. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. (3. évf.) 2. szám 206–213. T. K.
- Mezei munkabérek 1828-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. (3. évf.) 2. szám 215–216. „–y”
- A rettegi nemesség rendtartása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. (3. évf.) 3. szám 273–275. Közli: –i
- Az 1787. évi első népszámlálás eredményei. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. (3. évf.) 3. szám 281–282. T. K.
- Erdély közjövödelmei 1586-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. (3. évf.) 4. szám 322–326. T. K.
- Kéve, kereszt, kalangya, kepe. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. (3. évf.) 4. szám 363. Közli: –a–u.

1897

- A régi Országos Levéltár. *Századok*, 1897. (31. évf.) 8. szám 688–698.
- A magyar udvari kancelláriai levéltár. I–II. *Századok*, 1897. (31. évf.) 10. szám 939–947, 1898. (32. évf.) 1. szám 42–56.
- A m. kir. Országos Levéltár ismertetése. I–III. füzet. Budapest, 1897–1898.
- Jelentés a társulatnak Sasinek Ferentől ajándékozott kéziratokról. *Századok*, 1897. (31. évf.) 7. szám 646–647.
- Csanád és Kál falu egyezsége a közös határgyepű felől. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 2. szám 83–86.
- Gömörmegyei juhászok szabadalmai. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 2. szám 92–96. T. K.
- Utasítások az erdélyi sókamarak és sókikötők részére 1664/5-ből. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 4. szám 168–189. Közli: –a.o.
- Pápa város fölmérése 1555-ben s a régi magyar királyi mérték. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 4. szám 193. T. K.
- A budai kamarai jószágkormányzóság jövedelmei és kiadásai 1686–1700-ig. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 6. szám 285–297. T. K.
- A Moldvából Velencébe hajtott marhák útja 1545 körül. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 6. szám 316–317. „–a–o”
- A neoacquistica javak becsü-tariffája 1696. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 6. szám 317–320. T. K.
- Magyarország ki- és beviteli forgalma az 1741. évben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 7. szám 356–361. Közli: Sz.

- Erdélyi ipari és kereskedelmi foglalkoztatási statisztikája 1839-ből. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 7. szám 365–371. Közli: Sz.
- Wiener Moszkó: A magyar cukoripar története. Adalék a gazdasági növényipar történetéhez Magyarorszában. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 2. szám 89–90 „–a–b”
- Gabonakiviteli tilalom 1585. és 1587-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 7. szám 372. Sz.
- Borkivitelünk Angliába. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 7. szám 372–373. T.
- Erdély és a részek nemessége 1642-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 8. szám 410–411. „–rl–”
- Erdély áruforgalma 1701-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 8. szám 383–397. T. K.
- A budai kamarai jószágkormányzóság hivatalai 1686–98-ig. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 8. szám 411–419. T. K.
- Az aranyolvastás leírása 1705-ből. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 10. szám 528–529. közli:–y
- Morva posztócsinálók letelepedése Puchón (1639). *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 10. szám 536–537. T.
- A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1894–1897. I–IV. évfolyamának tartalma. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1897. (4. évf.) 10. szám 544–550. Összeállította Tagányi Károly.

1898

- Az erdélyi udvari kancelláriai levéltár. *Századok*, 1898. (32. évf.) 2. szám 129–138.
- Erdőközösség. In: Közgazdasági Lexikon. Közgazdasági ismeretek tára három kötetben. Szerkesztette Halász Sándor – Mandelló Gyula. Budapest, 1898–1901. I. 588–590.
- Falu- és földközösség Magyarországon. In: Közgazdasági Lexikon. Közgazdasági ismeretek tára három kötetben. Szerkesztette Halász Sándor – Mandelló Gyula. Budapest, 1898–1901. I. 619–620.
- „Jelentés a nyitramegyei helynév magyarosítás ügyében.” *Századok*, 1898. (32. évf.) 10. szám 950–953.
- Az erdélyi főkincstartó 1620-iki utasítása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 1. szám 41–44.
- Pénzverési engedély 1608-ból. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 1. szám 44–45.
- A körmöcbányai aranybányázem mérlege 1676–98-ig. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 1. szám 45–46. T.
- Skót kereskedők kibérlik az erdélyi higanyt és viaszt 1624-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 1. szám 46–47. K.
- Thurzó Szaniszló gróf utasítása galgóczi vámosa részére. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 2. szám 87–90. T. K.
- Alsó Lendva és Lenti várak udvarbírájának utasítása: 1673. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 2. szám 97–101. T. K.
- Borkivitelünk Lengyelországba 1637–41-ig. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 2. szám 113–116. T. K.
- Vizaknai sóvágás és sószállítás rendje 1639-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 3. szám 163–165.

- Cigányok szabadságlevele Mátyás királytól. 1487. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 3. szám 187. T.
- Ló-legeltetési rendtartás 1646-ból. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 4. szám 214–215.
- Beczkó város 1634-iki rendtartása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 5. szám 269–274.
- Erdélyi görög kereskedők szabadságlevelei (1643–78). *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 7. szám 402–405.
- Utasítás rónaszéki sókamara-ispán részére. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 8. szám 454–458.
- A 13 szepesi város adója 1450 körül. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 9. szám 541. (Kiegészítés: Kr[opf] L[ajos]: 1899. 6. 51.) T. K.
- Kovacsóczy Farkas 1588. évi gazdasági utasítása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 10. szám 590–594.
- Erdély adózása 1324-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 10. szám 602–603. T. K.
- Szakmutató a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle első ötévi 1894–1898 tartalmáról. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 10. szám 605–610. Összeállította Tagányi Károly.
- * Brassói papírmalom eladása 1568-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 2. szám 91–92. (Név nélkül.)
- * Bánya-csereszterződések 1619–21-ből. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 2. szám 93–96. (Név nélkül.)
- * Bethlen Gábor szerződése egy török kereskedővel 1625. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 2. szám 105–106. (Név nélkül.)
- * Az ó-budai apácák 1584-iki utasítása ceglédi tisztartójuk részére. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 6. szám 345–347. (Név nélkül.)
- * Sopron város szántóföldeinek kiosztása 1379-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. (5. évf.) 9. szám 506–517. (Név nélkül; 506. jegyzet: T. K.)

1899

- Megyei önkormányzatunk keletkezése. Székfoglaló értekezés. In: Értékezések a történelmi tudományok köréből. 18. kötet. Budapest, 1899. 397–413. (6. szám) Újraélesztés Zsoldos Attila bevezetőjével: in: Pályánk emlékezete. Válogatás az akadémiai értesítő írásából. MTA, Budapest, 2000. 123–128. <http://digilib.mtak.hu/B339/issues/vol18/B3391806.pdf>
- Az erdélyi kincstár jövedelmei 1725–27-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. (6. évf.) 1. szám 51. T. K.
- Marhakivitelünk Velencébe 1514-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. (6. évf.) 3. szám 144–149. T. K.
- Az 1610-iki lengyelországi borkivitel történetéhez. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. (6. évf.) 5. szám 240. T. K.
- Lőcse, Késmárk, Eperjes és Kassa vámmentes árubehozatala 1610-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. (6. évf.) 6. szám 284–295. T. K.
- Erdélyi vadászati tilalom 1700-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. (6. évf.) 6. szám 288–289.
- A pécsváradi apátság bevételei és kiadásai 1438-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. (6. évf.) 7. szám 333–335. T. K.

Kutatások a gróf Károlyi nemzetség levéltárában. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. (6. évf.) 8. szám 390. T. K.

1900

Bölenyek Nádasdy vadaskertjében 1551-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 3. szám 141. T. K.

Lubinaí tányércsinálók 1643-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 3. szám 141. T. K.

A Rákóczyak regéci tüvegghutája. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 3. szám 142. T. K.

Tizedkerületek elnevezése a középkorban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 5. szám 234. Tagányi K.

Marhakivitelünk és behozatalunk 1733–37-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 5. szám 234–236. Tagányi K.

Lóistállók hiánya 1520-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 6. szám 282. T. K.

Önbehozatal 1552-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 6. szám 282. T. K.

A faggyú ára 1582-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 6. szám 282. T. K.

Borkivitelünk Lengyelországba 1711–35-ig. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 6. szám 282–284. T. K.

A villa eredete hazánkban (1374). *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 7. szám 332. T. K.

Magyar vadászó ölyvök és sólymok Belgiumban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 7. szám 332. T. K.

A megyei házi pénztárak kiadásai az 1791/2., 1801/2. és 1825/6. években. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 7. szám 332–333. (Helyreigazítás: 382.) T. K.

Bajor sörbehozatal 1599-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 7. szám 334. T. K.

Harmincadjaink összes jövedelme és kiadása 1749–54-ig. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. (7. évf.) 7. szám 334. T. K.

1901

Szolnok–Doboka vármegye területének története a honfoglalástól az önkormányzat behozataláig, a IX. századtól a XIV. századig. In: Tagányi Károly – Réthy László – Kádár József: Szolnok–Doboka vármegye monographiája. Ds, 1901–1905. I. 227–250. <http://mek.oszk.hu/04700/04755/html/2.html>

1905

Jelentés a Péczely pályázatról (A magyar jobbágyság története...). *Akadémiai Értesítő*, 1905. 16. kötet 11. füzet 550–560.

A Gyulafehérvári Glosszák szerzője. *Magyar Nyelv*, 1905. (1. évf.) 3. szám 130–132.

1907

Jelentés a Lukács Krisztina pályázatról (A magyar szarvasmarha-kereskedés története.). *Akadémiai Értesítő*, 1907. 18. kötet 12. füzet 754–759.

1908

A polgár szó vitájához. *Magyar Nyelv*, 1908. (4. kötet) 10. szám 451–457.

Jelentés a „Szilágyi Sándor alapítványa” kamataiból kitűzött jutalom odaítélése tárgyában. Borovszky Samu – Fejérpataki László – Tagányi Károly. *Századok*, 1908. (42. évf.) 4. szám 373–375.

1909

Karácsonyi új magyarázata a polgár szó eredetéről. I–II. *Magyar Nyelv*, 1909. (5. kötet) 3. szám 107–117., 153–165.

1913

Gyepü és gyepüelve. I–IV. *Magyar Nyelv*, 1913. (9. kötet) 3. szám 97–104., 4. szám 145–152., 5. szám 201–206., 6. szám 254–266.

Új adat a Vörös-gyurkóról. A Kis- és Nagy-sárrét régi neve. Magocs=Magics=Magdolna. *Magyar Nyelv*, 1913. (9. kötet) 5. szám 222–223.

Az Achtum = Ajton kiejtés történetéhez. *Magyar Nyelv*, 1913. (9. kötet) 9. szám 430–431.

Vármegyéink eredetének kérdése. *Történeti Szemle*, 1913. (2. évf.) 4. szám 510–541.

1914

Válasz Dr. Erdélyi László megjegyzéseire. *Történelmi Szemle*, 1914. (3. évf.) 3. szám 435–451. <http://www.nagykar.hu/ekonyvek/1104/20986.html>

Jelentés a Gorove-pályázatról (A soltszáságok története Magyarországon). *Akadémiai Értesítő*, 1914. 327–352. Társszerző Békefi Remig.

1916

Felelet Dr. Erdélyi Lászlónak „Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései”-re. I–III. *Történelmi Szemle*, 1916. (5. évf.) 2. szám 296–320., 409–448., 543–608. <http://www.nagykar.hu/ekonyvek/1104/20987.html>

1917

A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I–II. közlemény. *Ethnographia*, 1917. (28. évf.) 1–3. füzet 42–58., 4–6. füzet 196–223.

1918

- Bua és Bucna. In: Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének 80. születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Budapest, 1918. 81–84.
- A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. III. közlemény. *Ethnographia*, 1918. (29. évf.) 1–4. füzet 24–49.

1919

- A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. 1. rész. A családjog és öröklési jog köréből. Kiadja a Magyar Néprajzi Társaság. Budapest, 1919. Németül: Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn. Ungarische Bibliothek. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Berlin und Leipzig, 1922. Részlet: in: A magyar polgári történetírás története II. Historiográfiai szöveggyűjtemény. Szerkesztette Rottler Ferenc. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 16–49.

1922

- Vázlatok a régibb árpádkor társadalomtörténetéből. *Társadalomtudomány*, 1922. (2. évf.) 3–4. szám 214–227.

1924

- A honfoglaló magyar nemzetségek 108 számáról. *Népélet/Ethnographia*, 1923–24. (34–35. évf.) 129–131.
- Magyarok Istene. *Magyar Nyelv*, 1924. (20. kötet) 82.
- Tömény. *Magyar Nyelv*, 1924. (20. kötet) 137.

1957

- A régi magyar község az úrbériség rendezéséig. Közreadja Varga István. *Agrártörténeti Szemle*, 1957. (1. évf.) 1. szám 8–14.

1993

- Tagányi Károly akadémiai rendes tagsági székfoglalójának kéziratföredéke. Közreadja Varga István. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerkesztette Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 19–26.

Összeállította: Bognár Szabina

Jemnitz János

(1930–2014)

Régi kollégánk, a Történettudományi Intézetnek négy évtizeden át volt munkatársa hagyott itt bennünket. Olyan művet hagyott hátra, amely nemcsak terjedelmét és színvonalát tekintve impozáns; munkássága iskolateremtő, hiszen egy nálunk előtte alig művelt tudományág, a nemzetközi munkásmozgalom története kutatásának vetette meg alapjait. Iskola-teremtő, noha egyetemen soha nem tanított, még egy kutatócsoportot sem vezetett – hatását nem pozíció, hanem tudása, számtalan munkája és nem utolsósorban nemzetközi ismertsége révén fejtette ki.

Budapesten született 1930. november 27-én értelmiségi családban. Témaválasztására hatással volt a családi környezet: szülei, majd édesanyja második férje is ismert szociáldemokraták voltak, baráti körtük ennek megfelelő. Onnan hozott meggyőződéséhez, már egyetemista korában kialakult kutatási programjához jellempróbáló korunkban ingadozás nélkül mindvégig hű maradt. Évjáratából a közelmúlt történetének nem egy kutatója került ki; viharos ifjúságunk felkeltette a politika iránti érdeklődést, de az 1950-es évek légköre megóvott attól, hogy bekeverüljünk a napi politika forgatagába, mint nem egy csak néhány évvel idősebb kollégánk.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán végzett 1953-ban, történelem szakon. Már diákkorában széles körű nyelvtudásra tett szert, amit később még tovább fejlesztett. Az egyetem után egy évig technikumban tanított, majd sikerült érdeklődésének megfelelő állásba, az akkori Magyar Munkásmozgalmi Intézetbe (később Párttörténeti Intézet) kerülnie.

Az 1956 után következő viszontagságok és megtorlások az ő sorsát is hosszú időre befolyásolták. Belekompromittáltak egy „leleplező” kiadványba, s miután ragaszkodni próbált a tényekhez, elégedetlen szerkesztői kitépték munkahelyéről mint „revizionistát” (ami az ő esetében szociáldemokratát jelentett). Némi hányattatás után a Történettudományi Intézetbe került, amivel végül is jól járt, de miután kutatásai nem illettek az intézet tematikájába, és makacs természetével nem is volt hajlandó jobban részt venni munkahelye fő feladataiban, megbecsült outsider maradt. Elszigeteltségét annyiban tudta feloldani, hogy 1974-ben egyik szerkesztője és mondhatni szellemi irányítója lett az *Évkönyv a nemzetközi munkásmozgalom történetéből* című kiadványnak, amelyben sok külföldi kutató is részt vesz és történeti tárgyú cikkek mellett (melyeknek nem kis részét Jemnitz írta), tudósít a külföldi szocialista mozgalom aktuális eseményeiről is. Kezdetől fogva állandó

résztvevője a Linzben évenként tartott munkásmozgalom-történeti konferenciának, ami elősegítette széles körű nemzetközi szakmai kapcsolatainak kiépítését.

Munkássága középpontjában állt eleinte a szocialista pártok küzdelme az I. világháború veszélye ellen, illetve tevékenységük, állásfoglalásuk a háború éveiben. 1964-ben védte meg kandidátusi disszertációját (*A háború veszélye és a II. Internacionálé 1911–1914*), 1974-ben lett a történettudomány doktora (*A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben*, amely munka tételelesen cáfolta a történelem sztálinista meghamisítását). E munka kiegészítése a *Fordulat a világháború történetében és a nemzetközi munkásmozgalom (1916–17. március)* (1975), amelynek érdekessége, hogy az orosz februári forradalom előzményei aprólékos leírásával hiteltelenné tette a politikai irodalom hamisításait.

Szívesen foglalkozott a szocialista mozgalom vezetőinek életrajzával: legjelentősebb talán 1993-ban publikált Leon Blum-biográfiája. Litván Györggyel közösen írta az első Károlyi Mihály-életrajzt (1977). Könyvei kronológiai határát jelzi szinte az 1926. évi angliai általános sztrájkról írt kismonográfiája – ha ennél tovább lép az időben, kemény politikai dogmákba ütközött volna. A kivételes határátlépések közül érdemes kiemelni a *Történelmi Szemlében* megjelent tanulmányát a magyar Szociáldemokrata Párt 1945 utáni külkapcsolatairól, amely a hazai irodalomban először rajzolta meg a háború utáni évek politikai mozgásterének határait. Sajat Évkönyve viszont arra is jó volt, hogy ott sűrűn fejtse ki később nézeteit az európai munkásmozgalom akár napi vitáiról is. A magyar belpolitikától azonban távol tartotta magát. Talán az Évkönyv feladata lesz részletes bibliográfiájának nagy utánjárást igénylő elkészítése is.

Példátlan módon akkor is nem csökkenő intenzitással folytatta munkáját, mikor hosszas betegeskedés után végül teljesen megvakult.

Az olvasó azt hihetné, hogy az ilyen terjedelmű munkásság aszketikus életmódot igényelt. Ellenkezőleg: szerette az életet, a szórakozást, az utazást, a hangversenyeket és kiállításokat, amíg tehette, aktívan sportolt, úszott, sielt (fájó emlék, amikor láthattam leányai segítségével vakon úszni). Egész ember volt.

Hajdu Tibor

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

Norbert C. Tóth: The Personal Meetings between Kings Sigismund of Hungary and Wladislaw II of Poland after the Peace of Lublin (1412–1424)	339
Tamás Fedeles–Katalin Prajda: „He lived so piously, exhibiting moderation in his manners and habits”. The Religiosity of Pippo Scolari and his Family	357
Géza Hegyi: The Estate Division of the Jakcs of Kusaly Family around 1425	383
András W. Kovács: The <i>Ispáns</i> of the Transylvanian Counties in the Middle Ages	407
Gábor Ittész: The University of Wittenberg in the Early Sixteenth Century	423

WORKSHOP

Gábor Mikó: New Parliamentary Record from the Jagiellonian Period. Remarks on the History of Parliaments between 1507 and 1514 and the Making of Werbőczy's <i>Tripartitum</i>	455
Orsolya Völgyesi: József Eötvös and the Secret Police at the Parliament of 1839–1840	481
Miklós Konrád: József Eötvös and the Jews	495
András Fejérdy: Between Rome and Vienna. The Strategy of Archbishop Sándor Rudnay of Esztergom in Order to Secure the Success of the Hungarian National Synod in 1822	511
OEUVRE	523
COMMEMORATION	537

E számunk szerzői

BOGNÁR SZABINA PhD, tud. munkatárs (MTA BTK Néprajztudományi Intézet) • C. TÓTH NORBERT PhD, tud. főmunkatárs (MMK) • FEDELES TAMÁS PhD, egy. docens (Pécsi Tudományegyetem) • FEJÉRDY ANDRÁS PhD, tud. titkár (Római Magyar Akadémia) • HAJDU TIBOR, az MTA doktora, történész (Budapest) • HEGYI GÉZA, tud. munkatárs (EME) • ITTÉSZ GÁBOR PhD, egy. docens (Simmelweis Egyetem) • KONRÁD MIKLÓS PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • MIKÓ GÁBOR, tud. segédmunkatárs (MMK) • PRAJDA KATALIN PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • VÖLGYESI ORSOLYA PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • W. KOVÁCS ANDRÁS PhD, tud. munkatárs (EME)

EME = Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete (Kolozsvár)

MMK = Magyar Tudományos Akadémia–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi

Tudományegyetem–Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható
--

9 770040 963009

1 4003

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáma: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Uri utca 53.,
telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A Történelmi Szemle 2014-es évfolyamának
megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti Kulturális Alap

